

STUDIES OVER DE
SOCIAAL-ECONOMISCHE GESCHIEDENIS
VAN LIMBURG

JAARBOEK VAN HET SOCIAAL HISTORISCH CENTRUM
VOOR LIMBURG

Dit jaarboek wordt gratis aangeboden aan de begunstigers en contribuanten van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg.
Voor abonnementen wende men zich tot de boekhandel of tot de uitgever.

Inzendingen voor de redactie zenden aan het adres:
Boschstraat 73, 6211 AV Maastricht.

**Studies over
de sociaal-economische geschiedenis
van Limburg
XXXVIII**

ONDER REDACTIE VAN DR REMIGIUS DIETEREN O.F.M.
EN PROF. DR J.C.G.M. JANSEN

EISMA B.V., LEEUWARDEN/MAASTRICHT, 1993

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

STUDIES

Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg. - Dl. 4 (1959) -
.... - Maastricht : Sociaal Historisch Centrum voor Limburg

ISSN 0923-2842

Verschijnt jaarlijks

Jaarboek XXXVIII-1993 / onder red. van Remigius Dieteren en J.C.G.M. Jansen. - ill.

ISBN 90-74142-02-8

SISO limb 938 UDC 949.294(058) NUGI 641

Trefw.: Limburg ; sociaal-economische geschiedenis ; jaarboeken.

INHOUD

Woord Vooraf	VII
J.F.R. Philips, Op zoek naar wat eens een mijnstreek was... Welke monumenten herinneren ons nog aan de Nederlandse mijnindustrie?	1
J.M.H. Mosmuller, Marskramers in de oostelijke mijn- streek omstreeks 1800	45
Jean Pieyns en Wigbolt Tijms, De graanprijzen van Luik (1400-1940). De efracaties van de schepenen (1400)1409- 1792, de clericale efracaties (1528-1793) en de efrac- aties van het département de l'Ourthe en de provincie Luik sedert 1794	67
S.H.M. Vaessen en W.A.A. Mes, Inventaris van het archief van de Diocesane, later Limburgse Commissie van Samen- werking, voortgezet als Limburgse Gespreksgroep Katho- lieken Bedrijfsleven en Werkverband Katholieken in Maatschappelijke Organisaties en Aalmoezeniers van Sociale Werken 1928-1993 en het archief van de Katho- lieke Centrale Limburg (KCL) 1946-1962	155
Literatuuroverzicht	189
Jaarverslag 1992 van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg	203
Bestuur Sociaal Historisch Centrum voor Limburg	245
Organisatieschema	246
Begunstigers en Contribuanten	247

WOORD VOORAF

Op 22 september 1993 overleed Mr. P.M.M.C. Palmen. Hij was van 1976 tot 1984 voorzitter van de Stichting Sociaal Historisch Centrum voor Limburg. Mr. Palmen was vanaf 1968 lid van het bestuur; na zijn aftreden om gezondheidsredenen in 1984 stond hij het bestuur als lid van het dagelijks bestuur, speciaal belast met het behandelen van juridische kwesties, nog vijf jaar lang terzijde. Zijn bestuursperiode werd gemarkeerd door het bereiken van oplossingen voor de problemen die het instituut voortdurend ontmoet bij het bergen van de steeds rijker wordende collecties archiefgoed en bibliotheekmateriaal. Bij zijn aantreden als voorzitter kon het bestuur een bezoek brengen aan het pas ingerichte depot aan de Boschstraat, waar eindelijk de her en der over de stad Maastricht verspreide collecties waren samengebracht. Kort voordat toenemende immobiliteit hem noopte als voorzitter af te treden, opende hij de geheel gerestaureerde Andrieskapel. Het voorzitterschap van Mr. Palmen culmineerde in omvangrijke investeringen, die per saldo ruim acht kilometer depotcapaciteit opleverde.

In het voorjaar van 1993 overleed ook Dr. J.G.H. Tans, vanaf 1983 tot eind 1991 voorzitter van de begeleidingscommissie van het Woordenboek van de Limburgse Dialecten. Dr. Tans stond aan de wieg van de overdracht van een deel van het W.L.D. naar het S.H.C.L. Hij bereikte in 1987 dat de Provincie Limburg middelen beschikbaar stelde voor een aanzienlijke versnelling van dit project en stimuleerde energiek een afronding van het woordenboek vóór het verstrijken van het tweede millennium.

Aan de nagedachtenis van deze twee energieke bestuurders zij dit achtendertigste deel van de Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg opgedragen. Het was immers aan hun inzet te danken dat het S.H.C.L. in de jaren zeventig en tachtig een snelle uitbouw beleefde.

In dit deel van de Studies zijn vier artikelen opgenomen.

Dr. J.F.R. Philips evalueerde de zorg voor de mijnmonumenten. In 1978 werden zij omstandig beschreven. Provincie en stadsgewest kwamen een inspanningsverplichting overeen, gericht op het behoud

van een flink aantal bedrijfsgebouwen, een aanzienlijk aantal gebouwen dat een functie vervulde in de dienstensector en enige woningcomplexen. Het was veel te hoog gegrepen. Het gros van de met de mijnbouw verbonden monumenten is ondanks alle goede bedoelingen verdwenen.

Drs. J.M.H. Mosmuller beschreef de marskramers in het zuidoostelijk deel van Limburg omstreeks 1800. Het zijn de voorlopers geweest van de detailhandel ten plattelande. In een tijd toen de behoefte aan consumptiegoederen snel groeide en waarbij het aanbod van voorzieningen in de dienstensector sterk achter bleef, vervulden zij tijdelijk een gewichtige intermediaire rol.

Dr. Jean Pieyns en Dr. Wigbolt Tijms slaagden er na decennia speurwerk in de graanprijzen van Luik, de centrale markt in het Maasdal, bijeen te krijgen vanaf 1400 tot 1940. Zij publiceren thans de gestandaardiseerde basisgegevens en hopen een volgend jaar in een afzonderlijk artikel de evaluatie aan onze lezers voor te leggen.

Drs. S.H.M. Vaessen en W.A.A. Mes bieden de inventaris aan van de Diocesane Commissie van Samenwerking, het orgaan dat vanaf 1928 de inspanningen van de standsorganisaties in Limburg ten behoeve van het maatschappelijk werk en de structuur van de samenleving coördineerde.

Het jaarboek eindigt, als gebruikelijk, met enkele boekbesprekingen en het jaarverslag van het Sociaal Historisch Centrum over het voorafgaande jaar.

De redactie

J.F.R. PHILIPS

OP ZOEK NAAR WAT EENS EEN MIJNSTREEK WAS...

**WELKE MONUMENTEN HERINNEREN ONS NOG
AAN DE NEDERLANDSE MIJNINDUSTRIE?**

Inleiding

De Nederlandse steenkolenmijnen zijn volledig geschiedenis geworden, nog slechts object voor terugblik en herdenking. Het is een episode, waaraan zo nu en dan nog wordt gerefereerd, maar die het leven van alledag niet meer in beroering brengt. Wie de streek niet van vroeger kent, zal amper iets van dit verleden herkennen, tenzij in de zeldzame gevallen, waar bewust een poging is gedaan de band met de historie op te roepen. Maar voor de buitenstaander overheerst momenteel een ander beeld, namelijk van een welvarend en afwisselend woongebied: vriendelijke buurten, ruim gesitueerd en goed ontsloten, omgeven door een decor van golvend groen en beboste hellingen.

Veel veranderingen vonden hier plaats. De kaalslag bleef niet uit; met Hollandse grondigheid heeft men het grauwe naargeestige uitzicht, dat de mijnstreek uitstraalde, weggepoetst. Stelselmatig heeft men opruiming gehouden onder de koolzwarte mijnterreinen, de oude installaties, de slikvijvers, schoorstenen en steenbergren. Met gretigheid is afgerekend met alle stof en slik, met roet en damp en met zoveel andere vormen van milieuvervuiling, die jarenlang met deze mijnbedrijven waren verbonden.

Bezoekers staan er meestal verbaasd over, hoe deze streek werd opgeschoond en een nieuw uiterlijk kreeg. De bewoners hebben zelf lang sceptisch gestaan tegenover dit grondige omvormingsproces. Zij konden moeilijk geloven, dat tenslotte de veelbesproken herstructurering zou slagen, dat nog voldoende werkgelegenheid kon worden gecreëerd, ondanks dat er zich weinig industrieën aanboden om voor vervangende arbeidsplaatsen te zorgen.

Nu dit herstructureringsproces praktisch is voltooid, kan men zich afvragen, welke herkenningspunten in dit gebied nog zijn overgebleven, die een trait d'union vormen met de economische bestaansgeschiedenis uit het recente verleden. Want het zou geen zin

hebben deze episode helemaal te willen uitwissen. Elke generatie bouwt immers voort op de arbeid en productiekracht van zijn voorgeslacht. Dat maakt deze vroegere mijnstreek zo uniek, omdat hier in een tijdsbestek van ongeveer zestig jaar iets werd gepresteerd, waarop ook de tegenwoordige bewoners als beheerders van dit erfgoed nog altijd trots mogen zijn.

Dit idee voort te bouwen op de grondslagen van een verleden, waarvan weliswaar de contouren nauwelijks meer zichtbaar zijn, blijft een niet te ontkennen waarheid. Het waren de nu verdwenen kolenmijnen, die aan deze streek een bestaansmogelijkheid verleenden. Dank zij deze bedrijven groeide een handjevol armelijke dorpen uit tot een welvarend industriegebied.

Op deze oude fundamenten is thans een andere samenleving opgetrokken, die zich deze continuïteit bewust dient te blijven. Vanzelfsprekend leeft dit bewustzijn nog voort onder de oudere bewoners, die deze enorme transformatie aan den lijve hebben ondervonden. Maar het is de vraag, of deze band met het verleden ook voor de jongeren een reëel gegeven blijft, nu zoveel herinneringen aan die tijd zijn uitgewist, dat wij met moeite nog in de onmiddellijke leefomgeving de relictten, symbolen en tekens van het steenkolen-tijdperk kunnen ervaren.

Deze bezorgdheid is er aanleiding toe geweest, dat door verschillende geïnteresseerde groepen pleidooien zijn gevoerd om niet alle visuele sporen van dat mijnverleden verloren te laten gaan. Onder impuls van de wenselijkheid iets van de gebouwen en installaties uit de tijd van de steenkolenexploitatie te kunnen behouden, eventueel door er een nieuwe bestemming aan te geven, kwamen vruchtbare initiatieven op gang, die niet zonder resultaat zijn gebleven.

Om deze pogingen te coördineren hebben Gedeputeerde Staten van Limburg in 1977 een "werkgroep inventarisatie mijnmonumenten" opgericht, die een jaar later verslag uitbracht.¹ Dit rapport gaf niet alleen een uitvoerige inventarisatie van alle in aanmerking komende objecten met inbegrip van een historische waardebeoordeling, maar heeft sindsdien ook als richtlijn gefungeerd voor de pogingen enige

¹ Rapport Inventarisatie Mijnmonumenten, uitgebracht door de Werkgroep Inventarisatie Mijnmonumenten, juni 1978, uitgave Samenwerkingsverband Sanering Mijnterreinen, Maas-tricht 1978, 265 blz.

belangrijke, als industriële monumenten te karakteriseren objecten te behouden.

Over wat er van die pogingen terecht is gekomen, zal dit artikel nader handelen. Als waardevol moeten wij vooraf in elk geval aanmerken, dat er in deze jaren een serieuze bezinning tot stand kwam omtrent de ontzaglijke hoeveelheid gebouwen en installaties, die toen op afbraak stonden te wachten. Als vrucht van die overdenking zijn eveneens te beschouwen de plannen tot oprichting van een mijnmuseum in Zuid-Limburg en de herinrichting van de modelsteenkolenmijn in Valkenburg.

Het museum werd ondergebracht in een vleugel van de oude abdij Rolduc, die eeuwen geleden zelf als eerste de kolenwinning ter hand nam. In het jaar dat de laatste mijn werd gesloten (1974), kwam dit mijnmuseum dank zij veler medewerking tot stand. Aan de hand van voorwerpen, installaties, instrumenten, modellen en uitbeeldingen wordt er een idee gegeven, hoe de kolenlagen werden ontgonnen en welke invloed van deze steenkoolwinning uitging.

De ondergrondse werkelijkheid wordt nog dichter benaderd in een van de grotten in Valkenburg, waar vóór de oorlog al een modelsteenkolenmijn werd geopend door Emile Caselli. Deze modelmijn werd grondig uitgebreid, toen als gevolg van de mijnsluitingen grotere stukken beschikbaar kwamen, die in Rolduc niet konden worden opgesteld. In enige nagebootste kolengangen zijn hier de drie stadia van de ondergrondse ontginningmethode in beeld gebracht: de handmatige ontginning, de halfmechanische pijler en de volmechanische pijler. Met behulp van deze opstellingen kan tenminste een museale indruk worden gegeven van wat de koolwinning feitelijk inhield.

Vooraleer aan een concrete beschrijving van het nog aanwezige industriële erfgoed te beginnen, is het nuttig enige uitgangspunten van de destijds gevoerde behoudsactie nog eens opnieuw de revue te laten passeren. Aan twee normen heeft de commissie de op zich waardevolle overblijfselen uit de tijd van de steenkoolexploitatie extra willen toetsen om hun overlevingskans te bepalen: aan hun identiteitswaarde en aan hun ruimtelijke samenhang. Achteraf moet men zeggen, dat het beginselen waren, die zo vluchtig, subjectief en tijdgebonden zijn gebleken, dat met die criteria geen eenduidige beoordeling mogelijk was.

De identiteit van een object werd niet door iedereen hetzelfde uitgelegd; economische, kunsthistorische en eenvoudige herkeningsmaatstaven streden hier vaak om de voorrang. Ook de situering van meer objecten binnen één ruimtelijke samenhang is een vrome wens gebleven. Het rapport onderscheidde drie concentratiegebieden, die toen duidelijk te onderscheiden waren:

Het eerste concentratiegebied begon bij het mijnterrein van de Oranje Nassau I, zette zich voort rond de terreinen van de staatsmijn Emma om daarna af te buigen naar de staatsmijn Hendrik in Brunssum. Het tweede concentratiegebied was enger begrensd en lag rond de mijnterreinen van de Laura en Julia in Eijgelshoven. Een derde verdichting was gelegen in de gemeente Schaesberg rond de staatsmijn Wilhelmina en de mijn Oranje Nassau II.

Van dit loffelijk idee tot concentratie is helaas in de praktijk weinig terecht gekomen. Van een onderlinge vervlechting van de mijnmonumenten, die voor behoud in aanmerking zijn gekomen, is nauwelijks sprake. Ondanks de poging ze zo te situeren, dat ze elkaar in verbeeldingskracht zouden versterken, liggen ze feitelijk erg verstrooid in het landschap.

Bovendien ligt aan die opvatting het misverstand ten grondslag, alsof de ruimtelijke samenhang van bovengrondse gebouwen en installaties in de belevings sfeer een idee zou geven van wat de hele mijnbouw eigenlijk voor de bevolking heeft betekend. Want daarvoor zijn die relictten teveel secundaire symbolen, geen echte zinnebeelden van het echte mijnwerkersleven.

Wie zich tot taak wil stellen een idee van het vroegere mijngebied te geven, wordt direct geconfronteerd met de reële moeilijkheid, dat de mijnbouw als extractieve nijverheid zich nu eenmaal bezwaarlijk laat uitbeelden. Ook toen de mijnen nog volop in bedrijf waren, kon niemand, die er niet zelf bij betrokken was, zich een precies denkbeeld vormen, wat er ondergronds nu allemaal aan de hand was. Zou men daarvan een indruk willen geven, dan had men een ondergrondse kolenlaag voor bezichtiging open moeten stellen, wat practisch ondoenlijk is. Dit meest wezenlijke facet - de eigenlijke kolenwinning, zoals die in de pijlers en steengangen plaats had -, was steeds aan het oog onttrokken en blijft na het stilleggen van de mijnen voor altijd onzichtbaar.

Schachten en steenbergen

Een andere betekenis moet daarom worden toegekend aan de bovengrondse mijninstallaties, die alleen in functie van de ondergrondse mijnbouw zijn te waarderen. In die relatie moet hun plaatsbepaling worden beschouwd. Het is vooral de schacht met de ophaalinstallatie, die de grootste symboolwaarde heeft, omdat die steeds is gezien als de hoofdverbindingssader tussen het ondergrondse bedrijf en de bovengrond. Het is dan ook niet toevallig, dat de schachtbok in zijn verschillende variaties en constructies het karakteristieke embleem is, waarmee de mijnen worden afgebeeld. Even typerend waren de steenbergen, hoewel in zich verfoeilijke puisten in het landschap, onvermijdelijke afvalhopen, producten van een jarenlange uitzeeft- en opstapelarbeit. Zij waren de zichtbare bakens, die wezen in de richting, waar men de ondergrondse activiteit kon vermoeden. De herkenbaarheid van een mijngebied wordt in eerste instantie aan die twee elementen afgelezen.²

De conservering van deze meest sfeerbepalende elementen is in de Limburgse mijnstreek niet opzienbarend geweest. De aanpak was nochtans veelbelovend genoeg. Zo had men vooral zijn oog laten vallen op het behoud van de twee schachten van de Oranje Nassau I, die dateerden uit de jaren 1896 en 1898 - de oudste periode van de mijnontginning in Zuid-Limburg -, afgediept volgens de methode Honigmann. Zij behoorden tot het type van de open stalen schachtbokken.

Deze schachten hadden al lang vervangen moeten zijn. Een van de twee schachtbokken had men rond 1950 willen slopen, maar het was door persoonlijk toedoen van de Franse concernleiding De Wendel, dat beslist werd het oude beeld van de mijn te handhaven en die schacht te laten staan.³

Het was daarom een gelukkige omstandigheid, dat er rond 1970 stemmen opgingen om juist deze twee schachten als monument te bewaren. Het was vooral op initiatief van enige groepen geïnteresseerden, dat deze actie is geslaagd, hetgeen niet in het minst was te danken aan de vroegere directeur van de Oranje Nassau, Ir.

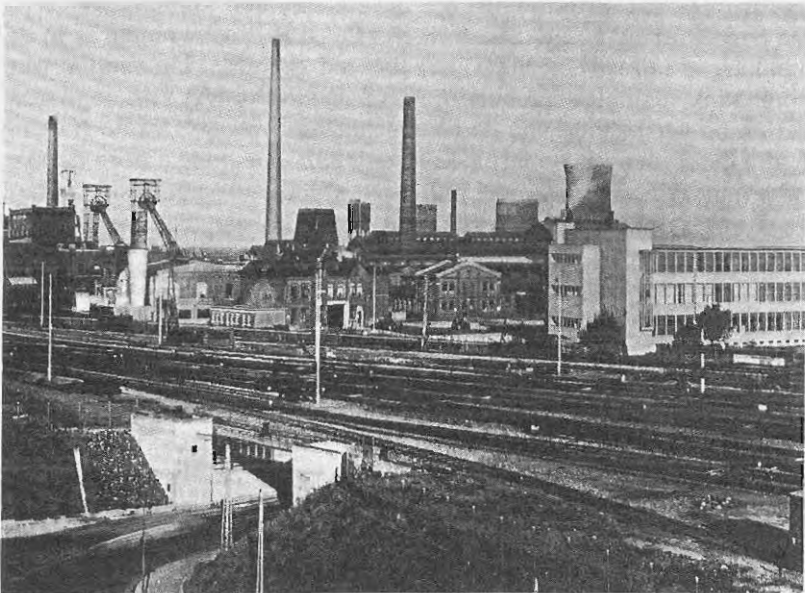
² C.E.P.M. Raedts, Overpeinzingen over industriële archeologie in het Zuid-Limburgse mijnbekken, in: *De Maasgouw*, 94(1975), pag. 82-90.

³ Raedts, a.w., pag. 87.

C.E.P.M. Raedts, bekend vanwege zijn grote verdiensten voor de bevordering van de economische geschiedenis van Limburg.

Bij de restauratie zijn de twee schachten tot één samengevoegd. Schachtbok 1 was al afgebroken. Daarom werd het schachtgebouw geplaatst rond schachtbok 2, waarvan de schacht en de ophaalmachinerie nog aanwezig waren. Door die samenvoeging, die onder leiding van het architectenbureau Peutz in de jaren 1975-1976 werd uitgevoerd, bleef één schachtbok met ophaalgebouw en machinerie intact.

Het schachtgebouw van de Oranje Nassau I is merkwaardig van architectuur. Het is opgetrokken in een stijl, die in het Akense kolenbekken en in het Ruhrgebied meer voorkwam, namelijk in de vorm van een gebastioneerde gevel met hoektorens. In Duitsland en ook hier stond zo'n gebouw als Malakofftoren bekend, zo genoemd naar de bekende verdedigingstoren van de vesting Sebastopol in de Krimoorlog.

Overzicht van de Oranje Nassau I met de schachten I en II (circa 1932). Wie vroeger met de trein Heerlen binnenreed, maakte direct kennis met deze enorme bedrijvigheid, die op menigeen een onuitwisbare indruk maakte (Rapport Inventarisatie Mijnonumenten, a.w.). De overige foto's zijn van de schrijver en werden genomen in 1988-1989.

Dit gelukkig behoud heeft echter geenszins het beoogde optische effect bereikt, dat de initiatiefnemers voor ogen stond. De schacht staat er niet als een fier oriëntatiepunt midden in een industrieterrein, maar is eerder wat zielig weggedrukt in de schaduw van het kantorencomplex van het C.B.S. De oude schacht mist zijn uitdrukingskracht niet in het minst, omdat hij er vervreemd staat van zijn vroegere omgeving met steenberg, spooreplacement, koeltorens, loodsen enzovoorts. Zo kan dit monument nu moeilijk worden gezien als een typisch profiel in het stadsbeeld.

Toch moet men er waardering voor hebben, dat deze Oranje Nassau-schacht bewaard is gebleven, want van dit type open schachten, zoals ook die van de mijnen Emma en Julia waren, is verder niets meer over. Als industrieel monument stonden de twee stalen schachtbokken van de mijn Julia minstens zo hoog genoteerd, maar in dit geval is deze prioriteitsstelling niet gehonoreerd.

Van het tweede type, dat van de gesloten betonnen schachtbokken, waarvan de driepootschachtbokken van de mijn Maurits het modernste voorbeeld waren, is evenmin iets bewaard, want de schachten van de Maurits, de Emma en de Hendrik zijn voor en na allemaal gesloopt. De afbraak van de betonnen schachtbok van de Hendrik vond pas vrij laat plaats, omdat die nog jaren heeft gediend als communicatietoren voor het AFCENT-hoofdkwartier in Brunssum. Vanwege grote mankementen in de betonconstructie viel ook deze oude reus de sloper ten offer.

Als type met de gesloten schacht enigszins in verband te brengen, is de opmerkelijke schacht Nulland in Kerkrade, die ofschoon van een afwijkend type toch voor behoud in aanmerking kwam. Dit merkwaardige gebouw, dat de herinnering bewaart aan het oudste Nederlandse mijnveld Nulland, werd door directeur H. Husmann in 1907 als luchtschacht gebouwd. Het is een speling van het lot, dat juist dit vreemde schachttype beeldbepalend is geworden voor de vroegere Nederlandse mijnstreek.

Door de aanbouw van een diagonale steunconstructie werd de schacht later ook geschikt gemaakt voor een bescheiden personen- en materiaalvervoer. De schacht heeft enigszins het aanzien van een verdedigingswerk en is waarschijnlijk geïnspireerd op de bouwwijze van de zogenaamde Malakofftoren. Met de schacht van de Oranje Nassau I zijn dit de twee enige schachten die nog resten.

Van de steenberg is nog minder overgebleven. De meeste zijn afgegraven of op zijn minst afgeplat. Dankbaar heeft men destijds de kans benut de afgegraven grond te kunnen slijten om als vulling te dienen voor de Deltawerken of de grindgaten.

De steenberg als zodanig te behouden, had men zich ook niet ten doel gesteld. De steenberg van de Oranje Nassau I had men willen handhaven als een noodzakelijk bestanddeel van een integraal bewaard stuk "mijnlandschap". Die visie was echter te hoog gegrepen.

Toch zijn niet alle steenberg volledig uit Zuid-Limburg verdwenen; sommige - zoals die van de Oranje Nassau II en III, van de Wilhelmina en van de Hendrik - hebben een recreatieve bestemming gekregen. Maar door hun nieuwe vormgeving en modellering zijn ze moeilijk te herkennen.

Bedrijfsgebouwen en installaties

Door een gelukkig toeval zijn de hoofdgebouwen van de Emma en Hendrik in stand gebleven, omdat het hoofdkwartier van de AF-CENT daarin een onderkomen heeft gevonden. Deze gebouwen, met in het midden een hoge hal met lichtkap en met daarnaast lagere zijvleugels, zijn representatief voor de hoofdgebouwen van de Nederlandse mijnen. Een soortgelijk uiterlijk had bijvoorbeeld ook het afgebroken gebouw van de Maurits te Geleen.

De toekomst van de nog bestaande hoofdgebouwen is onzeker, want het is zeer de vraag, of voor deze complexen nog nieuwe gegadigden zouden zijn te vinden, wanneer ooit de Atlantische verdedigingsorganisatie uit Limburg zou vertrekken.

Veel gemakkelijker kreeg het moderne kantoorgebouw (1931) van de Oranje Nassau-mijnen een nieuwe bestemming, omdat de moderne glasarchitectuur van dit gebouw nog altijd een eigentijdse indruk maakt. Minder gelukkig was het lot dat het hoofdbureau van de Staatsmijnen (1906) onderging, een bouwblok, dat vanwege zijn kleinschalige reminiscenties (niet zonder reden als de boerderij aangeduid!) enige jaren geleden voor nieuwbouw moest wijken. De meeste bedrijfsgebouwen leenden zich niet gemakkelijk voor een nieuwe bestemming. Het lag dan ook voor de hand, dat de grote complexen van wasserijen, zeverijen, briketfabrieken, ketel-

huizen en centrales tot verdwijnen gedoemd waren. Hierbij zijn in de afgelopen jaren ook waardevolle monumenten verloren gegaan, waarbij met name wordt gedacht aan de sloop in 1983 van de gascentrale, de liftschacht, de kolenbunker en de oudste koeltoren van de staatsmijn Emma.

Deze laatste was van het oorspronkelijk drietal nog ongeschonden overgebleven en terecht op de monumentenlijst geplaatst. Met de bouw in 1918 van deze koeltorens hadden de Staatsmijnen een opvallende primeur gehaald. Zij waren door Van Iterson en Kuiper ontworpen in een soort paraboolvorm, die een wapening met rechte staven mogelijk maakte. Deze vinding heeft later een wereldwijde verbreiding gekregen.

Door een "misverstand" werd op een kwade dag in 1985 de zogenaamde Van Iterson-koeltoren toch nog gesloopt.

Het voorval is bijna symptomatisch te noemen. Een afbraak op grote schaal bleek tijdens de grote opruimactie meestal niet te vermijden. Spectaculair was de sloop van de twee hoogste schoorstenen, in de volksmond de lange jan en de lange lies genoemd, waarvan de lange jan ook nog de verkeerde richting uitviel.

De "sanering" van de mijnterreinen en gebouwen was meestal ingegeven door de gedachte, dat nieuwe bedrijfsvestigingen daardoor mogelijk zouden worden. Soms speelde de ligging van de gebouwen mede een rol, omdat vaak de behoefte voorzat om na slooping en egalisering nieuwe industrieterreinen te kunnen opleveren. Een van de laatste operaties was de oplevering in 1987 van het bedrijfsterrein van de vroegere mijn Julia, waarvoor de electriciteitscentrale (op kolenbasis), de kolenwasserij en de laatste schachtbokken van het Laura-imperium moesten wijken. Tevergeefs had dit vroegere mijnbedrijf nog geprobeerd deze onderdelen ten dienste van andere bedrijven rendabel te maken, hetgeen uiteindelijk niet is gelukt.

De mijnwerkerskoloniën

Overall waar nieuwe mijnzetels verrezen, werden bijna gelijktijdig arbeiderswijken uit de grond gestampt, die in Limburg al gauw de naam van koloniën kregen. Er werden grote en voor die tijd redelijk goedkope woningen gebouwd met een flinke lap grond, om op

die manier de mijnwerkers zoveel mogelijk aan hun nieuw gekozen beroep te binden. De mijnondernemingen beseften wel degelijk, dat zij hierdoor de arbeiders meer dan door welke andere maatregel ook sociale zekerheid konden bieden.

Die huizen boden de mensen inderdaad de mogelijkheid om menswaardig te leven en om zich na het werk gezond te ontspannen. De tuin was groot genoeg om bloemen te kweken, om eigen groenten te verbouwen, en om kippen, konijnen of geiten te houden. Men identificeerde zich veel meer met de woning dan tegenwoordig. Bovendien was het saamhorigheidsgevoel erg groot, omdat veel sociale relaties binnen de buurt tot stand kwamen.

De bouw van deze woninggroepen was niet van bovenaf geregeld, want bebouwings- of uitbreidingsplannen, zo die er al waren, hadden nog geen rechtskracht. Architecten en bouwverenigingen bouwden bij voorkeur overal in de buurt van de mijnen, waar nog bouwgrond tegen een enigszins redelijke prijs te koop was.

Bewust heeft men niet gekozen voor de aanleg van geïsoleerde mijnicité's, zoals in Belgisch Limburg gebeurde. De woningbouw in Zuid-Limburg vond zoveel mogelijk plaats in aansluiting aan de bestaande nederzettingen, meestal langs bestaande wegen of in aansluiting aan wegkruisingen.

Deze woningbouw had een gevarieerd patroon, zowel door de grote mate van ruimtelijke spreiding als ook door de differentiatie naar ligging en grootte. Verschillen ontstonden niet alleen naargelang de bouwperiode en de opdrachtgevers (bijvoorbeeld de mijnondernemingen of de verschillende bouwverenigingen), maar ook door het groot aantal typen woningen, die varieerden naar inhoud, uiterlijk, comfort en prijs op grond van de functie, die de bewoner bij de mijnen had.

Zo was er een hiërarchisch sociaal patroon van woningtypen voorhanden. Voor ieder was het duidelijk, of het woningen waren voor mijnwerkers, beampten, opzichters, hoofdopzichters, ingenieurs of directeuren. Men koos in die jaren voor het gemengd door elkaar wonen en niet voor wijken, die naar sociaal niveau waren opgesplitst.

Dit gevarieerd patroon is nog steeds in grote trekken te herkennen, hoewel deze afbakening niet meer zo strikt is door te voeren. Het lag dan ook voor de hand, dat in het genoemde inventarisatierap-

De woninggroep Rennemig.

Beambtcasino Treebeek.

port voorstellen zijn geformuleerd om een aantal woninggroepen in de beschreven differentiatie zo goed mogelijk te handhaven. Er zijn woninggroepen, waarvan het behoud zo hoog werd aangeslagen, dat zij werden voorgedragen voor plaatsing op de rijksmonumentenlijst. Deze voorstellen zijn voor het merendeel door het Rijk overgenomen, wat tot gevolg had dat deze koloniën als zodanig werden gerenoveerd.

Intussen zijn vijftien jaar verstreken en heeft een nieuwe inventarisatie plaats gehad van de eigentijdse woonbebouwing uit de periode 1850-1940.⁴ In het inmiddels voltooide rapport worden de mijnwerkerskoloniën nog altijd positief gewaardeerd. In tegenstelling tot andere mijnmonumenten zijn verreweg de meeste intact gebleven en behielden zij een grote waarde zowel voor de bewoners als voor de overheid en de woningcorporaties. Het is opvallend dat van deze wooncomplexen de typische trekken in eigen streek soms niet zo hoog worden aangeslagen dan door waarnemers, die vanuit afstand oordelen.

Nu de conclusies van dit M.I.P.-rapport voorliggen, kunnen wij er niet aan voorbij de conclusies alsnog in dit verhaal in te vlechten, omdat zij van onverdachte zijde het belang van dit mijnpatrimonium onderstrepen. In de eigen gemeente is men niet altijd genoeg van hun zeldzaamheid doordrongen, maar zoals gezegd vanuit een vergelijkend oogpunt neemt de appreciatie evenredig toe.

Tot welke classificatie komt dit M.I.P.-rapport?

Als resultaat van gedegen eigen onderzoek worden als de hoogst genoteerde woninggroepen beschouwd zowel enige kleinere wijken zoals De Hopel (Kerkrade), 't Eikske (Landgraaf) en Grasbroek (Heerlen) alsmede grotere koloniën als Schaesberg (Landgraaf), Leenhof (vier complexen in de gemeenten Heerlen en Landgraaf) en Terwinselen (gelegen in Heerlen en Kerkrade). Tot de zeldzame woninggroepen zijn in Heerlen verder te rekenen Musschemig, Beersdal en Rennemig.

Maar ook woninggroepen, die plaatselijk niet als uitzonderlijk worden beschouwd, worden in het M.I.P.-rapport vanuit provinciaal of nationaal oogpunt als waardevol aangemerkt. Hun waarde

⁴ Monumenten Inventarisatie Project Limburg (M.I.P.): een inventarisatie van bouwkundige structuren en relicten uit 1850-1940, onder redactie van J.C.J.M. Starmans e.a., Maastricht, Provincie Limburg, 1988-1994.

ontlenen zij soms aan hun architectuur zoals de Lotharingse woningen in de genoemde complexen, of de woningtypen in de Buttingsstraat in Hoensbroek of die in veel Brunssumse wijken. Ook wijken met een hoger sociaal aanzien zoals in Heerlen de Caumerbeeklaan e.o. en de buurt rond Templesplein en De Heselleplein vallen daaronder.

Hun waarde kunnen de koloniën verder ontlenen aan hun stedenbouwkundig concept, stoelend op de tuinstadgedachte. De complexen met een hoge prioriteit zijn praktisch allemaal daarop gebaseerd. Maar daarvan gaan ook andere koloniën uit zoals bijvoorbeeld Lauradorp (Landgraaf), Op de Bosschen (Eijgelshoven), Laurentiusplein e.o. (Voerendaal), Sanderbout en Overhoven (Sittard) en verschillende koloniën in Brunssum. Dit uitgangspunt alleen al geeft die wijken iets unieks.

Maar de zeldzaamheid van veel koloniën ligt vaak nog meer besloten in hun cultuurhistorische betekenis, die met name vanuit een landelijk of provinciaal gezichtspunt hoog wordt aangeslagen. Wij doelen op "gewone" koloniën zoals wij die terugvinden in de woonwijken rondom het oude dorpscentrum Brunssum, in twee complexen in Nuth, in de wijk Lindenheuvel te Geleen, in enkele Sittardse wijken, in Slakken-Horst-Metten in Hoensbroek en in de Heerlense koloniën Heksenberg, Maria Christina (de Herman Goering-kolonie) en Molenberg.

Zulke woongroepen zijn gelukkig nog steeds veelvuldig aanwezig. Zij geven een indruk, hoe de mijnwerkers geleefd hebben. Binnen deze mijnwerkerswoninggroepen zijn twee hoofdtypen te onderscheiden. Het eerste type zijn de zogenaamde gesloten koloniën, afgeschermd door muren en poortjes tussen de woningblokken, die nu grotendeels zijn afgebroken. Deze complexen hebben meestal gesloten pleinen en een vloeiend verloop van de straten. Een kenmerk zijn verder de gesloten gevelwanden en de accentuerende hoekblokken.

Het tweede type vertoont een veel opener structuur: deze koloniën van voornamelijk oudere woningen hebben bredere straten en open pleinen. De woningen zijn gebouwd als blokken van twee of vier onder één kap, en hebben doorgaans een grote tuin.

Er wordt beweerd, dat de mijnwerkerswoningen, die de Staatsmijnen voor 1918 bouwden, zijn opgetrokken naar het voorbeeld van de oudste Kruppkolonie, de Alfredshof te Essen. En de woningen,

die de Oranje Nassau bouwden, heten geïnspireerd te zijn door de arbeiderswoningbouw in Lotharingen, waar het Wendellconcern eveneens steenkolenmijnen bezat. Maar dan is het wel eigenaardig, dat deze naar Franse en Duitse voorbeelden gebouwde woninggroepen zoveel overeenkomsten vertonen.

Gelukkig is van het woningbestand, al of niet beschermd, weinig verloren gegaan. De woningen uit die tijd waren van een onvermoede kwaliteit, zodat zij de mijnsluitingen gemakkelijk konden overleven. De beschreven woningtypen zijn in het algemeen niet bedreigd, tenzij er verbouwingen plaats hebben, die de oorspronkelijke architecturale opzet verstoren.

De sociale infrastructuur

Tot de typisch sociale uitrusting van deze streek rekenen wij al die openbare gebouwen en instellingen, die hun opkomst voornamelijk aan de mijnindustrie te danken hebben. De opsomming is enigszins arbitrair, omdat niet steeds valt uit maken, wat wel en niet onder de invloed van de mijnen is ontstaan. Zo waren bijvoorbeeld de voorzieningen op het terrein van het onderwijs, de recreatie en de gezondheidszorg beslist van een grotere omvang als anders mogelijk was geweest.

Voor de mijnwerkersbevolking werden geen afzonderlijke voorzieningen geschapen. Bewust hebben de mijndirecties zich er van weerhouden om - in tegenstelling tot veel andere mijnbekkens - hier het hele sociaal-culturele leven zelf te organiseren. Maar soms werden ontspanningsvormen wel in gesloten verband georganiseerd, zoals dat in een volkshuis plaats had en voor de hogergeplaatsten in beambtencasino's. Daarvan is het voormalig beambtencasino in Treebeek nog steeds in functie.

Karakteristiek voor de mijnstreek waren vooral de gezellenhuizen, een vorm van huisvesting voor ongehuwde en buitenlandse arbeiders, die men elders niet aantreft. Hiervan bestond er een tiental, waarvan rond 1975 nog drie in gebruik waren, in Nuth, Brunssum en Hoensbroek. Het beste voorbeeld was het gezellenhuis Nuth, dat later door een projectontwikkelaar werd opgekocht en gesloopt. Aanwezig zijn nog de gezellenhuizen aan de Heijsterberg in Hoensbroek en in Rumpen-Brunssum.

Tot dit soort gebouwen behoort ook de ambachtsschool aan het De Heselplein, de mijnschool (thans H.T.S.) aan het Bekkerveld en de Vroedvrouwschool te Heerlen. Deze gebouwen hebben niet zo'n specifieke architectuur, dat daaruit de relatie met de mijnen is af te lezen, maar zij maakten wel deel uit van het sociale leven van de streek. Hoewel er geen directe grond is ze op een monumentenlijst te plaatsen, lijkt toch op grond van hun functie en bestemming hun voortbestaan verzekerd.

Min of meer hetzelfde geldt voor de katholieke en protestantse kerkgebouwen, waarvan sommige vrij direct met de woonwijken van de mijnwerkers waren verweven. Voor het voortbestaan zal eerder beslissend zijn, of zij voor de eredienst in gebruik blijven. In het Inventarisatierapport Mijmonumenten worden vanwege hun ontstaansgebonden vormgeving zes kerken als de meest typische aangemerkt: te Heerlen die aan de Laanderstraat, die van Beersdal, Heerlerheide en de Molenberg, en verder de kerken van Rumpen en Eijgelshoven.

De lokalisering van een aantal belangrijke mijnobjecten

Laten wij de zoeker eens wat scherper stellen en op zoek gaan naar de situering en huidige vormgeving van de voornaamste overblijfselen uit de tijd van de mijnindustrie. Wij zullen er dan niet aan ontkomen om zo nu en dan een vergelijking te maken tussen de vaak nog ongerepte toestand van ongeveer tien jaar geleden en de situatie op de dag van vandaag. In het laatste decennium is namelijk veel gesloopt en verloren gegaan van de sporen, die eens zo onuitwisbaar leken.

Nemen wij eerst in ogenschouw wat op het grondgebied van de gemeente HEERLEN is gelegen. Wij beginnen dan in de directe omgeving van het vroegere mijnterrein van de Oranje Nassau I. Er is daar nu een heel andere constellatie ontstaan met als nieuwe markeringspunten de gebouwen van het C.B.S. en het nieuwe hoofdkantoor van D.S.M. Het vroegere hoofdkantoor van de Oranje Nassau uit 1931 naar ontwerp van Ir. D. Roosenburg valt hier met zijn staalskeletbouw geenszins uit de toon.

Het schachtmonument echter gaat in deze omgeving volledig verloren, vooral nu alle andere gebouwen en mijninstallaties en de

imponerende steenberg spoorloos verdwenen zijn. Op de plaats, waar vroeger de steenberg van de Oranje Nassau I lag, strekt zich nu de wijk Zeswegen en het sportterrein In de Cramer uit.

Iets van de oorspronkelijke sfeer herkent men nog in enige verderop gelegen mijnwerkerskoloniën. Sommige van deze woninggroepen zijn niet opvallend van architectuur zoals de gerenoveerde woningen in het Eikenderveld, aan de Laanderstraat en aan de Sittarderweg.

De woningen van het Lotharingse type, zoals de langgevelhuizen in Grasbroek en de vier rug-aan-rug woningen onder één dak, in 1909 gebouwd door de Oranje Nassau-mijnen, zijn in Nederland zeldzaam. Dit complex is een typisch voorbeeld van wat in de negentiende eeuw internationaal gangbaar was. Terecht staan zij dan ook op de rijksmonumentenlijst. Hierbij sluiten aan de opzichterswoningen aan de Sittarderweg en de beambtenwoningen in de Ganzeweide, een geheel van grote waarde.

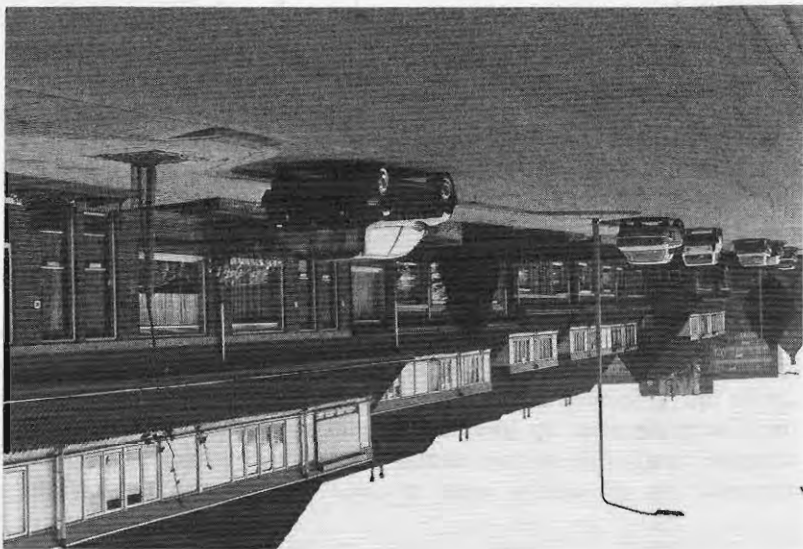
De woningen in het Eikenderveld en aan de Laanderstraat zijn van een grote verscheidenheid, maar niet opvallend. Zij werden gebouwd voor en na de eerste wereldoorlog naar ontwerp van architect J. Wijsbek in traditionele stijl. Ondanks veel latere nieuwbouw geven zij een indruk, hoe de mijnwerkers doorgaans waren gehuisvest.

Karakteristieker zijn de wijken Beersdal en Rennemig. De woninggroep Beersdal (Schelsberg) bestond uit 272 woningen van het zogenaamde Lotharingse type, waarvan een aantal als twee onder één kap, en de andere als vier rug-aan-rug woningen zijn uitgevoerd. De woningen werden gebouwd tussen 1910 en 1918 voor de arbeiders van de Oranje Nassau I. De wijk is ruim gesitueerd en komt enigszins overeen met de modelkolonie Alfredshof in Essen. Met name hun gecementeerde vlakindeling is opvallend.

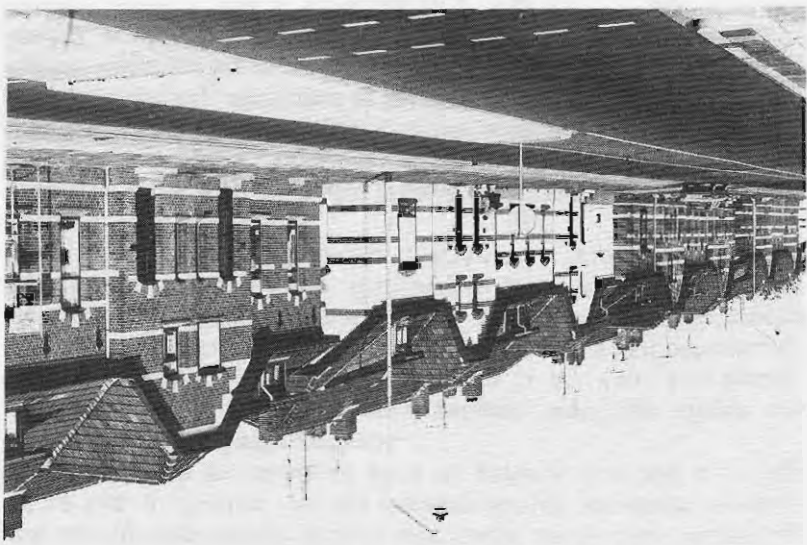
De woninggroep Rennemig (in de buurtschap Heerlerheide), gebouwd tijdens de eerste wereldoorlog, is hiermee enigszins vergelijkbaar, maar vertoont als streng hiërarchisch geordend woongebied meer beslotenheid. Van de oorspronkelijke 74 Lotharingse woningen, in vijf typen uitgevoerd, is het karakter door latere verbouwingen soms verloren gegaan.

In deze buurt lag de zetel van de Oranje Nassau III, waarvan niets meer is overgebleven. De steenberg van deze mijn, die lag op de grens van Hoensbroek, is in een glooiend wandelgebied herscha-

Meezenbroek.

Woningen Schelsberg.

pen, een groene bultige massa, met paden doorsneden, maar nog net zo kaal en "clean" als het ontwerp van de tekentafel is gekomen. Had men er caluna of erica op geplant, dan had men zich echt in de Heerlerheide gewaand.

Deze parkachtige oase is centraal gelegen, want van hieruit kan men verschillende kanten uit. Overigens is het voor een buitenstaander moeilijk een weg te vinden in de eilanden van bebouwing, die zich naar alle kanten uitstrekken. Een dwars-as in de urbane zone strekt zich uit vanaf Ganzeweide over Meezenbroek naar Palemig en Heksenberg, totdat in Kakert het aanzien landelijker wordt.

Tussendoor kan men eventueel afslaan in de richting van Brunssum naar Versiliënbosch, Vrieheide en Nieuw Einde. Telkens andere complexen arbeiderswoningen wisselen elkaar hier af, maar er zijn geen koloniën bij, die direct in het oog vallen. Ook over de meeste andere woninggroepen van Heerlen behoeven wij hier niet uit te weiden, zoals bijvoorbeeld Passart, Schandelen en Benzenrade.

Een vriendelijke wijk is Versiliënbosch, waarvan het merendeel der woningen, ontworpen door J. Cuijpers, werd gebouwd in 1920 door de woningvereniging De Volkswoning (zie de plaquette in de Eksterstraat 5 en 7).

Deze wijken hebben ook voor de fusie steeds tot de gemeente Heerlen behoord. De meeste vertonen niet de specifieke kenmerken, die hun bouw direct met de tijd van de mijnindustrie associeert. Wel moeten hier enige wijken worden genoemd, die vanuit industrieel-archeologisch gezichtspunt interessant zijn, bijvoorbeeld de woninggroep Musschemig, waartoe onder meer behoren de zogenaamde Lotharingse woningen uit de jaren 1900-1918, gebouwd in een sterk decoratieve architectuur. Verder de woninggroepen Leenhof I en II, die gelegen zijn op Heerlens grondgebied. Uit de eerste groep komen zes blokken van 24 woningen, gebouwd in de jaren 1905-1907, thans voor op de rijkslijst van beschermde monumenten. Tot de tweede groep behoren twaalf blokken rug-aan-rug woningen in Lotharingse stijl uit de vroegste fase van dit woningtype, de tijd dat de familie De Wendel deze bouwstijl hier introduceerde. Deze zeldzaam gave woninggroep geniet eveneens rijksbescherming.

Deze wijk zet zich in Schaesberg voort (zie onder Landgraaf).

Aandacht verdient ook het oudste gedeelte van Meezenbroek, waar de socialistische woningbouwvereniging Glück Auf haar woningen liet ontwerpen door twee architecten van de Amsterdamse school. Interessant is het ontstaan van Molenberg, een groot complex dat in drie stadia werd uitgevoerd. De oudste bebouwing was uit 1915, maar is intussen afgebroken. De tweede fase is uit 1919/1920 en de derde uit 1926/1930. Het ontwerp van Molenberg is van Jan Stuyt, die het plan oorspronkelijk had bedoeld voor een aan te leggen tuinstad Sint Jans-Geleen.

Uit de oorlogsjaren dateert de bouw van een drietal hofjes en acht woonblokken, die nu de naam Maria Christina dragen, maar destijds naar Herman Goering waren genoemd. Deze wijk uit 1942, gebouwd in de stijl van de Duitse Hanzesteden, is een zeldzaam voorbeeld van een wooncomplex, dat door de Duitse bezetter is gerealiseerd.

Een jongere kolonie met een moderner aanzien is de Heksenberg, waar op het eind van de jaren twintig door Ons Limburg 198 woningen werden gebouwd. De plannen waren van architect F.W. de Rooy. Deze woningen waren voornamelijk bestemd voor de mensen, die werkten op de nabijgelegen Oranje Nassau IV, die nu volledig van de aardbodem is verdwenen. Dit gebied is aan de verwildering prijs gegeven, zodat de natuur zijn rechten kon hernemen. Straks kan dit gebied rondom de boerenhoeve Heidehof misschien worden geïntegreerd met het concessiegebied van de tegenwoordige zandwinning. Wat wij in de Heksenberg vooral kunnen bewonderen, is de fraaie kerk, die in 1936 werd ingewijd. Verschillende Limburgse kunstenaars hebben aan de versiering van dit fraaie gebouw bijgedragen. In het voorbijgaan is het goed te wijzen op een aantal villa's van mijndirecteuren, die de machtige positie uitstralen, die zij bekleedden. In Heerlen zijn met name te noemen de villa Beukenhorst aan de Coriovallumstraat, de villa Haex (1912) aan de Akerstraat, de villa Zomerweelde (ontwerp J. Hanrath) aan de Valkenburgerweg en de villa Caumerbeeklaan 80. Deze statussymbolen mogen in dit overzicht niet worden gemist. Wij komen thans tot de mijnmonumenten in de voormalige gemeente HOENSBROEK, die wij apart groeperen, omdat zij zijn verbonden met de zetel van de hier gelegen staatsmijn Emma. Jarenlang is het gezicht vanaf de drukke Akerstraat op de hoofdgebouwen en de terreinen van de Emma een karakteristiek oriëntatiepunt ge-

weest, omdat daar allerlei mijnactiviteiten samenkwamen. Het gebouwencomplex uit de jaren 1911-1912 is nog steeds intact, omdat de AFCENT er zich heeft gevestigd en haar zetel zelfs nog uitbreidde. Maar verderop, voorbij het viaduct, is nu alles volkomen onherkenbaar geworden.

Waar het uitgestrekte bedrijfsterrein van de Emma begon en zich langs de mijnspoorlijn tot Brunssum uitstreckte, stonden eerst de stalen en betonnen schachtbokken, de koeltorens, de gascentrale, de machinehal, de kolenbunker en diverse loodsen passief te wachten, wat met al deze gebouwen zou moeten gebeuren. Maar er kwam geen nieuwe bestemming.

Alles is voor en na gesloopt: eerst verdwenen de schachten; het laatst de Emmaschacht III, een betonnen liftschaft van 63 meter hoog. Daarna volgde de 27 meter hoge kolenbunker, het compressorgebouw, dat in de centrale was ondergebracht, de machinehal en de loodsen en tenslotte koeltoren III, die al op de rijksmonumentenlijst stond.

De zetel van Staatsmijn Emma is het vertrekpunt voor onze rondwandeling. Komende bij de oude ingenieurswoning en de twee opzichterswoningen aan de Akerstraat (zie de foto's) was de doorkijk op het verwaarloosde mijnterrein allengs triester en triester geworden, totdat men op die plaats een mooie verbindingsweg naar Brunssum heeft aangelegd en dit terrein in een vriendelijk groen talud heeft herschapen.

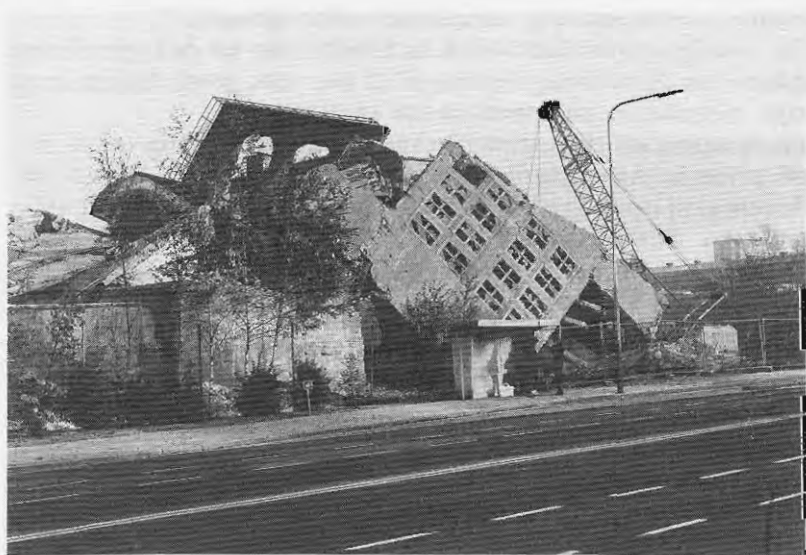
In Hoensbroek zijn twee objecten overgebleven, die een beeld oproepen van de vroegere leefwereld: de mooie woningen aan de Buttinglaan en het gezellenhuis aan de Heisterberg. Aan de Buttiglaan ligt een gave woninggroep van vijf blokken witte mijnwerkerswoningen uit de jaren 1908-1910, een van de eerste, die in opdracht van de Staatsmijnen werden gebouwd.

Het behoud van het gezellenhuis is van belang, omdat de meeste inmiddels zijn verdwenen of onherkenbaar veranderd.

Wij wijzen tenslotte op de woninggroep Slakken-Horst-De Metten, een mijnwerkerskolonie uit de jaren 1913-1922 naar ontwerp van J. Stuyt. Het was de eerste woninggroep van Ons Limburg met een gevarieerde architectuur, waar werd geprobeerd iets van een tuinstad te verwerkelijken. Van deze kolonie resteren thans nog 190 woningen.

De vroegere steenberg Oranje Nassau III, die thans tot recreatiegebied is herschapen.

Het schachtgebouw van de Emma wordt neergehaald.

De sfeer van de Slakstraat geeft iets van de beslotenheid van deze buurten weer. Opmerkelijk is ook een tweeblok met een torentje aan de Paludastraat, rond de eerste wereldoorlog gebouwd.

In het overgangsbied tussen Hoensbroek en Brunssum liggen de woninggroepen Treebeek/Haansberg, die nog veel van de vroegere sfeer bewaren. De langgerekte kolonie Treebeek, die parallel liep aan de mijnspoorlijn, werd in de jaren 1912-1921 in een soort niemandsland gesticht. Oorspronkelijk bestond deze tuinwijk uit 680 woningen, die door een groenwand van het mijnterrein waren gescheiden.

Door de afbraak rond het Treebeekplein is het karakter van deze kolonie sterk aangetast, maar de uiteinden zijn beter bewaard gebleven. Hier liggen ook de woningen van de "Fahrstieger", de opzichters en hoofdopzichters (zie de foto's). Het beambtencasino (1920) aan het Treebeekplein is er nog steeds in functie.

Een typische mijngemeente, die daarvan sterk het stempel draagt, is zeker BRUNSSUM, waar nog genoeg herinneringen aan die tijd voorhanden zijn. Aansluitend aan Treebeek ligt de kolonie Haansberg met 325 woningen, die tijdens de eerste wereldoorlog werden opgeleverd. Het is een vrij eentonige wijk, die thans door de nieuwe provinciale weg doormidden wordt gedeeld.

De woninggroepen Leeuwstuk en Heufke, die uit de jaren twintig dateren en inmiddels gerenoveerd of voor een groot deel gesloopt zijn, zijn minder uitgesproken van karakter.

Interessanter als representanten van de mijnwerkershuisvesting zijn de koloniën Rozengaard en Egge. De woninggroep Huizerveld-Rozengaard is uit de jaren 1917-1920. Het was een gemengde wijk, waar ook mensen woonden uit de hogere inkomensgroepen. Deze woninggroep (thans 228 woningen) is gerenoveerd en geeft nog altijd een goed beeld van het tuindorpidée, dat rond 1920 zo populair was.

De woninggroep Egge stamt uit dezelfde tijd en is eveneens als tuindorp ontworpen. Niet zonder grond hebben deze woningen een opknappbeurt ondergaan. Beide koloniën werden ontworpen door Jan Stuyt, die er een goede stedenbouwkundige structuur aan wist te geven. Zijn werkwijze is voor Nederland heel vertrouwd en toch bijzonder. Hij paste een rijke variatie aan woningtypen toe met gebruik van gepleisterde geveltoppen met banden van baksteen, en met een afwisselende toepassing van zadel-, mansarde- en schildda-

ken. Kenmerkend is verder zijn overhoeks plaatsen van hoekpanden op een zeshoekige plattegrond. Deze karakteristieken van Stuyt zijn in deze wijken redelijk goed bewaard.

Een echte mijnwerkerskolonie is ook nog steeds Schuttersveld, ondanks dat het typische profiel van de steenberg na de afgraving daaruit is weggefallen. De wijk is uitgevoerd in laagbouw in diverse varianten. Dat maakt deze kolonie wat intiemer dan de Langenberg, die van jongere datum is en minder variatie vertoont behalve dan door zijn afwijkende dakvormen. Langeberg werd gesitueerd ten zuiden van het bedrijfsterrein van de Emma naar een ontwerp van Alphons Boosten.

In aanleg en type woningen zijn dit vriendelijke wijken, omgeven door groen. Het valt te wensen dat deze complexen uit het steenkoolentijdperk hun oorspronkelijke eigenheid nog lang zullen bewaren, hoewel de gemeente niet bereid is die doelstelling uitdrukkelijk na te streven.

Een goed oriënteringspunt bij een bezichtiging van de mijnmonumenten in Brunssum, is het gezicht vanaf het begin van de Akerstraat, waar men als het ware de echo van de vroegere mijnactiviteit nog hoort naklinken. Daar komen de roodgedekte arbeiderswoningen van de kolonie Langenberg op uit. Daar liggen enige opzichters- en hoofdopzichterswoningen en bovendien de bekende villa van hoofdingenieur Op de Kamp. Juist vanuit deze plek heeft men een goed zicht op de ingangspartij van de staatsmijn Hendrik, waarvan verschillende onderdelen nog bewaard zijn zoals de grote compressorhal en de locomotievenloods.

Het hoofdgebouw van de Hendrik dient thans als hoofdkwartier van de AFCENT, maar hoe lang nog? Het schachtwiel, dat op het voorterrein staat opgesteld, herinnert aan de vroegere bestemming, evenals de nog in gebruik zijnde watertoren. Het is jammer, dat de betonnen schacht vanwege de opgelopen schade moest sneuvelen. Hier wreekt zich het feit, dat deze mijnrelicten niet op de lijst van gemeentelijke monumenten staan. Dat zou onnodige complicaties geven, zeggen Burgemeester en Wethouders, die huiverig zijn, dat een bescherming straks de noodzakelijke uitbreidingen in de weg staan.

De steenberg van de Hendrik is niet helemaal verdwenen, maar wel sterk afgeplat. Weinigen zullen in de langgerekte heuvel, die in de richting loopt van de Duitse grens, een overblijfsel van de steen-

berg herkennen. De groene metamorfose is heel geslaagd te noemen. De helling wordt voor een deel benut als golfterrein en voor een deel als skipiste. Gezien vanuit de zandwinning ten zuiden van het vroegere mijnterrein ligt deze heuvel als een bebost decor aan de einder.

Wat de openbare gebouwen van Brunssum betreft, moet nog worden gewezen op het ondergewaardeerde karakter van Rumpen, dat nog volledig de oude sfeer ademt, omdat hier op een overzichtelijke manier het gezellenhuis, de kerk, de school, de woningen en enige mijnvilla's bij elkaar gegroepeerd staan.

Verder lijkt het goed er aan te herinneren, dat het fraaie wandelpark in het centrum van Brunssum met zijn grote vijver zijn ontstaan dankt aan de bruinkoolwinning. Tot 1930 bezat hier de bruinkoolgroeve Brunahilde II een concessie, die zoveel sporen naliet, dat er weinig anders overbleef dan het terrein tot natuurgebied om te vormen.

De oudste mijn gemeente is zonder twijfel KERKRADE, hoewel het op het moment moeite kost zich een beeld te vormen, hoe sterk ooit de steenkoolwinning met deze plaats was verweven. De steenbergen zijn tot groenvoorziening omgebouwd, zo zegt het gemeentelijk klankbeeld, maar in feite zijn ze gewoon genivelleerd. De Domaniale mijn is helemaal onzichtbaar geworden. Op de plaats van het mijnterrein en de steenberg ligt nu een moderne woonbuurt, alsof er nooit iets anders is geweest. Alleen de hoofdweg, die er doorheen loopt, de Domaniale weg, roept met zijn naam de herinnering aan de tijd van de mijnen wakker.

Het enige baken is de Nulland-schacht, wel niet zo blinkend en groot als de foto's suggereren, maar niettemin een opmerkelijk monument. Maar hier geldt ongeveer hetzelfde bezwaar als bij de gerestaureerde mijnschacht in Heerlen: de schacht staat er wat verloren bij, langs een gloednieuwe weg en tegen een vervallen woonbuurt aangedrukt. Dit bezwaar spreekt hier iets minder, omdat deze schacht altijd al wat afzijdig lag van het eigenlijke bedrijfsterrein. Als reminiscentie aan de vroegere steenkoolexploitatie is ons het beeld van de mijnwerker op de Kerkraadse Markt, "D'r Joep" als symbool eigenlijk veel sympathieker.

Een ander nu verdwenen mijnterrein van de Domaniale was Beerenbosch, waar een luchtschacht stond en een oudere steenberg lag, die al vroeg was begroeid. Het Beerenbosch-terrein is nu nog

alleen als groengordel overgebleven, die Haanrade scheidt van Rolduc. Zelfs de ingangspoort, die een zekere symboolwaarde had, mocht niet blijven staan. "De steenberg is geplaneerd", zei me een voorbijganger, "maar de Duitsers pompen nog het water weg voor hun eigen mijnen". Inderdaad staat over de grens verderop een pompinstallatie verlaten in het veld.

De gebouwen van de Willem Sophie zijn praktisch allemaal opgeruimd. Ook de steenberg is volledig geëgaliseerd. Het eerste groen begint hier het verleden al te overwoekeren. Bij deze mijn is de sloper wel erg resoluut tewerk gegaan. Er ligt een groot oneffen terrein langs wat nu de "steenbergweg" heet, maar behalve deze naam duidt niets meer op de vroegere kolenmijn. Dit doet ons denken aan de functie, die vroeger het braakjaar had voor de landbouwgronden: terreinen aan de natuur prijs gegeven, wachtend op nieuwe vruchtbaarheid.

Het woongebied van Kerkrade is sterk verspreid, wat samenhangt met de snelle ontwikkeling van de mijnindustrie. Om de spectaculaire groei van de bevolking op te vangen, moesten grote complexen worden gebouwd en werden verschillende woonkernen enorm uitgebreid. Hierdoor ontstonden grote arbeiderswijken zoals bijvoorbeeld Bleijerheide, Chèvremont, Heilust, Spekholzerheide en Kaalheide, waarop wij niet nader kunnen ingaan.

Het gemeentebestuur had meer dan elders oog voor de eigenheid van de mijnwerkerskoloniën. Er werden dan ook plannen ontwikkeld om twee koloniën in hun oorspronkelijk karakter te handhaven: de Vink en de Hopel. Een van deze plannen is met succes tot uitvoering gebracht en heeft landelijk de aandacht getrokken, namelijk de restauratie van de woninggroep de Hopel, die wij nog zullen bespreken.

Tegenover dit klaarblijkelijk succes staat echter de teleurstelling, dat de plannen om de kolonie Vink - noordelijk van Chèvremont gelegen - te behouden, op een mislukking zijn uitgelopen. Niet zonder reden had men deze betrekkelijk kleine woongroep van veertig woningen, in 1920 gebouwd naar ontwerp van Jan Stuyt, uitgekozen als voorbeeld van een gesloten, echt Limburgse mijnwerkerskolonie. De huizen vertoonden enige opmerkelijke elementen en waren rond een driehoek gebouwd.

Maar van deze behoudsplannen is niet veel terecht gekomen, omdat veel van de bestaande huizen zijn afgebroken of gerenoveerd. Het

typisch eigene is in de woningen, die de renovatie hebben overleefd, hier en daar terug te kennen in sommige zijgevels, de kegels op de daken en in de bakstenen dampatronen. Maar de meeste woningen zijn door nieuwbouw vervangen.

De kolonie de Hopel heeft steeds tot de gemeente Kerkrade behoord, ofschoon zij is gelegen in de onmiddellijke omgeving van Eijgelshoven. Het is een betrekkelijk kleine groep van 46 woningen, die tussen 1907 en 1910 werd gebouwd door Laura & Vereniging voor het huisvesten van zijn werknemers. De eerste 27 woningen zijn van architect A. Reichpietsch, die beïnvloed was door de Jugendstil. De huizen zijn uitgevoerd in veldbrandsteen, schakelachtig opgebouwd en gedekt met rode vlakke mulder pannen. Aan de buitenkant zijn de huizen gewit en langs de plinten met teer bestreken.

De architectuur van deze wijk, ook van de latere woningen, is gaaf en gevarieerd, waartoe vooral hun vakwerkachtige siergevel bijdraagt. Interessant is de stedenbouwkundige structuur. Het eerste werden de woningen aan de buitenkant gebouwd en later de woningen midden in de wijk. Naar buiten maakt de kolonie met zijn carré van straten een gesloten indruk, maar de binnenzijde vertoont een open structuur als van een soort hofje.

Ondanks de hoge mobiliteit in deze en andere mijnwerkerskoloniën heerste er een grote solidariteit. Tijdens de eerste wereldoorlog waren hier veel Belgische deserteurs ondergebracht. Ook in latere jaren woonden er veel buitenlanders, waarvan verschillende families voorgoed in de Hopel zijn blijven wonen.

Het is mede dank zij acties van de bewoners, dat de wijk niet is afgebroken, maar door Monumentenzorg in zijn oude glorie is hersteld als een mooi specimen van een van de oudste mijnwerkerskoloniën. De twee miljoen aan overheidsgeld, die in de renovatie werd gestoken, heeft een mooi resultaat opgeleverd, waarover iedereen opgetogen is.

In 1958 was de wijk uitgebreid met ruim honderd woningen in het nabijgelegen Strijthagerveld, waarmee de Hopel is samengegroeid. Die uitbreiding heeft voorkomen, dat de Hopel geïsoleerd raakte en na de restauratie in gevaar kwam in een zekere steriliteit te gaan verkeren, als een hoekje in een openluchtmuseum. Dan zou het behoud ten koste zijn gegaan van de leefbaarheid. Maar dit be-

zwaar lijkt ons thans niet actueel, zolang de bewoners sociaal zijn geïntegreerd in een groter geheel.⁵

Vanuit De Hopel komen wij in EIJGELSHOVEN, dat thans tot de gemeente Kerkrade behoort, maar vroeger een zelfstandige gemeente was met twee mijnzetels, de Laura en de Julia, die behoorden tot de Societé Anonyme des Charbonnages Réunis Laura & Vereeniging. De meeste mijnrelicten in dit gebied zijn uiteraard met deze mijnbouwmaatschappij verbonden.

Maar eerst willen wij in het voorbijgaan nog wijzen op een verlaten gebied links langs de weg, die van Haanrade naar Eijgelshoven loopt. In het dal van de Sinselerbeek lag hier vroeger de bruinkool-groeve en het tuindorp Carisborg, die nu zo zijn overwoekerd, dat men de sporen hiervan archeologisch zou moeten ontgraven. De herinnering aan deze episode is bijna helemaal vervaagd. Gelukkig dat enige ouderen ons tijdens onze rondwandeling op deze plek opmerkzaam maakten.

Aan de overkant worden wij iets van het bedrijfsterrein van de Julia gewaar, waarvan grote delen nu een sterk verwaarloosde indruk maken. Het dal aan de overzijde van de beek doet door zijn zwarte, ongeëgaliseerde ondergrond vermoeden, dat hier vroegere slikvijvers lagen. Maar er loopt ook een spoorlijn doorheen, die aansluiting geeft op de gebouwen van W.P.M.

In deze omgeving ligt de steenfabriek Nievelstein, die door de Laura was gesticht als alternatieve werkgelegenheid. Wij vangen een glimp op van het uitgebreide industrieterrein Laura, dat tot de einder reikt en nu zo vervuild blijkt te zijn, dat alle instanties terugschrikken van de kosten om die gronden af te graven. Maar de mensen in de onmiddellijke omgeving schijnen zich van geen gevaar bewust te zijn. Tenminste toen wij er in de zomer van 1990 rondkeken, waren zij rustig in hun volkstuintjes aan het werk.

Verderop liggen verschillende sportterreinen, die wijzen op een nieuwe bestemming, die de gronden hier kregen, toen het Molenveld werd opgehoogd met de teelaarde, die vrijkwam bij de aanleg van de steenstort.

Van het imposante Laura-imperium is niet veel meer over. Eind 1970 werd de mijn Laura praktisch ontmanteld en werd het mijnterrein opgeruimd. Aan deze mijnzetel herinnert niet meer dan een

⁵ De Hopel ... een plekje apart. Verzameld en samengesteld door Wim Noten.

Tuindorp Treebeek.

Kolonie De Hopel.

straatnaam: Laurastraat. Er liggen op het hellend terrein nu mooie nieuwe woningen, maar verder wandelend vinden wij een onbebouwde plek met brokstukken steen, die misschien nog van de afbraak dateren. In de woonwijk Laethof is een schachtwiel van de mijn Laura op een sokkel geplaatst.

Aan de Laurastraat was gevestigd de fabriek van Laura Motoren, een van de opvolgende bedrijven, die door de mijnonderneming werden gesticht. Aan de Laurastraat 52 t/m 74 is verder gelegen een aantal karakteristieke beambtenwoningen voor het toezichthoudend personeel, die in 1903 werden gebouwd naar Belgisch model en elders niet voorkomen. In deze straat stond ook een gezellenhuis. In de Sint Jansstraat staan zeven rijk geornamenteerde opzichterswoningen uit 1922.

Gewezen moet hier verder worden op de woninggroep Op de Bosschen, gelegen op een hellend perceel tussen de mijnen Laura en Julia. Het is een zeldzaam complex uit het begin van de jaren dertig, ook weer geïnspireerd door de tuinstadgedachte.

Het hoofdgebouw van de Laura is sinds 1929 ondergebracht in een villa, die in 1901 werd gebouwd voor de eerste mijndirecteur, Raymond Pierre. Deze villa is opgetrokken in Jugendstil en is vrij hoog gelegen aan de Torenstraat 28. Gelukkig is dit gebouw ongegrept bewaard.

De mijn Julia is tot 1974 in exploitatie gebleven; het was een van de laatste die werd gesloten. Daarom had men graag enige relicten van deze mijn willen bewaren, waarbij de gedachten uitgingen naar het behoud van het hoofdgebouw, dat toen al niet in te beste staat was, en naar het behoud van enige koeltorens, schoorstenen en schachtbokken, die boven het dorp uittorenden. Maar die inspanningen mochten niet baten.

De steenberggen kregen al direct een productieve bestemming. Er waren er op dat moment zelfs twee aanwezig, omdat men in 1958 nog met de aanleg van een nieuwe steenstort was begonnen aan de overzijde van de spoorlijn. De opruiming van deze twee depots, die evenwijdig aan het miljoenenlijntje waren gelegen, werd nu dienstbaar gemaakt aan een nieuwe bedrijfsactiviteit.

De mijnonderneming Laura & Vereeniging heeft zich meer dan andere ingespannen om wegen te vinden om haar werkzaamheden nog te kunnen voortzetten. Na de sluiting van de mijn Julia werd de kolenwasserij voor een ander doel in stand gehouden. Met

behulp hiervan werd uit de mijnafval van de steenbergten nog bruikbare steenkool teruggewonnen. Deze steenkool werd verstoekt in de eigen centrale. Deze electriciteitscentrale wekte stroom op, die werd doorverkocht aan Duitse afnemers. Het afval, dat daarvan overbleef, ging naar de eigen steenfabriek, waar jaarlijks meer dan 35 miljoen stenen werden geproduceerd.

Maar al deze dochterondernemingen zijn voor en na afgestoten of beëindigd. De Duitsers namen geen energie meer af, zodat de centrale moest worden gesloten. Het ketelhuis, de centrale en de schoorsteen werden in 1987 opgeblazen. Tengevolge van de daling van de olieprijs konden de kolen, die in de kolenwasserij werden gewonnen, niet meer concurrerend worden verkocht. De waterij moest worden gesloten, mede omdat de voorraad mijnafval van de steenbergten was uitgeput. Zo kwam er een einde aan de activiteiten, die de Laura in aansluiting aan haar mijnverleden had ont-plooid. Het silhouet van de totaal vervallen kolenwasserij en een loze muur met kapotte ramen is het enige, wat aan deze episode nog herinnert.

Achteraf wordt eerst begrijpelijk, dat het belang van die nieuw te stichten dochterondernemingen voorrang had en dat daaraan de wenselijkheid iets van de moderne monumenten van bedrijf en techniek te kunnen redden, uiteindelijk moest worden opgeofferd. Dit heeft tot consequentie gehad, dat de hele mijnbouwonderneming Laura en zijn acht dochterbedrijven thans weinig sporen meer heeft achtergelaten. Daarnaast waren nog zes met de Laura gelieerde bedrijven opgericht, waarvan een aantal inmiddels ook uit Eijgelshoven is verdwenen.

Van de bedrijven uit de "tweede generatie" zijn nog over de handel in kolen en olieproducten, het drinkwaterbedrijf en het metaalverwerkingsbedrijf Laura Metaal. Deze laatste onderneming is nog steeds gevestigd op het vroegere bedrijfsterrein, waar de mijnzetel stond en nadien de ondernemingen, die poogden op een andere basis aan de maatschappij continuïteit te verschaffen. Nu ligt het terrein er verwaarloosd en verlaten bij. Op de oostelijke grens heeft het Amerikaanse leger een grote militaire opslagplaats gebouwd.

Aan de overkant van het terrein (Rimbürgerweg 3 en 5) herinneren aan de mijnbouwperiode de twee ingenieurswoningen, gebouwd in 1925 door de Belgische architect Jaspar in de stijl van een Engels

landhuis. Wie zich een mooie wandeling wil veroorloven naar de omgeving van de fraaie watertoren richting Waubach, kan dit veelbesproken terrein prachtig overzien.

Wij keren nu terug naar een ander uiteinde van Kerkrade, waar op de grens met SCHAESBERG de opmerkelijke wijk Terwinselen begint. Het is de moeite waard om bij de stichting van deze wijk iets langer stil te staan, omdat Terwinselen een nieuwe ontwikkeling illustreert. Na de eerste wereldoorlog waren de verkeersverbindingen zover verbeterd, dat men niet meer in de directe omgeving van de mijn hoefde te wonen. Er werden forenzendorpen gesticht met een vollediger voorzieningenpatroon en een plezieriger leefklimaat dan de oude koloniën.

Deze wijk is nadrukkelijker dan andere geïnspireerd op de Engelse tuinsteden, ofschoon deze meestal groter en vollediger waren. De wijk Terwinselen, gebouwd door de Staatsmijnen in de jaren tussen 1905 en 1930, is in de mijnstreek het eerste grote voorbeeld geweest, waarop andere wijken zich nadien hebben gericht (Treebeek, Neerbeek enzovoort).

Het ontwerp met zijn opvallend radiale structuur is van Alph. Boosten, die daarmee inging tegen de gangbare bouwtradities van zijn tijd. Het ruimtelijk concept omvat niet alleen woonvoorzieningen, maar ook parochie- en schoolgebouwen, winkels enzovoort en een botanische tuin, alles volgens een hiërarchisch patroon gerangschikt.

Het tuindorp Terwinselen lag buiten de bestaande kernen en was aangelegd op maagdelijk terrein ten zuiden van de mijn Wilhelmina. Het lag voornamelijk op het grondgebied van de vroegere gemeente Schaesberg en bevatte in klein bestek een ruime differentiatie aan woningen en was in zijn ontstaanstijd een wijk van niveau. Achter de kerk lagen voornamelijk beambten- en middenstandswoningen. Aan de overzijde lagen de betere arbeiderswoningen zoals aan de Schaesbergerweg, aan de Heistraat en de directe omgeving. Pastoor Hubert Spiertz had hier in 1918 een modelparochie gesticht.

De meeste woningen zijn thans niet meer oorspronkelijk, maar de vormgeving van dit tuindorp is wel bewaard gebleven, zij het tegen de achtergrond van een ander decor. Van de woningen zijn de meest karakteristieke de twaalf beambtenwoningen uit 1908 met hun ruime overkappingen, gelegen aan de Parallelstraat 54 t/m 76.

Als bijzonderheid bezit deze wijk een aardige botanische tuin en een klein museum.

De steenberg van de Wilhelmina is niet verdwenen, maar heeft een heel ander karakter gekregen. Terwilselen lijkt wel een wintersportplaats, nu op de hellingen van de vroegere steenstort druk wordt geskied. Het is Sigi Moser, die op deze kunstsbaan de scepter zwaait. Deze "modellering" staat overigens niet op zich zelf.

In de onmiddellijke omgeving lag een andere steenberg, namelijk die van de Oranje Nassau II, die uitgangspunt is geworden om daar een tweede recreatieobject te creëren. Aansluitend aan de skibaan werd hier een draf- en renbaan aangelegd, waarvoor een ingrijpende landschappelijke ingreep was vereist. De plek van de vroegere steenberg en het bedrijfsterrein is nu omgetoverd in een groot paardesportcomplex met uitgebreid parcours, omgeven door wandelpaden en visvijvers.

Buitenstaanders mogen er zich over verwonderen, dat aan deze voorzieningen zoveel geld werd uitgegeven, feit is dat aan deze moeilijk te transformeren terreinen een aantrekkelijke recreatieve bestemming werd gegeven. Men kon toen niet weten dat dit hippisch centrum geen opgang zou maken. Een vroeger schachtwiel van de Wilhelmina - in exacte termen uitgedrukt een zogenaamde koepeschijf, die de stalen kabels droeg, waaraan de schachtkooien hingen -, staat er nu als een eenzaam pro memorie!

Vorbij de paardenrenbaan zuidelijk van Schaesberg ligt de kolonie Het Eikske, een betrekkelijk kleine, maar gave woninggroep, bestaande uit blokken van twee woningen onder één kap. De wijk werd in 1913 gebouwd door de Oranje Nassau voor de arbeiders, die werkten op de hier gelegen mijnzetel Oranje Nassau II.

Deze mijnwerkerswoningen van het zogenaamde Lotharingse type liggen in een kwart cirkel aan de Kruisstraat en Honingmannstraat, uitlopend op een centraal gelegen pleintje. Het decoratieve element ontstaat door de gesausde baksteen en de opbouw in lagen. Zij zijn vrij uniek, mede door hun ligging op een hellend terrein met een ruime situering. Het is een uniek voorbeeld, hoe in die jaren het woningprobleem werd aangepakt. In de jongste tijd werd de wijk bekend door het zelfstandig en kritisch optreden van pastoor E. Miedema.

Een volgende mijnwerkerskolonie is de woninggroep Schaesberg, die in de omgeving van de spoorlijn is gelegen aan de voet van de oude woonkern. Het is een groot complex van meer dan 200 woningen, die tijdens de eerste wereldoorlog werden gebouwd door de Oranje Nassau. De plattegrond van deze kolonie is interessant, doordat het stratenpatroon de vorm heeft van een karrewiel met vier spaken.

De ligging van de kolonie wordt omschreven als "het gebied langs het spoor onder de kerk". Om mij te vergewissen, of ik op het goede spoor was, informeerde ik naar de naam. "Deze wijk heeft geen naam", zei me een jongeman, "het is hier de kolonie. De Leenhof ligt lager af". Hij heeft geen ongelijk; "de" is inderdaad een lidwoord van bestemming, want het is een heel specifieke kolonie. De woningen zijn terecht op de definitieve lijst van rijksmonumenten geplaatst.

Deze kolonie van thans nog 194 woningen werd gebouwd in de eerste wereldoorlog. De verkaveling, de inrichting en de voorzieningen zijn geïnspireerd op de tuinstad. De woningen behoren tot het Lotharingse type uit de eerste Wendel-periode (1908-1920). De toepassing van met name het gevarieerd stratenpatroon is heel geslaagd.

Het station Schaesberg is het enige, dat nog over is van de stations aan de lijn Sittard-Heerlen-Kerkrade-Herzogenrath, de spoorlijn, die aan de basis lag van de eerste mijnconcessieverlening. Dit station is helaas niet op de monumentenlijst terecht gekomen.

Vanaf de Spoorstraat rijden we vervolgens onder het viaduct door naar de kolonies Leenhof III (22 woningen) en IV (82 woningen), die door de Oranje Nassau werden gebouwd in de jaren 1909-1912, volgens een eenvoudig antistedelijk concept. De wijk geeft een goede indruk van de arbeidershuisvesting uit de vroegste periode. Het is daardoor een typerend voorbeeld hoe een negentiende eeuwse bouwtraditie hier navolging vond.

De woningen van deze twee complexen zijn bovendien interessant om te bestuderen, hoe het eerder besproken Lotharingse woningtype hier het eerst zijn eindvorm bereikte. Jammer genoeg wordt het karakter hier en daar door aan- en verbouw bedreigd, hoewel de gemeente diligent is om zoveel mogelijk de oorspronkelijke toestand te handhaven.

Deze woninggroepen behoren tot de gemeente LANDGRAAF, een typische mijn gemeente, waartoe ook Nieuwenhagen en Ubach over Worms behoren. In deze laatste twee woonkernen zijn geen beschermende maatregelen getroffen. Het Lauradorp en de woningen aan de Hekelweg in Ubach over Worms genieten geen bijzondere prioriteit.

Toch verdient Lauradorp zeker de aandacht. Het werd naar de plannen van architect J. Drummen in de jaren 1926-1930 verwezenlijkt. Het concept gaat uit van een aantal hoofdradialen met dwarsverbindingen, die het ideaaltype van een Limburgs dorp moeten uitbeelden.

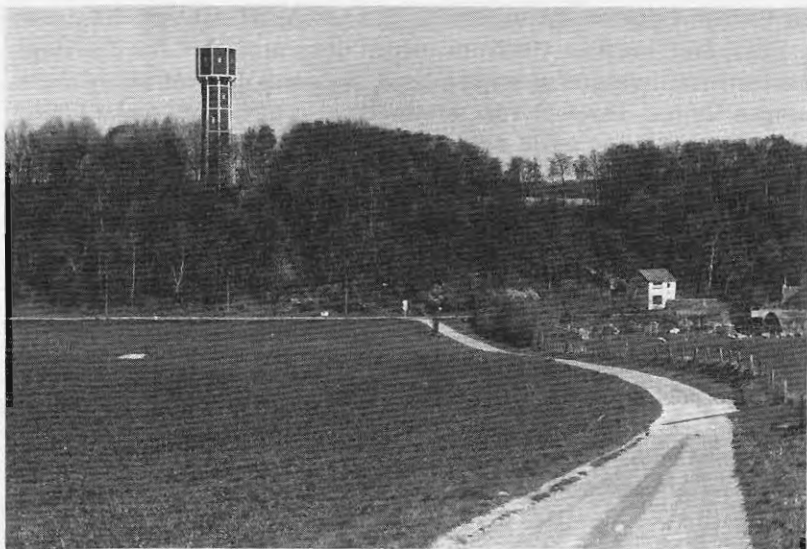
Daarom is Lauradorp nog altijd een zeldzaam specimen van dit type mijnwerkershuisvesting, dat waard is behouden te blijven. Lauradorp sluit verder aan bij Nieuwenhagen en de Groenstraat. De mijnwerkerswoningen in de Dwarsstraat en de Voortstraat in Nieuwenhagen zijn inmiddels afgebroken.⁶

Een tamelijk omvangrijk complex van drie groepen treffen wij aan in de Kakert, opgezet in een traditionele architectuur. Aan de Strijthagerweg staat de vroegere mijnvakschool met directeurswoning. Iets verderop signaleren wij twee hoofdopzichters- en een ingenieurswoning, gebouwd door J. Neuman. Drie opmerkelijke mijningenieurswoningen zijn in Rimborg te vinden.

Tot nu toe hebben wij niet gesproken over het westen van Zuid-Limburg. Weliswaar treffen wij ook in Geleen, Beek en Sittard grote complexen aan, maar niet van een zelfde uitzonderlijke kwaliteit als wij hier besproken hebben. De meest opmerkelijke relicten uit het steenkooltijdperk willen wij hier aanstippen met als meest duidelijk voorbeeld de gemeente GELEEN, waar eens de modernste mijn van Europa in exploitatie was.

De gebouwen van de mijn Maurits zijn niet allemaal gesloopt, maar alleen nog in hun nieuwe jas als chemiegigant herkenbaar. Authentiek is nog een fragment van de ingangspartij van deze mijn, gelegen aan de Mijnweg en gebouwd in een stijl die enigszins aan de Amsterdamse school doet denken.

⁶ Op onze brief van 22 november 1983 berichtte B. en W. van de Gemeente Landgraaf ons dd. 23 februari 1984 over hun beleidsvoornemens ten aanzien van de te behouden industriële monumenten.

De watertoren van de mijn Julia.

Woninggroep Schaesberg.

In Geleen behoort de woonwijk Lindenheuvel tot een bijzonder gebied. Het werd in 1919 ontworpen door architect Jos Cuijpers, concentrisch opgezet rond een kern, waaraan de centrale voorzieningen liggen. Hoewel veel woningen zijn gesloopt, onderscheidt zich deze wijk nog altijd door zijn omvang, vormgeving en ligging. Verder zijn in Geleen verschillende interessante typen beambtenwoningen overgebleven (aan het Mauritspark en de Prins de Lignestraat).

In Nuth moeten wij wijzen op de woninggroepen Naenhof-Tiendstraat en Nieuwdorp; in Schinnen op vijf kleinere woningcomplexen. In Stein zijn te noemen de mijnwerkerskoloniën Stein en Belboom. In Voerendaal is nog steeds de moeite waard de kolonie rondom het Laurentiusplein, met toepassing van tuinstadideeën.

In Sittard zijn drie complexen als erfgoed uit de mijntijd aan te stippen, die volgens identieke gedachten werden uitgevoerd: de dubbelwijk Sanderbout naar plannen van Jan Stuyt, de kolonie Overhoven van dezelfde architect en de woninggroep Stadbroek.

Slotbeschouwing

Het relaas van onze rondwandeling lezend, heeft bij velen waarschijnlijk de mening post gevat, dat wij de huidige situatie niet al te positief beoordelen, zeker als wij ons realiseren met hoeveel enthousiasme destijds is gepleit om de herinnering aan de mijnbouw niet verloren te laten gaan. Is het een trieste conclusie nu te moeten constateren, dat desondanks veel op de schroothoop is terecht gekomen?

Een andere vraag: was het nodig om al die teleurstellingen nog eens breed uit te meten? Was het eigenlijk wel nodig het verhaal van de mijnsluiting opnieuw aan de orde te stellen? Dat was geenszins onze bedoeling. Misschien is het zelfs te vroeg om aan een eerste evaluatie te denken. Wel hoopten wij met ons bezoek aan een aantal vroegere mijn gemeenten een antwoord te vinden op enige zeer essentiële probleemstellingen.

De eerste beslissende vraag is natuurlijk, hoe is de bevolking met het verdwijnen van de steenkolenmijnen klaar gekomen? Afhankelijk van het antwoord op dit kernprobleem kunnen wij nader ingaan op de secundaire vraag: heeft de herinnering aan de oude

sfeer en het bewaren van een aantal oriëntatiepunten die overgang wellicht helpen vergemakkelijken?

Die laatste kwestie is niet zo eenvoudig te beantwoorden, omdat zulks sterk afhankelijk is van de belevingswereld van de direct betrokkenen. Is het gelukt iets van de vroegere identiteit van deze streek te bewaren? Hierop is alleen een persoonlijke reactie mogelijk. Het antwoord is aan de bewoners zelf en hangt samen met hun persoonlijke ervaringen. Het ligt daarom voor de hand, dat de appreciatie van de zogenaamde mijnmonumenten zeer verschillend is, c.q. moet zijn.

In de toonzetting van ons verslag hopen wij tot een meer genuanceerde beoordeling te kunnen bijdragen. Want wat hier aan de orde wordt gesteld, is in eerste instantie een psychologisch proces, geen objectief gegeven, dat kan worden afgemeten aan de hoeveelheid bewaarde industrieel-archeologische objecten. Bovendien was er geen vergelijkbaar mijnbekken, waaraan men kon toetsen, welke zin- en vormgeving voor het te behouden erfgoed het meest passend was.

Zuid-Limburg heeft zelf hierop een antwoord moeten vinden, een antwoord dat na verloop van jaren wel enigermate ging afwijken van het aanvankelijke standpunt. Jansen⁷ heeft onlangs omzichtig een verklaring proberen te vinden voor het feit, dat zoveel relictten met een hoge zeldzaamheidswaarde verloren zijn gegaan. Het onbevredigend resultaat schuilt zijns inziens in een andere factor. Voor het behoud van belangrijke bedrijfsgebouwen en andere mijnmonumenten moet niet alleen een hoge prioriteit, maar ook een economisch en maatschappelijk draagvlak aanwezig zijn, wil niet elke actie ten dode zijn opgeschreven.

Hoe moeilijk en gevoelig deze materie schijnt te zijn, blijkt vaak uit de terloopse (negatieve) opmerkingen, die wij uit het buitenslands grensgebied vernemen. Van Duitse zijde wordt soms wat smalend gelachen om onze oplossingen, waaruit misschien enige naijver is te proeven, omdat daar van zulke behoudsacties niet wordt gerept. In Belgisch Limburg daarentegen, waar de mijnsluiting een actueel thema is, schijnt de mening te overheersen, dat zij tot een betere, dat wil zeggen integralere conservering van hun

⁷ J.C.G.M. Jansen, Omgaan met industrieel-archeologische relictten, in: *Industriele Archeologie*, 25(1987), pag. 172 e.v.

“mijnpatrimonium” in staat zijn. Naarmate echter de meeste mijnen daar definitief zijn gesloten, blijkt ook maar een beperkt aantal wenselijkheden realiseerbaar.

De meeste tevredenheid met de bereikte resultaten in Zuid-Limburg tonen de beleidsinstanties, die niet ten onrechte betogen, dat de meeste als zeer waardevol aangeduide mijnobjecten door plaatsing op de rijksmonumentenlijst gespaard zijn. Ook voor de jongere monumenten van bouwkunst zijn hoopvolle perspectieven aanwezig. Het inventarisatierapport heeft zeer positief uitgewerkt. In verschillende gevallen hebben de gemeenten die doelstelling onderschreven, maar in andere gevallen was het hun niet mogelijk zich daaraan te binden.⁸

Het moet gezegd: deze actie was veel uitgebreider en veelomvatter dan het behoud van bijvoorbeeld een oud fabrieksgebouw, een stoomgemaal of een watermolen. Een bijzondere moeilijkheid was daarbij het nastreven van een zekere ruimtelijke concentratie in de behoudsacties. Hoe lofwaardig ook, het was vaak te hoog gegrepen om de bescherming vooral te richten op die plaatsen, waar nog zoveel mogelijk elementen uit de tijd van de mijnbouw aanwezig waren. Soms wachtte men tevergeefs, terwijl elders dientengevolge belangrijk objecten verloren gingen. Zo is het nog altijd jammer, dat nergens een poortgebouw, een machine- of persluchthal, een badzaal, een werkplaats, passerel enzovoort konden worden geconserveerd.

Veel belangrijker echter is, dat zoveel elementen van de ooit zo alles beheersende mijncultuur wel nog in de streek aanwezig zijn. Dit is een pluspunt, dat zowel regionaal als landelijk onderbelicht is gebleven, net zoals de hele sanering van de mijnboedel op weinig waardering heeft kunnen rekenen. Het beste pleidooi kwam van burgemeester Mr. J. Smeets van Kerkrade, die van 1974 tot zijn afscheid in 1985 voorzitter was van het Samenwerkingsverband Sanering Mijnterreinen, en die de gigantische operatie “Van zwart naar groen” tot een goed einde bracht.

Dank zij een ruime steun van rijkswege werd energiek begonnen met het opruimen van de vervallen mijngebouwen en met de herinrichting van de mijnterreinen. De hele operatie was voorbereid en

⁸ Interview met de heer G.M.I. Quaadvlieg, medewerker bureau Cultuur en Sport van de Provincie Limburg, dd. 1985.

stond onder leiding van Ir. H. Hoefnagels, die een studie had gemaakt van wat er in het mijngebied moest worden veranderd en hoe dat naar zijn mening het beste kon gebeuren. Op die basis en aan de hand van de financiële berekeningen, die zijn studiebureau had opgezet, werd de sanering door een samenwerkingsverband tussen de betrokken mijn gemeenten gerealiseerd.

Die operatie is glansrijk geslaagd, ook al kan men over onderdelen van het plan van mening verschillen. Maar het belangrijkste was, dat binnen tien jaar tijd de zwarte steenbergen en de grauwe mijnbedrijven plaats maakten voor groene woon- en recreatiegebieden. Het psychologisch effect van deze sanering was enorm belangrijk, omdat de getroffen streek daaruit weer nieuwe moed putte. Het was ook binnen het kader van dit operatieplan, dat aandacht werd gegeven aan het behoud van een aantal belangrijke mijnmonumenten.

Deze overheidsversie van het ingrijpend omvormingsproces, dat de mijnstreek onderging, valt niet altijd samen met de ervaringen en gevoelens van de inwoners. Onafhankelijk van de officiële blauwdruk kunnen zij deze transformatie heel anders beleven. Als wij met name vragen naar de betekenis, die zij aan een aantal gezichtsbepalende elementen uit het verleden toekennen, dan blijkt misschien, dat zij deze herinneringen heel anders interpreteren.

Vragen wij naar de inpassing van de oude beelden in de nieuwe sfeer en vormgeving van de streek, dan zijn andere invalshoeken mogelijk dan die in de overheidspresentatie aan bod komen. Daarom is zo moeilijk te beoordelen, welk effect deze industriële monumenten hebben. Onbewust knoopt iemand aan bij de indrukken en merktekens, die een woon- en werkgemeenschap in de eigen fantasie achterlaat.

Aangezien een historicus niet altijd bij machte is die gedachtenwereld te verwoorden, gaan wij graag te rade bij de in de streek geboren literator Leo Herberghs, die in een van zijn artikelen (L. Herberghs, De oude Mijnstreek wil gekoesterd worden, in De Limburger, 10 november 1985) deze nostalgie sprekend tot uitdrukking heeft gebracht. Daarin roept hij het vertrouwde beeld op, dat in het geheugen gegrift staat van alle mensen, die in de mijnstreek zijn opgegroeid, beelden van een streek zonder allure, die niet tot de verbeelding spreekt: eindeloze wijken, die er goed

verzorgd en netjes uitzien, maar geen verassingen tonen, aan huizenreeksen, die van de ene plaats naar de andere doorlopen...

“Toch heeft deze streek bijzondere charmes, zoals er een bijzondere bekoring ligt in het langzame overgaan van stad naar platteland. De charme van dit oude Mijngedebied zit in de resten van een zwarte mijnindustrie, in de onooglijke terreintjes waar de aarde zwart is en waar een loodsje de aandacht probeert te trekken. De charme zit in de hoge muren rond gesloten, zwarte gebouwen waarachter een heel leger van kleinere gebouwen grimmig ligt te wachten op het ogenblik, dat het vernietigd wordt. En veel mijnterreinen zijn al vernietigd...”

“Er is een ander Zuid-Limburg, donker en chaotisch, een dwars-door-elkaar van oud en nieuw, een ongestructureerd-gebouwde omgeving, met muren, zwarte balken, slikvijvers, drassig land, verlopen steenbergen. Zwarte wegen over een hoog gebouw. Sporen van een mijnspoor, half overwoekerd door gras...”

“Er kan niet genoeg licht en kleur gebracht worden in de oude Mijnstreek. Er kan niet genoeg gedaan worden aan het feestelijker en minder dor, minder steriel maken van onze omgeving in de oude Mijnstreek waar we al zo vaak onze rug hebben moeten bukken onder het stof van schoorstenen, fabrieken en mijnterreinen. De oude Mijnstreek heeft behoefte aan koesterende belangstelling...”

Deze impressie maakt duidelijk, dat de symboolwaarde van industriële gebouwen, monumenten en landschappen nooit helemaal is in te schatten, omdat zij in onze herinnering zijn ingekaderd in een heel specifieke omgeving. Haalt men die oorspronkelijke sfeer er uit, ontdoet men die gebouwen en installaties van hun rook en smook, van hun rommelig aanzien en hun soms uitzichtloze triestheid, dan dreigt de essentie mee verloren te gaan.

De echte nostalgie heeft nooit alleen betrekking op positieve indrukken, zoals de terugblik op de mijnstreek aantoot. Want het meest opmerkelijke in het verhaal van Herberghs is zijn verlangen om deze streek zoveel mogelijk op te sieren en te verfraaien om als het ware zijn negatieve gevoelens toe te dekken. Aan dit facet mogen wij niet voorbijgaan, als wij de moderne monumenten in het

huidige leefmilieu willen integreren, omdat hun symboliek voor iedereen een andere taal spreekt.

Er is ook een keerzijde aan de medaille. Er zijn ook mensen, die te pas en te onpas dat negatieve beeld oproepen - die het nieuwe groen slechts beschouwen als schone schijn, waaronder de zwarte mijnstreek werd bedolven -, die van mening zijn, dat de voormalige mijnsterreinen alleen maar zijn toegedekt, maar waaronder nog altijd grote gezondheidsgevaaren schuil gaan. Deze onbewezen stellingen illustreren het gevaar van een andere gevaarlijke impregnatie, die momenteel de leefsituatie bedreigt.

Daarom is het goed nog eens terug te komen op de werkelijke beweegredenen en bedoelingen, die de industriële archeologie probeert te realiseren. Wat is de zin van de "monumentalisering" van dit industriële verleden? Als wij middels enige representatieve monumenten refereren aan de mijnbouwhistorie, dan gaat het er primair om het sociaal-cultureel zelfbewustzijn te verhogen en daarmee de streek een idee te geven, hoe op die identiteit kan worden voortgebouwd.

Het gaat niet in de eerste plaats om voorbeelden van mijnbouwtechniek te laten zien, hoogwaardige pronkstukken of geavanceerde arbeidsmethoden, maar veel meer om een idee te geven, welk stempel de mijnen op de sociaal-economische structuur van de streek hebben gedrukt.

Dit vraagt geen volledige reconstructies, maar kan waarschijnlijk voldoende worden aangetoond met het behoud van enige duidelijke oriëntatiepunten, die vanouds richtinggevend zijn geweest. Voor wie met het mijnbedrijf vertrouwd is geweest, zijn enige significante herinneringen al voldoende, want voor de insiders lag de ware betekenis van de mijnbouw in de ondergrondse arbeid.

Daarover kunnen wij het beste mijn directeur Raedts aan het woord laten:

"... het feit blijft bestaan, dat het gehele bovengrondse bedrijf met uitzondering van het schachtvervoer nevenbedrijf was. De schacht, de ophaalinstallatie en de losvloer behoren voor de ondergrondse mijnwerker bij zijn werk, de rest was voor hem min of meer franje. Alleen zij die in de put gestaan hebben, zullen nog aanvoelen, hoe het geweest is.

De aparte sfeer van de samendrommende mijnwerkers voor en na de dienst in de loonhal; de atmosfeer van de bad- en kleedlokalen; men moet mee in de rij gestaan hebben bij het personenvervoer, bij het begin of het einde van de dienst, mede "Bergamt"⁹ gehouden hebben, voordat de pijler werd aangetrokken, mede "Murks"¹⁰ van een defecte motorpomp of een ander werktuig hebben meege- maakt om te begrijpen wat de wereld van de mijnwerker was. Van dit alles kunnen bovengrondse industriële relictten nooit een goed beeld geven..."¹¹

In tegenstelling tot de solidaire sfeer van het kolenfront is aan de bovengrondse installaties een andere belevingswaarde verbonden. De mijnmonumenten, die met veel inspanning behouden zijn, moeten vooral een verwijfsfunctie hebben. Veel hangt er van af, naar welke aanknopingspunten die monumenten kunnen verwijzen. Of wij aan ons industrieel verleden een functie willen geven, is met name afhankelijk van onze bereidheid de mijnbouwgeschiedenis opnieuw ter discussie te stellen.

Deze historie is tegenwoordig wel heel zwart ingekleurd. Toen de bedrijfstak op instorten stond, barstte een stroom van kritiek los en werden vooral de schaduwkanten sterk belicht. Men ging zich toen eerst realiseren, dat de streek al te afhankelijk was geweest van de steenkolenmijnen.

De samenleving was tot dan toe gewoon in alles te rekenen op de zekerheid, die de mijnen boden: een vaste arbeidsplaats, een redelijke huisvesting en een uitgebreid patroon van sociaal-culturele voorzieningen. De onmondige arbeidersmassa, die uit het agrarisch proletariaat was gerecriteerd, werd zo het industriële tijdperk binnengeloodst.

De werkelijkheid van vandaag is daarmee niet vergelijkbaar. Nu de oude zekerheden niet meer bestaan en de vrijheid zoveel groter is geworden, hebben ook de bestaansrisico's een andere dimensie

⁹ Bergamt is een omschrijving voor het gezellig bij elkaar zitten van de bezetting van een kolenpijler, voordat het werk begon.

¹⁰ Murks is een typering van de kregelige situatie, die kon ontstaan als tengevolge van bijvoorbeeld een machinestoring, een slechte kolenlaag of een waterdoorbraak, het werk moest worden onderbroken. Deze uitdrukking stamt evenals de vorige uit het Duitse taaleigen van de mijnwerker.

¹¹ C.E.P.M. Raedts, *Overpoinzingen*, a.w., pag. 89.

gekregen en is vooral de werkgelegenheid problematischer geworden. Hoe onze maatschappij van karakter is veranderd, kunnen wij pas duidelijk afleiden uit een bewuste confrontatie met het jongste verleden.

De verstrooide merkbeelden uit de tijd van de mijnbouw, die ons als herinnering zijn overgebleven, kunnen wij beschouwen als een uitnodiging tot dit soort van maatschappelijke evaluatie. Het zijn objecten van een andere betekenis geworden. In eerste instantie mogen wij ze zien als een stuk industrieel erfgoed, dat oproept tot een kritische herwaardering van onze momentele leefsituatie, en tot bezinning op de economische en sociale fundamenteën van een streek ..... die eens een mijnstreek was.

J.M.H. MOSMULLER

MARSKRAMERS IN DE OOSTELIJKE MIJNSTREEK OMSTREEKS 1800

Aan het begin van de twintigste eeuw verdween in de oostelijke mijnstreek de reizende handel als gevolg van veranderingen in de samenstelling van de beroepsbevolking.¹ De opkomst van de mijnbouw maakte een einde aan de marskramer, de colporteur en de venter.² Deze handelaren woonden sinds lang even ten zuiden van de Brunssummer- en Tevenerheide.³ Als daar aan het eind van de achttiende eeuw van zelfstandige beroepen kon worden gesproken, ging het meestal om reizende handelaren. Het merendeel ventte met een mars(korf), zodat onze handelaren het beste als marskramer kunnen worden aangeduid.⁴

¹ L.H.M. Kreukels, *Mijnarbeid; volgzzaamheid en strijdbaarheid*, Assen-Maastricht 1986, pag. 26-28.

² Over reizende handelaren in het gebied van de voormalige oostelijke mijnstreek bestaat geen samenvattende literatuur. Hierna volgt een opsomming van gelegenhedenwerken, vaak zonder of met gebrekkige annotatie. Ubach over Worms: F.X. Schobben, Groenstraat en Groenstraters in vroeger dagen, Nieuwenhagen 1950; idem, Ubach over Worms en zijn historische samenhang met Thorns Ubach, in: *Jubileumboek Het Land van Herle* (LvH), (1961), pag. 233-268; H.M.H. Goossens, Ubach over Worms, van Overworms kwartier tot gemeente Landgraaf, Ubach over Worms 1981; Nieuwenhagen: H.J. Spierts, Nieuwenhagen, in: *Jubileumboek LvH*, (1961), pag. 157-165; idem, De internationale handel in zuidvruchten van de Nieuwenhaagse koopman P. Kochs van 1783-1806, in: *LvH*, 13(1963), pag. 24-27; Heerlerheide: P. Beaujean, Heerlerheide door de eeuwen heen, in: *Jubileumboek LvH*, (1961), pag. 73-79; idem, Geschiedenis van Heerlerheide, Heerlen 1972; idem, De handel van Heerlerheide, in: *LvH*, 1(1951), pag. 85-90; Schaesberg: J.J. Jongen, Gedenboek ter gelegenheid van het 250 jaar bestaan der parochie Schaesberg, Schaesberg 1950. Over de wevers van Brunssum: W.J. Vromen, Brunssum, in: *Jubileumboek LvH*, (1961), pag. 181-191.

³ Rijksarchief in Limburg (RAL), Frans Archief (FA), inv.nrs. 1039, 1056, inwonerslijsten kantons Heerlen en 's-Hertogenrade.

⁴ J. Hutten und W.F. Würsten, *Die Sprache der Praxis*, Düsseldorf 1982, C-2. Zie voor de zelfstandige beroepen: L. Gillissen, Frühneuzeitliche Dorfgesellschaft, Untersuchungen zur historischen Wirtschafts- und Sozialstruktur in der Bank Dremmen, in: *Schriftenreihe des Kreises Heinsberg*, 3(1986), pag. 105 e.v. Ter vergelijking: R.J.M. Beumers, De Oirsbeekse bevolking in de achttiende eeuw, in: *De Maasgouw*, 108(1989) nr. 3, pag. 121-134; J.M.H. Mosmuller, Nieuwenhagen aan het begin van de Franse Tijd, in: *De Maasgouw*, 112(1993), pag. 25-39; H.K. Roessingh, Hoe functioneerde een dorp in het midden van de 18e eeuw, in: *Spiegel Historiaal*, jrg. 2, nr. 1, pag. 42-54.

In 1796 noteerde pastoor Penners van de Pancratiusparochie in Heerlen enkele wetenswaardigheden over de handelaren van Nieuwenhagen en het gebied Heerlerheide die, zover zij katholiek waren, tot zijn parochie behoorden.⁵ Voor Ubach over Worms en Schaesberg zijn dergelijke mededelingen uit die tijd niet bekend, maar dat ook daar aan reizende handel werd gedaan, tonen de bevolkingslijsten van 1796 duidelijk aan.

Opmerkelijk is dat de marskramers bij verschillende registraties aan het begin van de Franse Tijd als "handelaar" werden geregistreerd of zich als zodanig lieten inschrijven. Weliswaar dreven zij handel, maar de Franse overheid stelde zich bij het beroep van handelaar stellig iets anders voor dan de marskramer.⁶ Of bij de keuze van deze status verhogende beroepsaanduiding van onze reizende handelaren sprake is geweest van beroepseer blijft onduidelijk. Waarschijnlijker is dat zij op deze manier hun status, waarop geen dienstbaarheid drukte, meer nadruk wilden geven. Mogelijk probeerden zij hiermee hun zelfstandigheid sterker tot uitdrukking te brengen tegenover de Franse overheid, een uitgesproken voorstander van particulier initiatief.⁷ Toen de Fransen echter de zelfstandige beroepen patentplichtig maakten, kwamen de kaarten anders te liggen. Snel maakten zij duidelijk dat het beroep van handelaar door het grootste deel van de marskramers niet als hoofdberoep en evenmin als zelfstandig beroep werd uitgeoefend.⁸ Helemaal onjuist was dit niet, want over hun levensstandaard hoeft men zich geen illusie te maken. Volgens Penners waren de marskramers voor een deel "arm"; op een ander deel was zelfs het begrip "armsten" van toepassing.⁹

⁵ Stadsarchief Heerlen (SAH), Archief van de St.-Pancratiusparochie, inv.nr. 479, aantekeningen over de geschiedenis van Heerlen door Dionysius Penners, pastoor aldaar 1792-1803, dl. 1, 12.

⁶ RAL, FA, inv.nr. 314, dossier 45, zie ook de indeling in klassen bij de patentwetgeving van 1796.

⁷ J.F.R. Philips, J.C.G.M. Jansen, Th.J.A.H. Claessens, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg 1750-1914*, Assen 1965, pag. 34.

⁸ RAL, FA, inv.nrs. 1056, 1065, 4048 en 4419, patenten kanton 's-Hertogenrade; inv.nr. 4058, patenten kanton Heerlen; inv.nrs. 4136 en 4746, patentbelasting Nieuwenhagen.

⁹ Zie noot 5.

Ontstaan en ontwikkeling

Vóór de Franse Tijd hadden de marskramers handel gedreven in de regio en op de markt van Aken. Onder meer als gevolg van minder vruchtbare grond in Ubach over Worms, in Nieuwenhagen en het gebied Heerlerheide, weinig renderende vormen van veeteelt en fruitteelt, waarvan de produkten voornamelijk voor eigen gebruik werden benut, moest een deel van de bevolking het levensonderhoud zoeken in andere middelen van bestaan. Bovendien bleken er in de regio weinig afzetmogelijkheden voor landbouwprodukten te zijn.¹⁰

Samenvattend kan worden gesteld dat de landbouw in deze dorpen tekort heeft geschoten als welvaartsbron voor de bewoners. De economische omstandigheden dwongen een deel van hen aan kleinhandel te doen. Marskramers deden de omliggende markten en boerderijen aan. Zij legden met hondekarren aanzienlijke afstanden af, waarbij men een dag of drie van huis was.¹¹ Daarnaast werd in oostelijk Zuid-Limburg, vooral de hoek boven Kerkrade, sinds lang vlas tot fijn en grof linnen verweven. Alom waren weefgetouwen aanwezig, waarvan de produkten ook elders werden verkocht.¹²

In de literatuur wordt gesteld dat de reizende handel van Groenstraat omstreeks 1700 is ontstaan, toen een deel van de beroepsbevolking zich begon te richten op middelen van bestaan die buiten de streek waren gelegen.¹³ Mogelijk is evenwel een nieuwe fase van de reizende handel ingetreden: de overgang van handel in de regio naar afzetmarkten die er buiten waren gelegen, waaronder ook stedenmarkten. Heel oud zal zij niet zijn geweest.

¹⁰ Philips e.a., *Landbouw*, pag. 80-81, 124, 136, 175, 188.

¹¹ Reconstructie volgens de Botti-handel in Tongeren, die veel overeenkomsten vertoonde met de Heerlerheidense handel, zie: F.M. Botti's (te Tongeren), in: *Limburg*, 35(1956), pag. 155-156.

¹² Voor de tweede helft van de achttiende eeuw zie de beroepen die vermeld staan op de eerder genoemde bevolkingslijsten (noot 3), vooral Heerlerheide, Schaesberg, Palemig, Brunssum, Waubach en de dorpskern van Nieuwenhagen. Verder: J.C.G.M. Jansen, Specifieke kenmerken van de Limburgse economie, in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* (SSEGL), XXX(1985), pag. 58-60; J.J. Jongen, *Gedenkboek ter gelegenheid van het 250 jaar bestaan der parochie Schaesberg*, Schaesberg 1950, pag. 63.

¹³ Goossens, Ubach over Worms, pag. 319.

Onwaarschijnlijk is de veronderstelling dat de al in de middeleeuwen onderkomen oude Romeinse heerbaan van Keulen naar de Kanaalhavens via Onderst-Nieuwenhagen en Groenstraat, van invloed is geweest op het ontstaan van deze nieuwe fase van de reizende handel.¹⁴ Dit sluit echter niet uit dat de goede relaties tussen Groenstraters en Onderst-Nieuwenhagenaars, de familiebanden en uitoefening van hetzelfde beroep in verband moeten worden gebracht met de ligging aan een handelsroute.¹⁵

De middeleeuwse weg van Maastricht naar Geilenkirchen langs Schaesberg en Nieuwenhagerheide zal een rol hebben gespeeld bij de ontplooiing van de reizende handel in de regio en daarbuiten.¹⁶ De verdere ontwikkeling is vooral in de tweede helft van de achttiende eeuw totstandgekomen als gevolg van enkele externe politieke en economische factoren.

Politiek waren er na ongeveer 1650 twee ontwikkelingen die onze dorpen hebben beïnvloed. Aan het eind van de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) drong de Republiek in het Maasdal door.¹⁷ Als gevolg ervan werden de Landen van Overmaas staatkundig versnipperd met voor ons gebied Staatse en Spaanse bezittingen kris kras door elkaar gelegen.¹⁸ Nieuwenhagen en Heerlerheide, onderdelen van de schepenbank Heerlen, kwamen in 1661 definitief aan de Sta-

¹⁴ Door Schobben (zie noot 2) gesteld en overgenomen door Goossens, Ubach over Worms, pag. 320.

¹⁵ Zie: Lams de weg. De Romeinse weg van Boulogne-sur-Mer naar Keulen, verkeersader voor industrie en handel, onder red. van P. Stuart en M.E.Th. de Grooth, Heerlen 1987, pag. 22-25; H. Hardenberg, Romeinse wegen en middeleeuwse geleiderechten tussen Maas en Rijn, in: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le duché de Limbourg* (PSHAL), 94/95(1958/1959), pag. 173-188; L. Augustus, Wijnstraat of Wijngracht, het Oostlimburgse tracé van de middeleeuwse handelsweg: Keulen-Vlaanderen, in: *De Maasgouw*, 92(1973), pag. 175-194.

¹⁶ J.A.K. Haas, *De verdeling van de Landen van Overmaas 1644-1662. Territoriale desintegratie van een betwist grensgebied*, Assen 1978, pag. 309; L. Augustus, Geschillen bij de uitvoering van het Partagetractaat te Schaesberg, in: *LvH*, 22(1972), pag. 43-56.

¹⁷ H.H.E. Wouters, De penetratie van de Republiek in het Limburgse Maasdal in de 17e eeuw, in: *De Maasgouw*, 79(1960), pag. 151-158; idem, *Grensland en Bruggehoofd; historische studies met betrekking tot het Limburgse Maasdal en, meer in het bijzonder, de stad Maastricht*, Assen 1970, pag. 329-369; W. Jappe Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen II*, Assen 1974, pag. 1-23.

¹⁸ Haas, Landen van Overmaas, passim.

ten-Generaal, terwijl Schaesberg en Ubach over Worms aan Spanje, later aan Oostenrijk behoorden.¹⁹

Daarnaast was er de Franse expansie van de tweede helft van de zeventiende en de achttiende eeuw. Het opdringen van de Fransen door middel van oorlogen heeft overwegend een negatieve uitwerking op de plattelandsbevolking gehad. Positiever voor de marskramers verliepen de handelscontacten, waardoor zij zich interregionaal, wellicht meer internationaal zijn gaan oriënteren.²⁰

Economisch bracht de tweede helft van de achttiende eeuw voor de ontplooiing van de reizende handel nieuwe mogelijkheden. Aan- toonbaar is dat het wegenstelsel werd verbeterd.²¹ Hierdoor nam de mobiliteit toe en kwamen de marskramers gemakkelijker in contact met andere reizende handelaren, zoals de Teuten uit de Kempen, de Mettingse colporteurs en de Nettetalse handelaren uit Westfalen.²²

Veranderingen in de regionale bindingen en de teruglopende stedelijke economieën te Maastricht en Aken waren de oorzaak voor de opkomst van enkele regionale subcentra, waaronder Heerlen.²³ Als

¹⁹ Jappe Alberts, *Geschiedenis*, pag. 55-57. Schaesberg kwam in 1785 aan de Staten-Generaal. Zie daarvoor: J.A.K. Haas, Het verdrag van Fontainebleau 1785, Maastricht en de Landen van Overmaas als internationale conflictstof aan het eind van het ancien régime, in: *PSHAL*, 124(1988), pag. 264-345.

²⁰ Over de beïnvloeding van de Fransen in de Landen van Overmaas is nog niet veel bekend. W. Jappe Alberts snijdt het vraagstuk aan in *Geschiedenis van de beide Limburgen II*, pag. 59-61. In groter verband kan hier worden genoemd: N. Girard d'Albissin, *Genèse de la frontière franco-belge; les variations des limites septentrionales de la France de 1659 à 1789*, Paris 1970. Ook: J.M.H. Mosmuller, *Criminaliteit in de schepenbank Heerlen 1648-1795*, Utrecht 1992 (typoscript). Wat de handel betreft: J. Everaert, *Handel in de Zuidelijke Nederlanden 1650-1795*, in: *Algemene geschiedenis der Nederlanden (AGN)*, 8, Bussum 1979, pag. 185-203.

²¹ F.E.M. Vercauteren, *De aanleg van de straatweg 's-Hertogenbosch-Best als deel van de verbinding met Luik*, Nijmegen 1956, twee delen; Everaert, *Handel in de Zuidelijke Nederlanden*, pag. 187-188; G.J.P.M. Corten, *Alignements Droits*. De ontwikkeling van het weggennet in het Departement van de Nedermaas 1794-1814, in: *SSEGL*, XXXII(1987), pag. 1-27.

²² Over de Teuten: E. Vliebergh, *De landelijke bevolking van de Kempen gedurende de 19e eeuw*, in: *Mémoires de l'Académie royale de Belgique*, 2e série, II(1907), pag. 31-34; J. Melchior, *De Teuten*, in: *Limburgse Bijdragen*, 13(1914/1915), pag. 57-129; A. Hansay, *Les Teutes en pays lossain au 17e et 18e siècles*, in: *Mélanges G. Kurth*, Paris 1908, pag. 335-342; M. Bussels, *De Teuten in de geschiedenis (ca. 1600-1875)*, in: *Het oude Land van Loon*, 12(1957), pag. 169-183. Over de Mettingse en Nettetalse handel bestaat geen samenvattende literatuur. Verwezen kan worden naar het artikel van Gillissen, zie noot 4.

²³ J.C.G.M. Jansen, *Landbouw en economische golfbeweging in Zuid-Limburg 1250-1800. Een analyse van de opbrengst van tienden*, Assen 1979, pag. 114, 227.

gevolg ervan vereenvoudigde het distributiesysteem. Nog belangrijker bleek de verandering van het consumptiepatroon te zijn. Vooral koloniale waren, als thee, koffie, zuidvruchten, tabak, suiker en peper, kwamen in omloop.²⁴

Ook ontstond er vraag naar goedkoop textiel, vooral in de vorm van onderkleding. In de tweede helft van de achttiende eeuw maakte de textielindustrie en -handel in de regio Burtscheid-Verviers-Eupen een bloei door en werden de afzetmarkten ten oosten van Luik en in de Eifel van meer belang, zodat een aantal marskramers hun handel naar deze regio's verlegde.²⁵

Duidelijk is dat de reizende handel zich na 1750 verder heeft kunnen ontwikkelen als gevolg van vermindering van internationale spanningen en een opleving van de economie tussen Maas en Rijn. De trek naar verder afgelegen afzetmarkten werd ook gestimuleerd omdat de economische groei in oostelijk Zuid-Limburg achterbleef bij de aangrenzende regio's.²⁶

Een overzicht van de reizende handel omstreeks 1800

Woonplaats

De voor handelaren eertijds gunstige ligging van Schaesberg en omgeving is af te lezen van landkaarten uit de achttiende eeuw en begin negentiende eeuw.²⁷ Langs of in de buurt van onze dorpen liepen ten zuiden van de Brunsummer- en Tevenerheide enkele wegen die aansloten op interregionale verbindingen. De belangrijkste was de "eerste pasweg" langs Heerlen, Schaesberg en Nieuwenhagerheide, die in het westen aansloot op de verbinding naar Maastricht en in het oosten via Geilenkirchen en Gulik naar

²⁴ Idem, pag. 115-116.

²⁵ Idem, pag. 119-120.

²⁶ Mosmuller, Criminaliteit, pag. 17 en 20.

²⁷ Gemeentearchief Den Bosch, afdeling kaarten, inv.nr. 8053: "Caerte verbeeldende de communicatie met Duitsland en Braband, en de gemaakte groote gekieselde en steenwegen" (midden 18e eeuw); de "Tranchotkaarten" van het begin van de 19e eeuw; de "Ferrariskaart" aan het eind van de 18e eeuw; kaart van de schepenbank Heerlen, in: J.W.J.M. Bogaarts, *Inventaris van de gemeentelijke en kantonale archieven van Heerlen 1794-1815 (1821)*, Heerlen 1989, pag. 2.

Keulen liep.²⁸ Even ten noorden ervan liep de “tweede pasweg” vlak onder de heide. Deze sloot in het oosten ook op Gulik aan en liep in het westen langs Heerlerheide naar Klimmen. Laatstgenoemde verbinding kruiste westelijk van de kern van Heerlerheide de weg Heerlen-Sittard. Andere belangrijke verbindingen vanuit Staats gebied waren de wegen van Heerlen naar Aken, Maastricht en Gulpen.²⁹

De meeste marskramers woonden langs de twee straten die van het Streperkruis in Schaesberg in oostelijke richting naar het Duitse Rijk liepen. De meest zuidelijke verbinding Schaesberg-Onderst-Nieuwenhagen-Groenstraat-Rimburg was mogelijk ooit een deel van het traject van de oude Romeinse heerbaan van Keulen naar Boulogne-sur-Mer.³⁰ In de tweede helft van de achttiende eeuw speelde deze weg geen rol meer als handelsroute.

Marskramers

Uit de inwonerslijsten van Zuid-Limburg van 1796 blijkt dat alleen in Ubach over Worms, in Nieuwenhagen, in Heerlerheide en Schaesberg concentraties reizende handelaren voorkwamen. Van de beroepsbevolking van deze dorpen was in Ubach over Worms en Nieuwenhagen 32% marskramer tegen 5% in Heerlerheide en 7% in Schaesberg. Die cijfers geven een vertekening. Gewoonlijk oefende 25 à 30% van de bevolking een beroep uit. In Heerlerheide was dat echter 58% (!). De ambtenaar had in deze woonkern ruimere criteria aangelegd, onder meer door kinderen van twaalf jaar en ouder te betrekken bij het arbeidsproces.³¹ Het belang van de reizende handel in Heerlerheide was veel groter dan het hiervoor genoemde cijfer aangeeft.

Behoudens enkele uitzonderingen maakten de ambtenaren bij de registratie geen onderscheid tussen sedentaire handelaren en reizende handelaren. Voor alle eerder genoemde dorpen geldt dat vermeldingen van “handelsman” en “marchand” van toepassing waren op reizende handelaren, de marskramers. Alleen op de lijst van Ubach

²⁸ Zie noot 16.

²⁹ Kaart van de schepenbank Heerlen, zie noot 27.

³⁰ Zie noot 15.

³¹ RAL, FA, inv.nr. 1039, inwonerslijst Heerlerheide.

over Worms staan toevoegingen, bijvoorbeeld "marchand d'épicier" en dikwijls "marchand de petite marchandise".

Wat het aantal marskramers betreft, was er te Ubach over Worms een groot verschil tussen de woonkernen Waubach en Groenstraat. In Waubach bedroeg het percentage reizende handelaren 16, terwijl het in Groenstraat 52 was. Nieuwenhagen kan in drie woonkernen worden opgedeeld.³² Hier was de uitkomst voor de dorpskern, het gebied "Op de Schans" en Nieuwenhagerheide respectievelijk 28%, 42% en 29%. In Heerlerheide woonden de marskramers vooral in de gehuchten Roebroek en Heerlerheide.

In 1796 liep de gemiddelde leeftijd van de marskramers uiteen van 39 jaar in Waubach tot 48 jaar in Schaesberg. Voor de reizende handelaren in heel Ubach over Worms bedroeg dit gemiddelde 40 jaar en voor Nieuwenhagen 45 jaar. Het grootste verschil tussen de gemiddelde leeftijd van de echtgenotes was zeven jaar: 36 jaar in Waubach en 43 in "Op de Schans" te Nieuwenhagen.

De grootte van de huishoudens vertoonde een opmerkelijk verschil tussen de dorpskern van Nieuwenhagen met 5,5 leden en Nieuwenhagerheide met 4,7. Ruim één kind verschil per gezin wordt vastgesteld tussen Waubach met 2,1 kind en Groenstraat met 3,3. Het grootste kindertal kwam voor in de woonkernen met de meeste marskramers: Groenstraat en het gebied "Op de Schans" in Nieuwenhagen. Voor andere uitkomsten van demografische gegevens verwijs ik naar tabel 5.³³

Mede op grond van Penners' bericht kunnen de marskramers in drie groepen worden verdeeld, hoewel elke indeling vaag blijft en van dorp tot dorp verschilt.³⁴ In de eerste plaats was er een 19% omvattende groep - in het vervolg van dit artikel als groep A aangeduid - die in staat was met reizende handel het hele jaar in zijn levensonderhoud te voorzien. Deze marskramers maakten de verste reizen en handelden meestal in één produkt. Aan het begin van de Franse Tijd had men een zekere mate van welstand bereikt, althans een bestaansniveau dat gunstig afstak bij de andere groepen. Ten tweede was er een iets grotere groep (B) - 21% - die een deel van het jaar rondtrok. Zij hield aan de reizende handel in het

³² Mosmuller, Nieuwenhagen, pag. 28-29.

³³ Deze tabel is samengesteld volgens de gegevens op de inwonerslijsten, inv.nrs. 1039 en 1056.

³⁴ Zie noot 5.

algemeen niet genoeg geld over om het hele jaar van te kunnen leven. Buiten het handelsseizoen werd aan huisnijverheid gedaan, waarvan de produkten of direct werden verkocht of gebruikt bij de reizende handel.

Voor de derde en grootste groep (C) - 60% - was de reizende handel de ene keer de belangrijkste bron van inkomen, een andere keer bijverdienste. Doorgaans leverde de marskramerij weinig op. Alle groepen richtten zich vanzelfsprekend op bestaande marktverhoudingen, maar deze groep was volstrekt afhankelijk van vraag en aanbod. Het hele jaar werd er ander werk bijgedaan. Nu eens noemden zij zich marskramers, dan weer dagloners, knechten of huisbedienden.

Handel

Met behulp van de inwonerslijsten en de patentregisters van het begin van de Franse Tijd kan de handel van de marskramers ten dele in beeld worden gebracht.³⁵ Helaas zijn de verschillende registraties verre van volledig en vertonen zij onnauwkeurigheden.³⁶ Definities verschillen. Als er een algemene regel is geweest, dan werd deze niet overal en ook nog slecht uitgevoerd.³⁷ Bovendien bleken de ambtenaren aanduidingen voor het beroep willekeurig te gebruiken. Voor Nieuwenhagen en Heerlerheide staan alleen "handelsman" en "handelaar" geregistreerd, terwijl er voor Ubach over Worms en Schaesberg omschrijvingen zijn als "commerçant", "négociant", "colporteur", "marchand", "marchand détail", "marchand de petite marchandise" en "marchand en ..." met een toevoeging over het produkt dat werd verhandeld.

Aan onze handelaars blijken weinig patenten te zijn verstrekt. Daardoor kan maar een klein gedeelte van de ontbrekende beroeps-

³⁵ RAL, FA, patentregisters, inv.nr. 4058 (kanton Heerlen), 4136 (Nieuwenhagen), zie noot 8 voor nummers kanton 's-Hertogenrade.

³⁶ Over onnauwkeurigheden van tellingen en in registers uit de Franse Tijd zie onder meer: D.J. Lauwers en Th. Oberndorf, *De bevolking van het kanton Sittard in 1799*, Sittard 1988, pag. 8, en Fr. Crutzen, Patentwetgeving en patentplichtigen in het kanton 's-Hertogenrade, in: *LvH*, 38(1988) nr. 1, pag. 11-31.

³⁷ RAL, FA, inv.nrs. 835-836, onderscheid tussen binnenlandse en buitenlandse paspoorten, inv.nr. 848, gemerkt 19, *règlements généraux*. Vooral valt het verschil in regelgeving op tussen de tijd vóór en na 1803.

gegevens worden aangevuld. De al eerder genoemde conclusie moet luiden dat veel marskramers dit beroep volgens de wet niet als hoofdberoep en evenmin als zelfstandig beroep hebben uitgeoefend. De volgende beroepsomschrijvingen zijn letterlijk overgenomen van de inwonerslijsten van 1796 en de patentregisters. Bij onjuist gebruik van de Franse taal en/of een onduidelijke schrijfwijze zijn tussen haakjes correcties aangebracht.

Tabel 1. Ubach over Worms

	aantal		aantal patenten	
	Groenstraat	Waubach	Groenstraat	Waubach
marchand de petite marchandise	34	2	0	0
marchand	10	19	0	0
marchand en détail	7	1	0	0
marchand d'épiciër	5	0	0	0
colporteur avec balle	3	0	3	0
marchand de moutarde	1	0	0	0
marchand de bois quarré (=carré)	1	0	0	0
brasseur	0	2	0	2
	61	24	3	2

In Ubach over Worms, vooral in Groenstraat, waren de verschillen tussen de reizende handelaren klein. Ofschoon in An V maar vijf marskramers met naam en beroep staan geregistreerd, is bekend dat het aantal patentplichtigen voor Ubach over Worms in de jaren V (1796/1797), VI (1797/1798) en VII (1798/1799), respectievelijk 15, 19 en 21 is geweest.³⁸ Zij zijn zeker niet allemaal verstrekt aan de reizende handelaren. Mogelijk was de helft voor de marskramers bestemd, zodat gemiddeld slechts 10% van hen patentplichtig was. De indeling in groepen blijkt voor de Groenstraters moeilijker toepasbaar dan voor de marskramers van Nieuwenhagen. Weliswaar zijn drie groepen te onderscheiden, maar de midden-groep (B) vertoonde doorgaans deels de kenmerken van groep C.

³⁸ Crutzen, Patentwetgeving, pag. 17.

Tabel 2. Nieuwenhagen

	dorpskern	aantal (allen gepatenteerd)	
		"Op de Schans"	Nieuwenhagerheide
colporteur avec balle	3	3	0
colporteur	2	1	0
marchand d'épicier	2	1	1
marchand cochains (=cochons)	1	0	0
marchand sous shoppe (=cape?)	1	0	1
fruitier boutique	0	2	1
marchand fourniture	0	1	0
marchand de sel	0	0	1
	9	8	4

Voor Nieuwenhagen zijn de gegevens ontleend aan de patentregisters van vóór 1800 toen het dorp nog geen zelfstandige gemeente was en tot het kanton Heerlen behoorde.³⁹ Indien het aantal gepatenteerden representatief voor het gemiddelde aantal in de Franse Tijd is geweest, dan beschikte hier ongeveer 27% van de reizende handelaren over een patent. Hier is de eerder genoemde indeling wel toepasbaar. Ongeveer 20 handelaren dreven handel in één produkt. Vijftien marskramers handelden met meer specialisatie naar het artikel en ongeveer 40 venters verkochten kleingood waar toevallig vraag naar was.

Tabel 3. Schaesberg

	aantal	aantal patenten
négociant	5	0
commercant	3	0
marchand d'épicier	3	2

³⁹ W. van Mulken, *Inventaris van de archieven der gemeente Nieuwenhagen 1800-1939*, Maastricht 1972; *Historische Atlas van Limburg I, serie staatkundige kaarten. De tegenwoordige provincies Limburg en omliggende gebieden in de Franse Tijd (1802)* door E.M.Th.W. Nuyens, Assen/Amsterdam 1977, pag. 85.

	aantal	aantal patenten
marchand grainier	2	2
colporteur avec balle	2	1
foussier marchand (=fourrier)	1	0
marchand soeker (=sucre)	1	0
	17	5

Conclusies als voor Nieuwenhagen en Ubach over Worms zijn voor Schaesberg moeilijk te trekken. Het aantal reizende handelaren was veel kleiner. Berekeningen maken aannemelijk dat het percentage patentplichtigen even groot is geweest als in Nieuwenhagen.

Heerlerheide

Voor heel het Heerlerheidense gebied worden op de inwonerslijst van 1796 14 reizende handelaren vermeld, allen als "handelsman". Van slechts drie marskramers zijn patentregistraties te vinden. Eén staat te boek als "marchand de sabot". Hieruit valt te concluderen dat de reizende handel van Heerlerheide meer overeenkomsten met de Groenstraatse handel vertoonde dan met de Nieuwenhaagse. Het waren reizende handelaren, die vooral de produkten van de spinners en wevers verkochten. Daarnaast handelden zij in pluimvee en eieren, terwijl ook met kleingoed langs de deur werd gegaan.⁴⁰

Handelsgebied

Mededelingen over het reisdoel van onze handelaars kunnen worden ontleend aan de registers van paspoorten.⁴¹ Op grond van de inschrijvingen zijn twee zaken vast te stellen: de handelaren reisden

⁴⁰ Beaujean, De handel van Heerlerheide, pag. 85-90.

⁴¹ SAH, Archief kanton Heerlen, inv.nrs. 258-259, paspoorten Heerlen, Nieuwenhagen en Schaesberg; Heimatmuseum und Archiv Geilenkirchen, Archiv Kanton Geilenkirchen, département de la Roer, inv.nr. 261, paspoorten.

overwegend in het zomerseizoen; vaak werd een paspoort voor langere tijd aangevraagd. De reisduur werd in "décades" uitgedrukt, een week van tien dagen volgens de Republikeinse kalender.⁴²

De paspoorten stellen ons maar voor een deel in staat het handelsgebied van de marskramers te bepalen. Er ligt immers de vraag of de marskramers een reisdocument aanvroegen voor handelsdoel-einden of om ander werk te doen. Een binnenlands paspoort werd aanvankelijk alleen verstrekt voor bestemmingen die buiten het departement, maar binnen de Franse grenzen waren gelegen. Deze regel gaf geen houvast, omdat de politieke situatie herhaaldelijk veranderde.⁴³ Menig marskramer heeft de wet ontdoken door geen paspoort aan te vragen, onderwierp zich niet aan de patentplicht en verleende geen medewerking aan tal van registraties.

Het reisdoel van de Groenstraatse handelaars lag verspreid over het hele gebied tussen Maas en Rijn. Vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw zijn er vijf hoofdbestemmingen.

1. De eigen regio en de markt van Aken. Het grootste deel van de tot deze categorie behorende marskramers dreef handel in kleingoed. Zij verdienden er met reizende handel iets bij, terwijl een gedeelte van het jaar als seizoensarbeider ander werk werd gedaan.

2. De Nederrijn en Westfalen in Duitsland, vooral de regio's Niederkrüchten-Brüggen en Breyell-Nettetal. Ook werd gehandeld met de bekende marskramers van Mettingen, Ibbenbüren en Werne, dorpen gelegen ten noorden van Munster en ten oosten van Enschede. Deze handelaren onderhielden intensieve handelscontacten met de Teuten uit de Kempen. Tussen Groenstraters en Nettetalers ontstond, vooral in de negentiende eeuw, een nauwe band. Het Groenstraats Bargoens, een kramertaal, is wat woordenschat betreft veelal terug te voeren op de handelstaal van Breyell en omgeving. Omstreeks 1770 ontstonden tussen deze groepen reizende handelaars ook familierelaties.⁴⁴

3. Een groot deel van de Eifel en de Ardennen. Deze handel vertoonde veel overeenkomsten met die op Westfalen. Elke mars-

⁴² Onder meer: J. Baumeister, Der französische republikanische Kalender, in: *Quellen zur bäuerlichen Hof- und Sippenforschung*, 13(1937).

⁴³ Zie noot 37.

⁴⁴ H.M.H. Goossens, Transcriptie der registers van de r.k.-parochie Waubach, 1804-1899 (onder meer aanwezig in SAH).

kramer had zijn eigen afzetgebied, waarin concurrentie van dorpsgenoten niet werd geduld. Afhankelijk van de mogelijkheden, die het eigen dorp bood, namen de reizende handelaren produkten mee met specialisatie naar artikel. Slechts enkelen konden van de opbrengst het hele jaar leven. Veelal werd met ander werk bijverdiend.

4. De markten van Venlo, Weert, Roermond, Aubel, Luik, Verviers, Tongeren. Een kleine groep handelaren, bijvoorbeeld die in koloniale waren en kleingoed, bezocht deze markten regelmatig. Toen koloniale waren ook in onze regio gemeengoed werden, ontstond een levendige handel in deze produkten.

5. Noord-Frankrijk, West-België, Brabant en het gebied boven de grote rivieren in Nederland werden omstreeks 1800 slechts door enkele Groenstraatse marskramers bezocht. Vooral de marskramers met baal trokken ver weg.

Volgens de paspoortregistraties bestreek de Nieuwenhaagse reizende handel een groter gebied dan die van Ubach over Worms. Jaarlijks werd een indrukwekkend aantal reizen gemaakt. De gegevens over de Nieuwenhaagse marskramers maken het mogelijk een onderscheid in drie groepen aan te brengen.

De meeste marskramers, vergelijkelijk met de Groenstraters en overwegend wonend in Onderst-Nieuwenhagen, reisden naar Venlo en omgeving. Op deze tocht bezochten zij Niederkrüchten, Breyell en omstreken. In Venlo bevond zich een overslaghaven, waar onder meer suiker werd verhandeld, een markt en een speldenfabriek.⁴⁵ Daar werd ingekocht. Van daaruit gingen deze marskramers naar de markten van Roermond, Weert en Sittard. Ook trok men naar Achel in de Kempen, een woonplaats van Teuten.

Reizende handelaren met meer specialisatie naar produkt, zoals koloniale waren, zout en varkens, reisden naar Maastricht, Rolduc, Dalhem, Vaals en Eupen. Marskramers, die vleesprodukten verhandelden, trof men ook aan op de markten van Weert, Roermond en Venlo.

De meest gespecialiseerde groep bestond uit de marskramers met baal, handelaren in textiel. Naast geweven stoffen verhandelden zij ook meubelen, zoals knopen, band, garen en voering. Met de toename van het aantal zelfstandige kleermakers in de eerste helft

⁴⁵ Philips e.a., Landbouw, pag. 117, 138, 174 en 191.

van de negentiende eeuw, werd de handel in furnituren voor deze handelaren meer winstgevend dan de handel in stoffen.⁴⁶ Omstreeks 1800 legden zij grote afstanden af. Regelmatig reisden zij naar Verviers en Luik, maar kennelijk even gemakkelijk werden Antwerpen, Brussel, Oostende, Brugge, Gent, Doornik, Duinkerken, Ieper en Bergen bezocht. Enkele marskramers reisden zelfs naar bestemmingen in Frankrijk. Parijs, Meri, Lille, Noyon en Straatsburg staan als reisdoel op hun paspoorten vermeld.

Hoewel niet terug te vinden op de paspoorten, moet ook gehandeld zijn op enkele steden in Holland en Noord-Brabant. Er zijn aanwijzingen dat Amsterdam, Leiden, Haarlem, Den Bosch en Breda als reisdoel in aanmerking kwamen.⁴⁷

De handel van Heerlerheide stond bekend als een specifieke streekhandel. De eerder genoemde produkten werden lange tijd in de directe omgeving afgezet. Omstreeks 1800 was de actieradius van de marskramers iets groter geworden. In het algemeen kan men stellen dat handel werd gedreven binnen een gebied met een straal van 50 kilometer, waarbij Maastricht, Tongeren, Sint-Truiden, Linne, Sittard, Gulpen, Aubel en Aken werden bezocht.⁴⁸ De Heerlerheidense handel ontplooidde zich vooral in de negentiende eeuw.⁴⁹ Zij heeft echter nooit de omvang bereikt en de bekendheid gekregen van de Nieuwenhaagse en Groenstraatse reizende handel. De Schaesbergse reizende handelaren kenden in 1796 de grootste specialisatie naar produkt. Er zijn enkele graanhandelaren als marskramer geregistreerd, waarvan op goede gronden kan worden betwijfeld of zij langs de deur gingen. Zij reisden vooral naar Maastricht en Aubel, evenals bijvoorbeeld de handelaren in paarden, die ook niet tot de marskramers mogen worden gerekend.

De Schaesbergse marskramers vertonen overeenkomsten met hun collega's in Bovenst-Nieuwenhagen en Waubach. Aannemelijk is dat zij hun aankopen in dezelfde plaatsen verrichtten als laatstge-

⁴⁶ G. Hansotte, *La clouterie liégeoise et la question ouvrière au XVIIIe siècle*, in: *Anciens pays et Assemblées d'États*, IV(1972).

⁴⁷ M. Quadflieg, Een bevolkingslijst van Nieuwenhagen anno 1784, Nieuwenhagen 1992, en Errata (typoscript). Zie ook de opmerkingen bij Penners (noot 5).

⁴⁸ Beaujean, *De handel van Heerlerheide*, pag. 85-90.

⁴⁹ Idem.

noemden, hun afzetgebied lag echter vooral ten zuiden van de weg Maastricht-Heerlen.⁵⁰

Welvaartsniveau

Verschillende belastingrollen en patentlijsten uit de Franse Tijd en voor Nieuwenhagen en Heerlerheide ook de dorpsrotten van 1779, maken het mogelijk het welvaartsniveau van de marskramers in beeld te brengen,⁵¹ al moet worden toegegeven dat de lijsten niet volledig zijn, veel mededelingen onnauwkeurig of zelfs apert onjuist zijn opgetekend en belastingontduiking zijn sporen heeft achtergelaten.

Op grond van deze gegevens kan, onder voorbehoud, een overzicht van het aantal marskramers worden opgesteld, verdeeld over de drie groepen, die eerder in dit artikel zijn beschreven.⁵²

Tabel 4.

Groep	Ubach over Worms			Nieuwenhagen				Schaesberg		Heerlerheide	
	Groen- straat	Waubach	%	I	II	III	%	%	%		
A	5	3	9	8	5	8	28	5	29	2	14
B	14	3	20	6	6	5	23	4	24	3	22
C	42	18	71	9	14	14	49	8	47	9	64
	61	24		23	25	27		17		14	

Uit deze gegevens blijkt dat er grote verschillen in welvaartsniveau waren tussen de reizende handelaren van Ubach over Worms en

⁵⁰ Jongen, Schaesberg, pag. 63 e.v.

⁵¹ Belastingrollen: RAL, FA, Heerlen, inv.nrs. 3623-24, 3831, 3975 en 4569, Nieuwenhagen, inv.nrs. 3126, 3160, 3523-24, 3678, 3871, 4010, 4136, 4617 en 4746, Ubach over Worms, inv.nrs. 3720, 3900, 4039, 4711 en 4727, Schaesberg, inv.nrs. 3703, 3889, 4028 en 4646; Dorpsrotten: SAH, Archief schepenbank, adm.ged., inv.nrs. 202 en 203, resp. Heerlerheide en Nieuwenhagen.

⁵² Zie de paragraaf "Marskramers".

Heerlerheide aan de ene kant en die van Nieuwenhagen en Schaesberg aan de andere kant. Dit is ook duidelijk aan te tonen met behulp van de registers van de belasting op deuren en ramen. In Groenstraat en Heerlerheide woonden de marskramers merendeels in woningen met één raam en één deur, daarentegen in Nieuwenhagen, Schaesberg en Waubach in huizen met meerdere karrepoorten en twee tot vier ramen. Ubach over Worms en Heerlerheide hadden de grootste percentages minst welvarende reizende handelaren (groep C), terwijl in Nieuwenhagen en Schaesberg het grootste percentage meest welvarende marskramers (groep A) was te vinden. Opvallend is dat de zogenoemde middengroep (B), marskramers met een sterk wisselend bestaansniveau, per dorp weinig in omvang verschilde.

Omdat associatie ontbrak, behalve dat soms in groepjes werd gereisd vanwege de veiligheid, bleef het bestaansniveau geheel afhankelijk van de economische golfbeweging. Zij was daardoor per definitie marginaal. Zelfs bij het merendeel van de marskramers van groep A was er geen sprake van welstand. In het algemeen lag hun inkomen ver onder dat van een aantal landbouwers, die meer personele belasting en grondbelasting betaalden. Slechts enkele marskramers met landbezit konden in de dorpsgemeenschap wedijveren met traditionele boerenfamilies. Laatstgenoemden beheersten van oudsher het dorpsbeeld, waardoor zij in de Franse Tijd als eerste in aanmerking kwamen om overheidsfuncties te bekleden.⁵³ Voor zover in die tijd het aantal personeelsleden een aanwijzing was voor het welvaartsniveau, bestond er een groot verschil tussen Nieuwenhagen en Ubach over Worms. Hoewel het verschil naar omvang per dorp van geringe betekenis lijkt, hadden de marskramers van Nieuwenhagen meer personeel in dienst, terwijl in Ubach over Worms meer familieleden in het huishouden waren opgenomen.⁵⁴ De conclusie is dat het merendeel van de Nieuwenhaagse marskramers welvarender was dan hun collega's te Ubach over Worms. Omstreeks 1780 slaagden enkele reizende handelaren uit

⁵³ I.F.A. Grond (m. m. v. F.J.M. Wiertz), Johan Simon Römken en zijn familie (Nieuwenhagen 1765-1846), in: *Limburgs tijdschrift voor genealogie* (LTvG), 17(1989), passim; Mosmuller, Nieuwenhagen, pag. 36-37.

⁵⁴ Zie daarvoor tabel 5.

Nieuwenhagen er zelfs in het burgerschap van de stad Maastricht te verwerven.⁵⁵

Migratie

Een grondige analyse van migratoire bewegingen onder reizende handelaren wordt bemoeilijkt door het ontbreken van gegevens over de emigratie. Voor zover er betrouwbare mededelingen zijn, kan worden vermoed dat in het derde kwart van de achttiende eeuw sprake is van een uit het rechtsgebied van de schepenbank Heerlen wegtrekkende bevolking.⁵⁶ In hoeverre deze emigratie betrekking had op de marskramers van Nieuwenhagen en van Heerlerheide is niet bekend. Evenmin is duidelijk of deze ontwikkeling zich ook heeft voorgedaan in Ubach over Worms en Schaesberg.

Wat de immigratie betreft, is de toestand beter. Op de inwonerslijsten van 1796 werd het jaar van intrede in de dorpsgemeenschap vermeld. Uit tabel 5 is af te lezen dat de woonkernen met de meeste marskramers - Groenstraat en "Op de Schans" in Nieuwenhagen - gesloten gemeenschappen zijn geweest.⁵⁷ Kennelijk waren daar weinig mogelijkheden voor vestiging of waren nieuwe marskramers niet welkom, mogelijk vanwege de oververtegenwoordiging van de minst welvarende marskramers. Indien de gegevens juist zijn, zouden zich te Ubach over Worms in dertig jaar geen marskramers van buiten hebben gevestigd.

In de tweede helft van de achttiende eeuw zochten nieuwkomers onder de reizende handelaars vooral een woonplaats in dorpen of woonkernen waar de bestaansmogelijkheden gunstig waren. Bovendien maakten ontwikkelingen van de plattelandshandel het noodzakelijk meer specialisme naar produkt door te voeren. Om concurrentie te vermijden, vestigden zij zich in woonkernen waar van oudsher wel een marskramertraditie bestond, maar weinig reizende handelaren woonden. Tabel 5 toont aan dat dit vooral in Schaesberg

⁵⁵ P.J.H. Ubachs, Heerlen en Kerkrade en omgeving in de burgerboeken van Maastricht, in: *LvH*, 41(1992) nr. 1, pag. 6.

⁵⁶ Mosmuller, *Criminaliteit*, pag. 16-17.

⁵⁷ Ook bij Goossens, Ubach over Worms, pag. 317-326; J.M.H. Mosmuller, Groenstraat, de bevolkingslijst van 1796, in: *LTvG*, 19(1991), pag. 38-39.

en Heerlerheide het geval is geweest, in mindere mate in de dorpskern van Nieuwenhagen en in Nieuwenhagerheide.

Tot besluit

Eén van de opmerkelijkste uitspraken over de Groenstraatse marskramers is gedaan door pastoor Huppertz van de Josephparochie in Ubach over Worms. In de eerste helft van de negentiende eeuw sprak hij van: "Die Gottverlassene Grünstrasse, aber das Glaubensselige Waubach".⁵⁸ Een weinig vleeiende getuigenis, die wel de kern van het probleem raakte: er was een groot verschil in mentaliteit tussen marskramers en landbouwers. Als boerenzoon uit Bocholtz kon hij maar moeilijk opschieten met de reizende handelaren van Groenstraat, wier levenswandel minder onberispelijk was dan de pastoor van zijn parochianen verwachtte.

Ruim een halve eeuw eerder noteerde zijn collega Morees van de Pancratiusparochie in Heerlen bij een visitatie uit de mond van zijn Nieuwenhaagse parochianen enkele onthullende mededelingen over leden van marskramersfamilies.⁵⁹ Bijgevolg zou de indruk kunnen ontstaan dat het handelsvolkje in een kwade geur stond, maar in het rechterlijk archief van de schepenbank Heerlen zijn daarvoor geen bewijzen te vinden. Het is niet bekend of zij zich elders hebben misdragen. Van de Nieuwenhaagse marskramers zijn binnen het rechtsgebied van Heerlen weinig delicten geregistreerd.⁶⁰ Naar het zich laat aanzien kwam weliswaar meer criminaliteit voor bij de inwoners van Groenstraat en Heerlerheide, maar alleen in tijden met crises, wanneer de economisch zwakste groep marskramers dreigde af te glijden naar een absoluut bestaansminimum.⁶¹

De kritiek op de reizende handelaren kwam vooral van de katholieke geestelijkheid en had betrekking op hun leefwijze. Vanzelfsprekend leefden de marskramers anders dan de honkvaste landbouwfamilies.⁶² Zij waren vaak en lang van huis. De opvoeding van de kinderen vonden zij een taak voor hun vrouwen. Eenmaal

⁵⁸ Goossens, Ubach over Worms, pag. 225.

⁵⁹ Zie noot 47.

⁶⁰ Mosmuller, Criminaliteit, pag. 15.

⁶¹ Idem, pag. 20.

⁶² Zie noot 53.

thuis namen de marskramers het niet zo nauw met de kerkelijke plichten, ofschoon bijna allen katholiek waren.

De tegenstelling tussen Waubach en Groenstraat laat zich hierdoor licht raden. Maar tegelijk kunnen ook de goede betrekkingen tussen de inwoners van Groenstraat en "Op de Schans" in Nieuwenhagen worden verklaard. Onmiskenbaar komt naar voren dat de marskramers een grote vrijheidsdrang bezaten en zeer waren gesteld op hun zelfstandigheid. Na de winter keek menigeen uit naar de lente om weer te beginnen aan een seizoen van handelen en reizen, bevrijd van huiselijke beslommeringen en seizoensarbeid als knecht of huisbediende.

Veel tijd had men niet om zich te bemoeien met dorpsaangelegenheden, waarvan men doorgaans ook een afkeer had. De strijd om het bestaan, het overleven, vergde alle kracht. Misschien is dit ook een verklaring voor het geringe rendement van ervaring en ideeën die men elders had opgedaan. Pas in de negentiende eeuw slaagden enkele marskramers er in de grondslag te leggen voor grotere bedrijven en grootwinkelbedrijven.⁶³ Dit gebeurde echter in een tijd met andere politieke en economische impulsen. Maar ook toen bleken het uitzonderingen te zijn.

⁶³ Goossens, Ubach over Worms, pag. 320; P. Heggen, Van Groenstraat tot Unilever, in: *De Bronk*, 3(1955/1956), pag. 347-348; F.X. Schobben, I.A.O., in: *De Nederlandse streekvervoersbedrijven met hun tramwagen en autobUSDiensten alsmede hun toerwagenbedrijven*, Amsterdam 1956.

Tabel 5. Algemene gegevens van de marskramers volgens de bevolkingslijsten van 1796

dorp/ woonkern	tot. aant. inw.	inw. > 12 jr. tot. %	beroeps- bevolking tot. %	aant. hand. tot. %	immigranten aant. 1756-1795	gem. lft. man	gem. lft. vrouw	gem. aant. p.hsh.	gem. aant. kind.	tot. aant. fam.	tot. aant. pers.
UBACH OVER											
WORMS	1037	699 67,4	275 26,5	88 32	0	40	41	5,0	2,9	34	6
Waubach	533	366 68,7	151 28,3	24 16	0	39	36	4,8	2,1	18	4
Groenstraat	504	333 66,1	124 24,6	64 52	0	40	43	5,1	3,3	16	2
NIEUWEN- HAGEN	863	576 66,7	235 27,2	75 32	13	45	42	5,1	2,7	21	16
Dorpskern	314	210 66,9	83 26,4	23 28	6	43	40	5,5	2,8	11	5
Op de Schans	251	164 65,3	60 23,9	25 42	1	44	43	5,3	3,1	4	5
Nieuwenha- gerheide	298	202 67,8	92 30,9	27 29	6	47	42	4,7	2,3	6	6
SCHAES- BERG	905	610 67,4	255 28,2	17 7	6	48	41	5,0	2,8	6	2
HEERLER- HEIDE	520	353 67,9	302 58,1	14 5	5	40	39	5,3	2,9	5	2

JEAN PIEYNS EN WIGBOLT TIJMS

DE GRAANPRIJZEN VAN LUIK (1400-1940) De effracties van de schepenen (1400)1409-1792, de clericale effracties (1528-1793) en de effracties van het département de l'Ourthe en de provincie Luik sedert 1794

“Quelles sont ces céréales? Quelle est la monnaie employée?
Quelles sont les mesures utilisées?” J. Pieyns¹

Inleiding

Dit artikel is gebaseerd op uitgebreid onderzoek dat omstreeks 1965 is uitgevoerd door Jean Pieyns. Ik, Wigbolt Tijms, kon de tekst pas schrijven na enig aanvullend onderzoek. Met de Luikse monetaire problematiek was ik door onderzoek naar de effracties van Maastricht, Tongeren, Sint-Truiden en Hasselt in de afgelopen jaren vertrouwd geraakt en dat kwam ons nu goed van pas. Om dit artikel qua lengte binnen de perken te houden, zal een afgeronde analyse van de Luikse effracties door middel van relatieve prijzen, goud- en zilverequivalenten, goud- en zilverrelatieven, correlatiecoëfficiënten en indices pas in het volgende nummer van dit jaarboek worden gepubliceerd.

Geld wordt vaak getroffen door inflatie: daardoor kan de jaarlijkse betaling van een vaste som geld snel in waarde dalen. Om hun inkomsten voor de toekomst hiertegen te beveiligen, stelden allerlei instellingen, die vroeger belastingen, tienden of pachten hieven, hun heffingen gewoonlijk vast in hoeveelheden graan.

Teneinde de betaling van deze heffingen toch in geld te kunnen doen plaatsvinden, werden effracties geslagen. Met deze ouderwetse uitdrukking wordt bedoeld dat er vlak voor de vervalddag van deze heffingen officiële jaarprijzen van granen werden vastgesteld.² Het prijsniveau op de regionale graanmarkt vormde steeds de basis van die effracties. Door middel van de effractieprijzen kon iedere verplichting in natura worden omgerekend in een in geld te betalen bedrag.

Met name in het prinsdom Luik was het nodig deze gedragslijn te volgen, want het Luikse rekengeld daalde gewoonlijk snel in waarde. Het Luikse pond had in 1348 een waarde van 2,158 grammen zuiver goud. In 1461 was dit gedaald tot 0,1121 gram of ruim 5% daarvan; het pond werd daardoor als rekeneenheid onbruikbaar. De lichte Luikse gulden was omstreeks 1580 tot ongeveer 25% van haar waarde in 1460 teruggelopen. De waarde van de zware Luikse gulden van 1511 was omstreeks 1580 gehalveerd.

De daling van de waarde van de gulden Brabant-Luik, die omstreeks 1570 in gebruik werd genomen, kwam pas omstreeks 1650 tot stilstand op 40% van haar oorspronkelijke waarde. Een Luikse seester graan bleef qua omvang echter altijd precies hetzelfde.

Het belang van de Luikse effracties

Lijsten met effracties vormen belangrijk basismateriaal voor het economische aspect van de geschiedenis. Zij hebben een grote waarde als zij compleet zijn en een lange periode omvatten; vooral als het dan ook nog gaat om een grote stad met een belangrijke markt, waarop meerdere graansoorten werden verhandeld. Voorbeelden van zulke belangrijke effractielijsten zijn die van Douai en Brugge.³

Luik was ook zo'n grote stad, waar zelfs twee verschillende effracties werden vastgesteld. Tot 1793 was het de hoofdstad van een zelfstandig prinsdom, waarvan het grondgebied zich uitstrekte vanaf de omstreken van Roermond tot aan de omgeving van Bouillon nabij de grens tussen het huidige België en Frankrijk. Deze onafhankelijke staat bestond uit een samenraapsel van verschillende gebieden en gebiedjes die samen een langgerekt geheel vormden met talrijke tentakels, exclaves en enclaves.⁴ De taalgrens tussen Vlaams en Waals liep van oost naar west dwars door het gebied. Grote gebiedsdelen waren zeer dun bevolkt, maar in het prinsdom lagen ook steden van enige importantie, zoals Sint-Truiden, Hoei, Spa, Stavelot, Bouillon en Hasselt. Zij vielen echter in het niet bij de hoofdstad aan de Maas. Dat gold ook voor de vroegere bisschopszetel Tongeren en in mindere mate voor Maastricht, dat na Tongeren enige tijd residentie van de bisschop is geweest (384-710), maar daarna haar plaats aan Luik heeft moeten afstaan.⁵ De

omvang van de stad werd bepaald door de functies die zij vervulde. Luik was een centrum van bestuur op wereldlijk en geestelijk terrein. Er woonden veel ambtenaren en geestelijken. Maar het was ook een groot ambachtelijk centrum met metaal- en wapenindustrie. De gilden waren er machtig en de arbeidskrachten talrijk en dikwijls oproerig. De omvangrijke stedelijke bevolking, die omstreeks 1790 op ongeveer 50.000 zielen werd geschat,⁶ moest worden gevoed met brood en bier. De bakkerijen en brouwerijen in Luik moesten zich van grondstoffen voorzien op de graanmarkt in de stad.⁷

De boeren van het platteland rondom Luik produceerden veel graan. Een deel ervan verkochten zij direct op de Luikse graanmarkt. Een ander deel droegen zij als pacht af aan de verschillende Luikse kapittels. In het prinsdom Luik waren nergens zoveel kapittels gevestigd als in de stad Luik zelf. Deze kapittels bezaten veel grond die door pachtboeren werd bewerkt. Ook deze kapittels zetten hun graanoverschotten af op de Luikse markt. Via deze markt werd niet alleen de bevolking van Luik van graan voorzien, maar ook die van grote afzetgebieden stroomafwaarts langs de Maas.

Naar het aantal inwoners gerekend, moest Maastricht het afleggen tegen Luik. Tongeren, Sint-Truiden en Hasselt vielen in dit opzicht helemaal in het niet. Bovendien waren er in Luik acht kapittels tegen slechts twee in Maastricht en één in Tongeren. Daarom werd er veel meer graan verhandeld op de Luikse markt⁸ dan op de weekmarkten van Tongeren, Sint-Truiden, Hasselt en ook Maastricht. Hieruit mogen we concluderen dat er meer belang moet worden gehecht aan de effracties van Luik dan aan die van Maastricht en de andere stadjes in de omgeving en dat zij bijna even waardevol zijn als die van Brugge en Douai.

Een integraal overzicht van de verschillende Luikse effracties zou een belangrijke bijdrage kunnen leveren aan het inzicht in de economische geschiedenis van "Stad en Land" van Luik.

De problematiek van de Luikse effracties

Er zijn verschillende Luikse effracties geslagen:

1) de effractie van Sint-Andries van de schepenen (1400-1534),

- 2) de effractie van de schepenen over de periode 1530-1793,
- 3) de clericale effractie die tot stand kwam onder leiding van het kapittel van de kathedraal van Saint-Lambert (1528-1793) en waaraan nog zeven kleinere kapittels hebben meegewerkt;
- 4) de effractie van het département de l'Ourthe en van de provincie Luik (vanaf 1794).

Gezien het grote belang van de Luikse effracties is het op het eerste gezicht vreemd dat zij nog niet integraal zijn gepubliceerd, terwijl dat met de effracties van Maastricht, Tongeren, Sint-Truiden en Hasselt wel het geval is. Wel zijn in het verleden belangrijke fragmenten van de Luikse effracties gepubliceerd, zoals we verderop zullen zien. Deze fragmenten zorgden er echter voor dat de noodzaak van een integrale publicatie minder duidelijk werd gevoeld.

Waarschijnlijk werden de meeste potentiële auteurs ook van publicatie weerhouden door het gecompliceerde karakter van een deel van de Luikse effracties. Met de effracties van de schepenen is niets bijzonders aan de hand. De clericale effracties zijn echter het resultaat van een traditie die alleen in Luik zijn beslag heeft gekregen. Alleen de waarde van de spelt, het belangrijkste gewas in de omgeving van Luik, werd in geld uitgedrukt. De effracties van tarwe en rogge werden echter vastgesteld in natura: later gebeurde dit ook met haver, gerst, erwten enzovoort. Bij het slaan van de effracties in natura werd vastgesteld hoeveel seesters tarwe, rogge, gerst, haver of erwten moesten worden geleverd in plaats van 1 mudde spelt. Thomassin⁹ en Delatte¹⁰ hebben de effracties in natura niet gepubliceerd. Ook Simonon¹¹ liet zich erdoor afschrikken terwijl hij wel de spelprijzen publiceerde die door de kapittels waren vastgesteld. Alleen de anonieme auteur van "Edits et Publications des Monnoyes"¹² van 1675 en B. Demoulin lieten deze cijfers en breuken in hun publicaties afdrukken.¹³

De onoverzichtelijkheid van de verschillende Luikse geldstelsels die in het verleden naast elkaar zijn gebruikt, hadden hetzelfde effect. De Luikse effracties zijn uitgedrukt in diverse rekenmunten die onderdeel waren van verschillende monetaire stelsels, waarvan de samenhang moeilijk te overzien is. Zolang deze stelsels in gebruik waren, kenden de mensen door de dagelijkse omgang met het geld de waarde ervan. Nadat de frank was ingevoerd, ging deze kennis langzaam maar zeker verloren.

De grootste hindernis voor een integrale publicatie van de beide Luikse effracties was echter de toestand, waarin het belangrijkste archiefmateriaal terecht is gekomen. De registers van de Grote Griffie, waarin de door de schepenen van Luik vastgestelde prijzen stonden genoteerd, werden bewaard in het Rijksarchief van Luik. Ze zijn als gevolg van oorlogshandelingen in augustus 1944 door de vlammen verteerd.¹⁴ De jaarprijzen van de granen, die zijn vastgesteld door de Luikse geestelijkheid, moeten zich volgens de inventaris bevinden in het bisschoppelijk archief onder no. P.V. 11.¹⁵ Deze verzameling is echter spoorloos verdwenen. Dit betekent dat de belangrijkste bronnen, waarin Luikse effracties stonden opgetekend, niet meer kunnen worden geraadpleegd.

Publicaties van fragmenten van Luikse effracties

Het verlies van de primaire bronnen van de Luikse effracties is voor een deel op te vangen door de publicaties van verschillende auteurs, die reeds in een vroeg stadium aandacht hebben besteed aan de prijzen op de Luikse graanmarkt. Reeds in 1675 werden de effracties van de schepenen (1577-1673) en die van de kapittels (1528-1673) gepubliceerd.¹⁶ In de jaren 1751-1758 publiceerde P. Simonon een drietal financieel-economische studies, waarin de prijzen op de Luikse graanmarkt een grote plaats kregen toebedeeld.¹⁷ De auteurs hadden een grondige kennis van de ontwikkeling van het Luikse geld. Dit blijkt uit de lijsten met geldkoersen die zij ook in hun publicaties lieten afdrukken. Niettemin is het inzicht in deze monetaire verhoudingen in het prinsdom Luik daarna toch grotendeels verloren gegaan. Om ondanks dit gebrek aan monetaire duidelijkheid de effracties van Luik toch voor de lezers toegankelijk te maken, rekende L. Thomassin in 1879 al die graanprijzen uit de periode 1685-1816 om en drukte ze uit in franken.¹⁸ In 1945 gebruikte I. Delatte¹⁹ nog dezelfde methode voor de prijzen uit de periode 1716-1789. De publicaties van Thomassin en Delatte betroffen onderwerpen uit de economische geschiedenis van Luik en omgeving. Daarin werden de effracties opgesomd alsof het illustratiemateriaal was.

Ondanks gebrek aan inzicht in monetaire vraagstukken wilden andere auteurs de prijzen ook graag analyseren. B. Demoulin

maakte gebruik van het feit dat er in de periode 1678-1728 geen inflatie optrad bij het Luikse geld.²⁰ M.P. Gutmann probeerde de ontwikkeling van de roggeprijzen in Luik over de periode 1620-1750 met die in Maastricht en Amsterdam te vergelijken door middel van zogenaamde correlatiecoëfficiënten.²¹ Deze methode is in 1957 door W. Achilles geïntroduceerd.²²

Het statistisch onderzoek omtrent de Luikse graanprijzen door mevrouw M.-L. Fanchamps²³ betreft echter de periode 1475-1600, toen het Luikse geld meermalen van stelsel en voortdurend van waarde veranderde. Zij omzeilde de moeilijkheden door de periode 1475-1600 te verdelen in verschillende korte periodes die elk één of twee jaren van hongersnood omsloten. Voor zulke korte periodes is de invloed van de inflatie niet van doorslaggevende betekenis.

Het onderzoek van J. Pieyns

Omstreeks 1965 wilde men ondanks alles een overzicht van alle Luikse effracties samenstellen. Daartoe verzamelde J. Pieyns allerlei effractielijsten, waaronder die van Simonon en Thomassin. Voorts zocht hij ook effracties in de rekenboeken die door verschillende Luikse kapittels waren vervaardigd. De boekhouders van de Grote Rekenkamer van de kathedraal van Saint-Lambert en van de graanspijker van dezelfde kathedraal waren gewoon ieder jaar de effracties in hun rekeningen te noteren. Meestal deden de boekhouders van de minder belangrijke kapittels, zoals van het Heilig Kruis, Sint-Denis, Sint-Maarten en vooral Sint-Pieter, dit ook. Niet alle Luikse rekenboeken bevatten deze aantekeningen. Maar omdat er zoveel instellingen waren die belang hadden bij de effracties is de kans dat men hier of daar toch nog iets vindt lang niet denkbeeldig. Bovendien waren er rentmeesters die de effracties bijhiel- den op aparte lijsten.

In 1968 werd in Luik door archeologen en historici een congres gehouden, waarbij aandacht werd besteed aan de Luikse effracties. In het kader daarvan publiceerde Pieyns een duidelijk artikel over de problematiek van de Luikse effracties.²⁴ Hij gaf aan hoe ze eerst zouden moeten worden verzameld en gepubliceerd, opdat men ze daarna zou kunnen analyseren.

De verzameling die door de heer Pieyns is vervaardigd, bevindt zich in het archief van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg in Maastricht. Zij beslaat de periode 1400-1873.

Andere bronnen

De studie van Demoulin uit 1982 verwijst naar nog andere bronnen met Luikse effracties. De schepeneffracties van spelt (1600-1830) vindt men in: Bibliothèque Universitaire de Liège, 1370 C. De clericale effracties van spelt (1698-1796) treft men aan in: Rijksarchief van Luik (AEL), Curé Saint-Véronique, 7, 10 en 11. Die over de periode 1700-1793 bevinden zich in het Rijksarchief van Limburg te Maastricht (RAL), Predikheren, 301, 302 en 304. In twee andere archiefstukken treft men naast de clericale effracties van spelt ook gegevens over de waarde van tarwe, rogge en soms enige andere produkten aan. Het betreft RAL, Sint-Servaas, 434 (1620-1667), en AEL, Echevins de Liège, Grande Greffe, 474 (1566-1607, 1661-1732 en 1660-1759).

Vanaf 1728 werden de Luikse effracties regelmatig afgedrukt in de *Extrennes mignonnes*; dit zijn de Luikse almanakken. Zij bevinden zich in de Bibliothèque Publique de Liège onder de nummers: 10842, 10843, 10845, B12, B768, B769, B770, B771 en B806. Deze nummers bevatten gegevens omtrent de Luikse effracties tussen 1718 en 1896. Dank zij deze almanakken konden de schepeneffracties van tarwe en rogge over de periode 1750-1792 aan het dossier van Pieyns worden toegevoegd. Vanaf 1801 werden de effracties ieder jaar afgedrukt in het officiële orgaan van de Gedeputeerde Staten van de provincie Luik. Eerst verscheen dit onder de naam *Journal Officielle du département de l'Ourthe*. Dit werd later het *Journal Officielle de la Province de Liège* of het *Mémorial Administratif de la Province de Liège* genoemd. Daaruit konden ook nog de provinciale effracties over de periode 1873-1940 worden verzameld. Het blijft mogelijk dat er nog eens een document te voorschijn komt of wordt teruggevonden dat nog een aanvulling geeft op wat er nu wordt afgedrukt. Dat is op kleine schaal ook met de effractie van het kapittel van Onze-Lieve-Vrouwe in Tongeren gebeurd.²⁵

De resultaten van het onderzoek

Het resultaat van al dit onderzoek is, dat er een compleet overzicht van de ontwikkeling van de Luikse effracties over de periode 1409-1940 kon worden samengesteld. De schade die de brand in het Rijksarchief van Luik in augustus 1944 heeft aangericht, kon slechts voor een deel worden hersteld. De Luikse graanprijzen over de periode 1233-1408, die in de registers van de griffie van de schepenen van Luik moeten hebben gestaan, zijn verloren gegaan. P. Simonon heeft ze nog kunnen gebruiken voor de berekening van enige gemiddelden, maar die hebben maar een beperkte waarde.²⁶ De periodes die Simonon heeft gekozen, zijn erg onregelmatig en op grond daarvan moet er aan worden getwijfeld of de gegevens die hij gebruikte wel compleet waren. Zo blijkt het gemiddelde over de periode 1349-1363 slechts op drie notities te berusten.

Het verlies van de originele prijsnotities uit de periode 1233-1408 is erg jammer, omdat er wel graanprijzen uit de periode 1195-1224 bewaard zijn gebleven.²⁷ Daarom beginnen de lijsten met effracties in deze publicatie in 1400, hoewel er daarvoor ook al effracties werden geslagen.

Door de integrale publicatie van de Luikse effracties met de daarbij behorende monetaire tabellen wordt de documentatie omtrent de ontwikkeling van de graanprijzen in het prinsdom Luik grotendeels afgerond. De effracties van Maastricht, Tongeren, Sint-Truiden en Hasselt zijn al eerder gepubliceerd.

De waarde van het geld

De oorzaak van de onduidelijkheid omtrent de waarde van het Luikse geld ligt in het verschil tussen rekenmunt en reële munt dat door Van Werveke in 1934 is uiteengezet.²⁸ De reële munten van het prinsdom Luik zijn in 1890 al geanalyseerd door baron Chestret de Haneffe.²⁹ Frère heeft in 1967 een overzicht gepubliceerd van de rekenmuntstelsels die vanaf 1348 in Luik in gebruik zijn geweest.³⁰ In 1954 heeft Ruwet een inventarisatie van alle Luikse muntordonnanties tussen 1482 en 1625 gepubliceerd.³¹ In deze muntverordeningen staan de koersen met behulp waarvan de waarde van deze rekenmunten moet worden berekend.³² De basisgegevens

voor de berekening van de waarde van de Luikse rekenmunten in grammen zuiver goud of zilver kunnen daardoor gemakkelijk worden gevonden.

Juist toen men zover was, verschenen er verschillende publicaties van R. Baehrel. Daarin werd de opvatting uitgedragen dat de intrinsieke waarden van rekenmunten van geen enkel nut konden zijn bij het oplossen van monetaire vraagstukken.³³ Volgens hem zou door deze berekeningen de aandacht van de ware problemen worden afgeleid. Hij dacht zelfs dat zijn collega's het berekenen van de intrinsieke waarde van het geld niet als hulpmiddel gebruikten, maar tot doel op zichzelf hadden verheven. Dit was hem te eng; hij vond dat de conjunctuur uit de maatschappelijke ontwikkeling moest worden verklaard.

Daarbij kwam dat Walter Achilles in 1957 het berekenen van correlatiecoëfficiënten van diverse reeksen graanprijzen introduceerde.³⁴ Met behulp van deze cijfers kon de samenhang tussen prijsreeksen van granen uit verschillende gebieden worden geanalyseerd. Het lijkt wel of de argumenten van Baehrel Ruwet hebben overtuigd, want bij de publicatie van de graanprijzen van Roermond berekende hij de intrinsieke waarde van de Roermondse gulden niet eens meer.³⁵

Niet alle historici delen de opvattingen van Baehrel. Het is immers mogelijk dat de nominale graanprijs stijgt, terwijl de werkelijke waarde van het graan, gebaseerd op de waarde in grammen goud of zilver die het rekengeld vertegenwoordigt, juist daalt. Dit probleem kan niet worden opgelost door te doen alsof het niet bestaat. Natuurlijk is de intrinsieke waarde van het geld een enigszins omstreden begrip, omdat goud en zilver ook niet altijd dezelfde waarde hebben. Maar door dit begrip als een hulpmiddel te gebruiken, kan men de prijsontwikkeling in een periode van inflatie in een heel wat reëler daglicht stellen.

Wanneer er onduidelijkheid zou blijven bestaan over de waarde van de in Luik gebruikte rekenmunten zou een overzicht van de Luikse effracties weinig zin hebben. Grondige kennis van de Luikse rekenmunten en de ontwikkeling van hun intrinsieke waarde is een absolute voorwaarde om de Luikse graanprijzen op lange termijn zo goed mogelijk te kunnen analyseren.³⁶

Daarom wordt in dit artikel ook een samenvatting gegeven van alle monetaire ontwikkelingen die men in de periode 1348-1940 in Luik

heeft meegemaakt. De ontwikkeling van de waarde van de Luikse rekenmunten in grammen zuiver goud en zilver, de zogenaamde intrinsieke waarde, wordt op de voet gevolgd. De monetaire kant van dit artikel is een bij de Luikse effracties aangepaste samenvatting van de gegevens uit mijn vorige publicaties. Het doel is in dit artikel een sobere opsomming te geven van de feiten die onmisbaar zijn voor verder onderzoek ten aanzien van de Luikse effracties.³⁷

De Luikse rekenmunten

In Luik is de verhouding tussen rekenmunten en reële munten herhaaldelijk gewijzigd. De veranderingen zijn vastgelegd in muntordonnanties en koerslijsten. Goud- en zilverstukken, waarvan het gewicht aan edel metaal en de wisselkoersen met de rekenmunt bekend zijn, kunnen worden gebruikt als basismunt voor de berekening van de intrinsieke waarde van de rekenmunten. Daarbij kan onderscheid worden gemaakt tussen de waarde in grammen zuiver goud (goudequivalenten) en die in zilver (zilverequivalenten).

In het prinsbisdom Luik zijn verschillende systemen van rekenmunten in gebruik geweest. De belangrijkste rekenmunten waren:

- 1) het Luikse pond
- 2) de grijp
- 3) de lichte gulden
- 4) de zware gulden
- 5) de gulden Brabant-Luik
- 6) de frank.

Al deze rekenmunten waren onderverdeeld in kleinere eenheden.

1) 1 Luiks pond = 20 solidi, 1 solidus = 12 penningen. Dit stelsel werd in de periode 1400-1534 door de schepenen van Luik gebruikt om er hun effracties in uit te drukken. Er was in dezelfde tijd in het prinsdom Luik nog een ander stelsel in gebruik, waarvan de schepenen zich slechts enkele jaren (1415, 1419-1421 en 1427) hebben bediend en wel:

2) 1 grijp = 20 botdrager, 1 botdrager = 7 vlieguiten, 1 vlieguit = 4 haller. Dit stelsel was tot en met 1486 in Maastricht in zwang bij de effracties van Sint-Servaas;

3) 1 lichte gulden = 20 stuiver (aidant), 1 stuiver = 4 oortjes (quadrans). Dit stelsel werd in Maastricht gebruikt bij de effracties van Sint-Servaas in de periode 1481-1582;

4) 1 zware gulden = 20 zware stuivers, 1 zware stuiver = 20 zware oortjes. Dit stelsel werd in de periode 1528-1586 in Luik gebruikt bij het noteren van effracties;

5) 1 gulden Brabant-Luik = 20 stuivers (patards), 1 stuiver = 4 oortjes (liard). Dit stelsel werd in het gehele prinsdom Luik gebruikt vanaf ongeveer 1580.

6) De frank nam na de inlijving bij Frankrijk langzamerhand de plaats in van de gulden Brabant-Luik.

Al de rekenmunten van de zes hierboven genoemde monetaire stelsels staan in een vaste verhouding tot elkaar:

1 grijp = 10,5 Luiks pond;

1 lichte gulden = 24 Luiks pond;

7 lichte guldens = 16 grijpen;

1 zware gulden = 2 lichte guldens;

1 gulden Brabant-Luik = 2 zware guldens = 4 lichte guldens;

16 frank = 13 gulden Brabant-Luik.

In principe kunnen alle prijzen van het ene stelsel naar het andere worden omgerekend. Dat zou alleen zin hebben, wanneer die stelsels terzelfder tijd naast elkaar in gebruik waren. Dit was slechts voor een deel het geval. Ik heb de tijd tussen 1400 en 1940 daarom in vier periodes verdeeld en voor iedere periode de rekenmunt gebruikt die daarin het meest op de voorgrond is getreden.

Dit waren:

1400-1534: het Luikse pond

1528-1586: de zware Luikse gulden

1577-1793: de gulden Brabant-Luik

1794-1940: de frank.

De prijzen die in zo'n periode in een daarvan afwijkend stelsel waren uitgedrukt, werden omgerekend, zodat goed samenhangende reeksen graanprijzen ontstonden.

De koersen in Luikse rekenmunten

Voor het berekenen van de intrinsieke waarde van de Luikse rekenmunten heeft men koersen van goud- en zilverstukken nodig

die in Luikse rekenmunten zijn uitgedrukt. Naarmate men over meer van zulke koersen beschikt, kan men een gedetailleerder en betrouwbaarder beeld ontwerpen van de ontwikkeling van de waarde van het Luikse rekengeld. Ik heb zoveel mogelijk koersen verzameld uit de volgende bronnen:

1) de muntverordeningen van Luik,³⁸ Maastricht³⁹ en Tongeren;⁴⁰

2) de rekeningen van de refterproosdij,⁴¹ de cellerarie⁴² en feesten en jaargetijden⁴³ van het kapittel van Sint-Servaas, alsmede de rekeningen van de hertogen van Brabant omtrent de domeinen in de buurt van Maastricht.⁴⁴ Na 1574 bevatten de rekeningen geen koersnoteringen meer;

3) verzamelingen uit de achttiende eeuw, zoals het boek van P. Simonon en het manuscript van G.A. Collette,⁴⁵ die de reputatie hebben betrouwbaar te zijn.

In verband met de inflatie wilden de ingezetenen van het prinsdom Luik voortdurend op de hoogte worden gehouden van de koersen die in het commerciële circuit werden overeengekomen. Om in deze behoefte te voorzien, vaardigden de prins-bisschop en zijn raad muntverordeningen uit die in het hele prinsdom geldig waren.

Deze officiële koersen werden gewoonlijk enige dagen daarna ook in de andere steden van het prinsdom afgekondigd.⁴⁶ Onder de Maastrichtse en Tongerse muntordonnanties bevinden zich verschillende, waartoe een paar dagen eerder in Luik was besloten.⁴⁷ Hieruit blijkt wel dat er in Maastricht geen onafhankelijke monetair-politiek werd gevoerd. Dat er ook Maastrichtse muntordonnanties bestaan die niet in Luik zijn vervaardigd, doet daaraan niets af. Als de bisschop en zijn raad in gebreke bleven, moesten de magistraten van de andere steden de burgers in dit opzicht tevredenstellen.

J. Ruwet heeft voor de periode 1482-1625 een inventaris gemaakt van 181 Luikse muntverordeningen.⁴⁸ Op grond van de lijst van Collette vermoed ik dat er nog meer zijn geweest. Van deze 181 bevatten slechts 39 bruikbare koersen. De andere bevatten bepalingen ten aanzien van kopergeld en/of van goud- en zilverstukken die uit de roulatie worden gehaald wegens een te laag gehalte aan edel metaal. Talrijke muntverordeningen bevatten onbruikbare koersnoteringen, want de autoriteiten stelden voor hun gemak dikwijls dezelfde koersen vast als in het vorige muntedict. Uit andere

bronnen blijkt dikwijls dat de koersen ondertussen waren gestegen.⁴⁹ Ruwet heeft voor de periode 1499-1609 aangetoond dat er tussen officiële koersen en die uit de commerciële sector dikwijls een verschil was van 2 à 5%, dat soms wel tot 10% kon oplopen.⁵⁰ Uit enkele muntverordeningen blijkt dat de overheid de inflatie wilde bestrijden door een forse daling van de koersen voor te schrijven.⁵¹ Dit doel werd doorgaans niet bereikt.

In de raadsverdragen van Maastricht staan 52 Maastrichtse muntordonnanties opgetekend: een aantal hiervan herhaalt ook bepalingen uit het verleden. In de meeste muntordonnanties van Tongeren en Sint-Truiden worden dezelfde koersen als in die uit Luik en Maastricht opgegeven, zodat die feitelijk weinig nieuws bevatten.⁵²

De te gebruiken koersen moeten aan de volgende voorwaarden voldoen: 1) zij moeten origineel zijn en niet de koersen uit een eerdere muntordonnantie herhalen; 2) zij moeten de werkelijke waarde van de munten op de wisselmarkten registreren. Te lage koersen, die zijn bedoeld om de inflatie te bestrijden, moeten buiten beschouwing worden gelaten.

De koersen uit de commerciële sector staan opgetekend in oude rekeningen.⁵³ De koers tussen de rekenmunt en een bepaald goudstuk kan men daarin soms volgen aan de hand van de jaarlijkse betaling van een vaste som geld. In sommige gevallen blijft de koers direct of na enige tijd steeds op hetzelfde niveau staan, terwijl uit de officiële koersen blijkt dat dit onjuist is. Dit zijn de zogenaamde conventionele of verstarde koersen die moeten worden gediskwalificeerd.

Aan de hand van oude rekeningen uit de periode 1348-1574 kunnen verschillende reeksen met koersen uit de commerciële sector worden samengesteld. Uit deze koersreeksen moet een keuze worden gemaakt. Ik heb daarbij de voorkeur gegeven aan reeksen, waarvan de koersen vrijwel identiek waren aan betrouwbare officiële koersen die voor bepaalde momenten toch nog beschikbaar waren. Op deze wijze ontstaat er een combinatie van koersen van de overheid en uit de commerciële sector die het meeste houvast biedt. Op grond hiervan kan de intrinsieke waarde van de rekenmunt over een bepaalde periode worden berekend op momenten die elkaar snel opvolgen met intervallen van één, hooguit drie jaar. Het resultaat is een zeer gedetailleerd en tegelijkertijd op verantwoorde

wijze samengesteld beeld van de ontwikkeling van de intrinsieke waarde van het Luikse rekgeld.

De intrinsieke waarde in goud

De intrinsieke waarde van de rekenmunt kan worden uitgedrukt in grammen zuiver goud (Wg) en in grammen zuiver zilver (Wz). In de middeleeuwen werd aan het goud de voorrang gegeven.

Voor de berekening van de waarde van de Luikse rekenmunten in goud beschikken wij voor de periode 1348-1574 over een overvloed van koersen uit oude rekeningen. Deze intrinsieke waarde van de rekenmunt in grammen zuiver goud (Wg) kan worden berekend met behulp van de formule: $Wg = (Gg \times V) : K$.

Gg = het aantal grammen zuiver goud dat de basismunt bevat; dit is het goudstuk op grond waarvan de intrinsieke waarde van de rekenmunt wordt berekend.

V = de verhouding tussen de rekenmunt, waarvan de intrinsieke waarde moet worden berekend, en de rekenmunt waarin de koers is uitgedrukt.

K = de koers van de basismunt in de rekenmunt.

Voor 1408 bevatte de goudgulden, die hier als basismunt wordt gebruikt, 3,321 gram zuiver goud. In de rekeningen van feesten en jaargetijden van het kapittel van Sint-Servaas in Maastricht staan koersen van die goudgulden genoteerd.⁵⁴ De ontwikkeling van de intrinsieke waarde is op basis daarvan:

Jaar	Wg	K
1400	0,3785	117
1401	0,3785	117
1402	0,3753	118
1403	0,3690	120

De koers (K) hierboven is opgegeven in vlieguiten en 13,33 vlieguiten vormen 1 Luiks pond ($V = 13,33$).

Over de periode 1403-1498 beschikken wij over een reeks koersen van de goudgulden die geen enkele lacune bevat. Deze reeks is samengesteld aan de hand van de rekeningen van de domeinen van de hertogen van Brabant in de omgeving van Maastricht.⁵⁵ Wel veranderde volgens de Rijnlandse muntverdragen de waarde van de goudgulden enige malen:⁵⁶

Datum	gewicht	gehalte	goudgewicht in grammen
15-08-1409	3,543	0,917	3,284
20-05-1419	3,508	0,797	2,777
29-10-1454	3,439	0,792	2,725
11-10-1464	3,406	0,702	2,696
15-11-1490	3,278	0,771	2,527

De waarde van het Luikse pond ontwikkelde zich op basis van deze gegevens als volgt:

Datum	Wg	K
08-08-1403	0,3690	120
23-06-1404	0,3571	124
18-08-1409	0,3531	124
24-06-1410	0,3434	127,5
24-06-1411	0,3531	124
24-06-1412	0,3292	133
30-04-1414	0,3208	136,5
24-06-1417	0,2881	152
20-05-1419	0,2436	152
24-06-1421	0,2389	155
24-06-1422	0,2300	161
24-06-1423	0,2161	171,335
24-06-1425	0,2116	175
24-06-1426	0,1959	189
24-06-1429	0,1889	196
23-06-1430	0,1763	210
23-06-1431	0,1653	224
23-06-1432	0,1603	231
23-06-1433	0,1556	238

Datum	Wg	K
23-06-1434	0,1533	241,5
23-06-1435	0,1511	245
23-06-1436	0,1469	252
24-06-1438	0,1449	255,5
24-06-1440	0,1392	266
24-06-1441	0,1374	269,5
24-06-1442	0,1356	273
24-06-1443	0,1339	276,5
24-06-1444	0,1322	280
01-01-1449	0,1304	284
01-01-1450	0,1266	292,5
01-01-1451	0,1259	294
01-01-1452	0,1230	301
29-10-1454	0,1207	301
01-01-1458	0,1153	315
01-10-1460	0,1121	324
01-10-1461	0,1108	328
11-10-1464	0,1096	328
01-10-1465	0,1070	336
01-10-1473	0,1021	352
01-10-1474	0,0977	368
01-10-1477	0,0864	416
01-10-1481	0,0832	432
01-10-1482	0,0802	448
01-10-1483	0,0775	464
01-10-1486	0,0725	496

Vanaf 01-10-1487 wordt de koers in Luikse stuivers opgegeven: 1 Luiks pond = 0,833 Luikse stuivers ($V = 0,833$).

Datum	Wg	K
01-10-1487	0,0661	34
01-10-1488	0,0562	40
01-10-1489	0,0449	50
01-10-1490	0,0408	55
15-11-1490	0,0383	55
01-10-1491	0,0351	60
01-10-1493	0,0324	65
01-10-1494	0,0301	70

Datum	Wg	K
01-10-1495	0,0351	72
01-10-1496	0,0281	75
01-10-1497	0,0263	80
01-10-1498	0,0526	40

Ik gebruik over de periode 1499-1574 koersen van de goudgulden uit de rekeningen van de refterproosdij⁵⁷ van het kapittel van Sint-Servaas in Maastricht voor de berekening van de intrinsieke waarde van het Luikse pond. De koersen voor 1560, 1561, 1566, 1567 en 1571 zijn uit de rekeningen van feesten en jaargetijden gehaald⁵⁸ om lacunes in de reeks van de refterproosdij op te vullen.

Jaar	Wg	K
1499	0,0526	40
1500	0,0501	42
1501	0,0479	44
1502	0,0458	46
1504	0,0430	49
1508	0,0405	52
1509	0,0409	51,5
1510	0,0405	52
1511	0,0376	56
1518	0,0351	60
1521	0,0329	64
1523	0,0301	70
1525	0,0263	80
1527	0,0251	84
1529	0,0245	86
1530	0,0239	88
1531	0,0234	90
1532	0,0229	92
1533	0,0224	94
1534	0,0224	94

Omstreeks 1534 raakte het Luikse pond in onbruik. Gewoonlijk werd al vanaf ongeveer 1470 de lichte Luikse gulden gebruikt.

Maar de effracties werden vanaf 1528 in zware Luikse guldens vastgesteld. De koersen werden uitgedrukt in lichte Luikse stuivers en 40 lichte stuivers waren samen een zware gulden ($V = 40$). De waarde van de zware Luikse gulden ontwikkelde zich als volgt:

Jaar	Wg	K
1528	1,2033	84
1529	1,1753	86
1530	1,1486	88
1531	1,1231	90
1532	1,0987	92
1533	1,0753	94
1535	1,1460	88,2
1536	1,1108	91
1537	1,0367	97,5
1538	1,0314	98
1539	0,9627	105
1540	1,0108	100
1545	0,9189	110
1546	0,9025	112
1549	0,8423	120
1550	0,8218	123
1551	0,8086	125
1552	0,7775	130
1553	0,7658	132
1555	0,7432	136
1558	0,7220	140
1564	0,6971	145
1567	0,6739	150
1572	0,6521	155
1573	0,6418	157,5
1574	0,6418	157,5

De rekeningen uit de periode na 1574 bevatten geen koersen van goudstukken in rekenmunten meer, zodat we zijn aangewezen op betrouwbare muntordonnanties uit Luik, Maastricht en Tongeren. Kort na 1600 verdween de goudgulden uit de roulatie,⁵⁹ zodat we beter ons vertrouwen kunnen stellen op de Rozenobel. Dit goudstuk had een ruw gewicht van 7,775, een gehalte van 0,995 en bevatte 7,735 gram zuiver goud.⁶⁰ De ontwikkeling van de gulden Bra-

bant-Luik op basis van de koersen van de Rozenobel waren als volgt:

Datum	Gw	K	Bron van de koers
04-12-1577	1,105	7	ROPL, 2, I, 423-425
16-06-1580	0,9669	8	ROPL, 2, I, 432-434
06-03-1581	0,9100	8,5	ROPL, 2, II, 1-3
04-07-1583	0,8594	9	ROPL, 2, II, 84-86
26-01-1584	0,8594	9	ROPL, 2, II, 87-90
11-12-1584	0,8362	9,25	ROPL, 2, II, 92-94
24-10-1586	0,9669	8	GAM, OA, 80, M33
20-05-1591	0,9100	8,5	GAM, OA, 81, M34
16-03-1592	0,8840	8,75	GAM, OA, 81, M35
13-05-1592	0,8594	9	ROPL, 2, II, 126-128
20-10-1595	0,8594	9	ROPL, 2, II, 159-161
07-03-1605	0,8142	9,5	GAM, OA, 83, M38
09-10-1609	0,7933	9,75	GAM, OA, 83, M39
01-02-1610	0,7833	9,875	GAM, OA, 83, M40
20-02-1610	0,7933	9,75	ROPL, 2, II, 293-294
10-09-1612	0,7735	10	GAM, OA, 83, M41
22-09-1612	0,7833	9,875	ROPL, 2, II, 308-310
08-10-1612	0,7933	9,75	GAM, OA, 83, M41
05-03-1614	0,7546	10,25	ROPL, 2, II, 354-356
04-02-1616	0,7367	10,5	GAM, OA, 83, M43
06-09-1616	0,7813	9,9	ROPL, 2, II, 384-386
26-02-1618	0,7367	10,5	ROPL, 2, II, 302-304
05-11-1618	0,7297	10,6	Edits, 160-162
15-02-1620	0,7195	10,75	ROPL, 2, II, 428-431
29-07-1624	0,6696	11,55	Zie eindnoot 61
21-11-1635	0,6238	12,4	ROPL, 2, III, 128
18-08-1639	0,5950	13	ROPL, 2, III, 130
30-10-1640	0,5730	13,5	ROPL, 2, III, 135
03-09-1641	0,5525	14	GAM, OA, 84, M46
18-08-1642	0,5525	14	GAM, OA, 84, M47
12-11-1642	0,5730	13,5	ROPL, 2, III, 135
09-04-1644	0,5334	14,5	ROPL, 2, III, 146
17-11-1644	0,5334	14,5	GAM, OA, 84, M48
28-07-1645	0,5334	14,5	ROPL, 2, III, 150
30-01-1646	0,5167	15,1	GAM, OA, 84, M51
26-03-1646	0,4974	15,55	ROPL, 2, III, 156
26-11-1648	0,4297	18	GAM, OA, 84, M52

Al deze waarden zijn gebaseerd op de koersen van de Rozenobel, behalve die van 29-07-1624. Dit hoorde eigenlijk niet zo, maar er

was geen alternatief. In de oorlogsperiode tussen 1620 en 1635 hadden de autoriteiten wel wat anders te doen dan koersen in wetten vast te leggen. Gelukkig werd er in 1624 in Tongeren toch nog een koers vastgelegd. Aan de gouden Jacobus die 9,2068 gram zuiver goud bevatte, werd een waarde toegekend van 13 gulden Brabant-Luik en 15 patards.⁶¹ Dit betekent dat de Rozenobel een koers 11 gulden Brabant-Luik en 11 patards moet hebben gehad. In de periode 1650-1800 veranderde het Luikse rekengeld niet van waarde. Op 26 november 1648 werd in Maastricht de waarde van de dukaat op 8½ guldens Brabant-Luik vastgesteld.⁶² Op 22 oktober 1649 werd in Luik de waarde van diezelfde dukaat op 8 guldens Brabant-Luik gesteld, maar dit was niet correct.⁶³ Pas op 31 maart 1749 werd dit gecorrigeerd.⁶⁴ Voor de periode 1648-1749 moet daarom de koers van 26 november 1648 worden aangehouden om de waarde in grammen goud van de gulden Brabant-Luik te berekenen.

Na de verovering van het prinsdom Luik door de Fransen werd de frank ingevoerd en die had aanvankelijk ook een vaste waarde. Na de Eerste Wereldoorlog werd dat anders; de ontwikkeling was als volgt:⁶⁵

Jaar	Wg
1793	0,2903
1919	0,2043
1920	0,1093
1921	0,1119
1922	0,1142
1923	0,0777
1924	0,0691
1925	0,0714
1926	0,0418
1935	0,0301
1944	0,0203

De intrinsieke waarde in zilver

In de rekeningen staan gewoonlijk geen koersen van zilveren munten. Daarom is men bij het vaststellen van de waarde van het

Luikse rekengeld in zilver uitsluitend aangewezen op betrouwbare officiële koersen uit muntverordeningen.

De intrinsieke waarde van de rekenmunt in grammen zuiver zilver (Wz) kan worden berekend met behulp van de formule:

$$Wz = (Gz \times v) : K.$$

Gz = het aantal grammen zuiver zilver dat de basismunt bevat. De basismunt is het zilverstuk op basis waarvan de intrinsieke waarde van de rekenmunt wordt berekend.

In de periode voor 1477 zijn er maar zes muntverordeningen, waarin de koers (K) van de Keulse zilveren penning in vlieguiten wordt vermeld. Deze koersen kunnen worden gebruikt bij de berekening van de zilverwaarde van het Luikse pond. Dit pond kwam overeen met 13,33 vlieguiten ($V = 13,33$). De hoeveelheid zilver die de Keulse penning bevatte (Gz) is verschillende malen veranderd, maar de wijzigingen zijn bekend.⁶⁶ De waarde (Wz) van het Luikse pond in grammen zuiver zilver kan voor de volgende data worden berekend:

Datum	Wz	Gz	K	Bron
09-04-1397	4,43	1,827	5,5	GAM, OA, 63, M2
??-07-1443	1,58	1,334	11,25	GAM, OA, 64, M3
26-??-1454	1,42	1,334	12,5	GAM, OA, 64, M4
30-11-1458	1,26	1,232	13	GAM, OA, 65, M5
??-03-1461	1,23	1,232	13,34	ROPL, 1, I, 584
23-10-1477	1,17	1,232	14	ROPL, 1, I, 660

Doordat er maar zes muntverordeningen waren in tachtig jaar is het overzicht tot 1477 niet erg gedetailleerd. Dit wordt daarna beter. Wij beschikken over zeven muntverordeningen uit de periode 1477-1489, waarin de koers van de Engelse stoter genoteerd staat in Luikse stuivers (K); deze munt bevatte 2,8771 gram zuiver zilver. Het Luikse pond kwam overeen met 0,833 Luikse lichte stuivers ($V = 0,833$). De resultaten van de berekeningen zijn:

Datum	Wz	K	Bron van de koers
02-11-1478	0,6	2,5	ROPL, 1, I, 663
16-12-1480	0,87	2,75	ROPL, 1, I, 668
13-08-1482	0,80	3	ROPL, 1, I, 669-670
26-09-1486	0,68	3,5	ROPL, 1, I, 679-680
11-08-1488	0,48	5	ROPL, 1, I, 761-762
01-01-1489	0,48	5	Cours, 133
28-04-1489	0,40	6	ROPL, 1, I, 764

Voor de berekening van de zilverwaarde van het Luikse pond over de periode 1490-1534 kunnen we Milaanse sleper gebruiken. Dit zilverstuk woog 9,65 gram en bevatte 9,28 gram zuiver zilver (Gz = 9,28). De ontwikkeling van de waarde van het Luikse pond was als volgt:

Datum	Wz	K	Bron van de koers
11-03-1490	0,34	23	ROPL, 1, I, 764-766
05-09-1494	0,58	13,33	ROPL, 1, I, 782-784
??-07-1498	0,55	14,2	GAM, OA, 68, M8
??-11-1498	0,55	14,2	GAM, OA, 68, M9
05-01-1510	0,47	16,5	ROPL, 2, I, 5-7
10-09-1511	0,43	18,1	ROPL, 2, I, 8-13
06-10-1516	0,41	19	ROPL, 2, I, 16-19
06-12-1516	0,39	20	ROPL, 2, I, 19-22
08-07-1522	0,37	20,67	ROPL, 2, I, 46-52
12-10-1523	0,35	22,3	GAM, OA, 69, M11
24-10-1524	0,34	23	GAM, OA, 69, M13
30-01-1527	0,31	25,2	ROPL, 2, I, 61-64
15-09-1528	0,29	27	ROPL, 2, I, 70-73
31-01-1534	0,28	28	ROPL, 2, I, 93-97

Over de periode 1528-1586 werden de effracties uitgedrukt in zware Luikse guldens; deze had een waarde van 40 aidants ($v = 40$). De ontwikkeling van de intrinsieke waarde van de zware Luikse gulden verloopt dan als volgt:

Datum	Wz	K	Bron van de koers
15-09-1528	13,75	27	ROPL, 2, I, 70-73
31-01-1534	13,26	28	ROPL, 2, I, 93-97
03-09-1538	12,69	29,25	GAM, OA, 72, M22
06-11-1540	12,37	30	ROPL, 2, I, 125-128
10-06-1545	11,97	31	ROPL, 2, I, 133-136
28-03-1548	10,92	34	ROPL, 2, I, 169-172
13-07-1551	10,61	35	GAM, OA, 74, M27
09-11-1552	10,31	36	Edits et Publications, 85-88
16-04-1553	9,77	38	GAM, OA, 75, M30

Vanaf 1560 beschikken we over de koersen van de Filippsdaalder die 28,55 grammen zuiver zilver bevatte ($Gz = 28,55$). De waarde van het Luikse pond in grammen zuiver zilver ontwikkelt zich vanaf dat moment als volgt:

Datum	Wz	K	Bron van de koers
1560	7,61	150	Cours, 144, 145
1563	7,51	152	Cours, 144
10-09-1565	7,61	150	ROPL, 2, I, 287-292
1567	7,37	155	Cours, 144
1573	7,25	157,5	Cours, 144
1575	7,14	160	Cours, 144
30-03-1575	7,02	162,5	GAM, OA, 79, M31
1576	7,02	162,5	Cours, 144
04-12-1577	6,72	170	ROPL, 2, I, 423-425
1578	5,86	195	Cours, 144
06-03-1581	5,71	200	ROPL, 2, II, 1-3
04-07-1583	5,44	210	ROPL, 2, II, 84-86
23-01-1584	5,39	212	ROPL, 2, II, 87-90
11-12-1584	5,19	220	ROPL, 2, II, 92-94
27-10-1586	5,44	210	GAM, OA, 80, M33

Vanaf 1577 zijn er ook al effracties bekend die zijn uitgedrukt in guldens Brabant-Luik van 20 patards ($V = 20$). De intrinsieke waarde van deze gulden ontwikkelde zich als volgt:

Datum	Wz	K	Bron van de koers
04-12-1577	13,44	42,5	ROPL, 2, II, 423-425
1578	11,71	48,75	Cours, 144
06-03-1581	11,42	50	ROPL, 2, II, 1-3
04-07-1583	10,88	52,5	ROPL, 2, II, 84-86
23-01-1584	10,77	53	ROPL, 2, II, 87-90
11-12-1584	10,38	55	ROPL, 2, II, 92-94
27-10-1586	10,88	52,5	GAM, OA, 80, M33
20-05-1591	10,02	57	GAM, OA, 81, M34
16-03-1592	10,57	54	GAM, OA, 81, M35
13-05-1592	10,38	55	ROPL, 2, II, 126-128
20-10-1595	10,15	56,25	ROPL, 2, II, 159-161
22-08-1598	10,15	56,25	ROPL, 2, II, 159
07-03-1605	10,15	56,25	GAM, OA, 83, M38
09-10-1609	10,02	57	GAM, OA, 83, M39
13-02-1610	9,93	57,5	GAM, OA, 83, M40
21-09-1612	9,72	58,75	ROPL, 2, II, 308-310
28-02-1614	9,52	60	ROPL, 2, II, 354-356
04-02-1616	9,21	62	GAM, OA, 83, M43
29-04-1616	9,52	60	ROPL, 2, II, 377-379
28-08-1616	9,84	58	ROPL, 2, II, 384-386
12-02-1618	9,52	60	ROPL, 2, II, 402-404
15-02-1620	9,06	63	ROPL, 2, II, 428-431

Tijdens de oorlogsperiode 1620-1632 werden er geen bruikbare muntordonnanties uitgevaardigd. Op 13 juni 1633 had de rijksdaalder, die 25,665 gram zuiver zilver bevatte, een koers van 59 patards. Dit betekende dat de gulden Brabant-Luik toen een intrinsieke waarde had van 8,70 gram zuiver zilver. De berekeningen voor de periode 1634-1648 kunnen het beste worden berekend op basis van een zilverstuk dat 30,66 gram zilver bevatte, namelijk de dukaton (Gz = 30,66). Deze dukaton moet op 13 juni 1633 een waarde hebben gehad van 70½ patards.

Datum	Wz	K	Bron der koers
13-06-1633	8,70	70,5	Straven, III, 408
16-03-1635	8,18	75	ROPL, 2, II, 125
17-08-1639	7,86	78	ROPL, 2, III, 110
10-10-1640	7,67	80	ROPL, 2, III, 135

Datum	Wz	K	Bron der koers
18-08-1642	7,55	81,25	GAM, OA, 84, M47
09-04-1644	7,55	81,25	Edits et Publications, 179
18-11-1644	7,43	82,5	Edits et Publications, 181
28-07-1645	7,21	85	Edits et Publications, 183
27-01-1646	7,01	87,5	Edits et Publications, 185
26-11-1648	5,68	108	GAM, OA, 84, M52
31-03-1749	5,84	105	ROPL, 3, II, 125

In de periode 1793-1914 werd de frank gebruikt en die had een waarde van ongeveer 4,5 gram zilver.

Inhoudsmaten

Wij kunnen in de besluiten van de prefect van het département de l'Ourthe lezen dat de inhoud van dat oude Luikse mud 238,511 liter was; andere bronnen begroten de inhoud van dit mud op 245,695, 248,523 of zelfs $8 \times 31,1915 = 249,532$ liter.⁶⁷ Het mud was onderverdeeld in 8 seesters. Dat de inhoud van een Luiks mud groter was dan 238,511 liter blijkt uit de berekening op basis van de vuistregels van P. Simonon:⁶⁸ 6 Maastrichtse vaten = 4,5 Luikse seesters geeft als resultaat: 6 Maastrichtse vaten = 140 liter. 1 Luikse seester is $140 : 4,5 = 31,11$ liter, 1 Luiks mud = $8 \times 31,11 = 248,89$ liter. Nog veiliger is het de Luikse inhoudsmaten te berekenen op basis van het Amsterdamse last: 1 Amsterdamse last (van 3003,91 liter) = 96 Luikse seesters. 1 mud = 8 seesters. 1 Amsterdamse last $96 : 8 = 12$ Luikse mudden. 1 Luiks mud = $3003,91 : 12 = 250,326$ liter. 1 Luikse seester = 31,29 liter.

Voor 1534 werd voor haver en zomergerst een wat groter mud gebruikt, waarvan we de inhoud niet weten. In de tabellen zijn alle prijzen uitgedrukt per seester.

Vloeistoffen zoals wijn werden in Luik afgemeten per aam van 153,560 liter;⁶⁹ ook raapolie kwam hiervoor in aanmerking.

De slag van Sint-Andries (1400-1534)

De effractie van Sint-Andries diende om de pachten en andere verplichtingen uit te rekenen die na Sint-Andries (30 november) moesten worden voldaan. Daarom noemden de schepenen deze effractie ook de "slag van Sint-Andries" of "le briesse delle Saint-Andrier". Wij kennen strikt genomen het karakter van de effractie van Sint-Andries niet. Waarschijnlijk werden op Sint-Andries de prijzen van de laatste graanmarkt in Luik tot effracties geproclameerd. Het kunnen ook gemiddelden zijn van prijzen op de Luikse graanmarkt, die werden berekend over de periode van 1 september tot 30 november. Ik zal verschillende argumenten noemen op grond waarvan we mogen aannemen dat het najaarsprijzen waren en geen gemiddelden over het gehele jaar.

De onpraktische effracties op basis van jaargemiddelden, die de schepenen vanaf 1530 sloegen, waren waarschijnlijk een reactie op de slag van Sint-Andries. Om praktische redenen waren de oudste effracties gebaseerd op eenvoudige steekproeven. Later werden vaak oogstjaargemiddelden berekend, omdat het publiek effracties op basis van steekproeven onrechtvaardig vond. Vergelijkt men de effracties van de schepenen van Luik met de prijzen van tarwe en rogge over de jaren 1532-1534 uit het marktboek van Maastricht,⁷⁰ dan komt men tot de conclusie dat de slag van Sint-Andries een najaarseffractie moet zijn geweest.⁷¹

De slag van Sint-Andries was een effractie in geld: op 29 november werden de prijzen vastgesteld van niet minder dan zestien landbouwproducten. Hieronder bevonden zich zeven graansoorten, namelijk spelt, tarwe, wassen, roggon, wintergerst, zomergerst en haver. Wassen en roggon waren twee verschillende variëteiten rogge. Wassen of witte rogge was rogge van goede kwaliteit, die in prijs gelijk werd gesteld aan masteluin, een mengsel van tarwe en rogge. Roggon werd ook wel zwarte rogge genoemd en was goedkoper. Ook werd de effractie van een aantal peulvruchten bepaald: witte erwten, groene erwten, bruine erwten, tuinbonen en wikkens. Tenslotte werden de effracties bepaald van tuinboontjes,⁷² meel, raapzaad en raapolie.

De "slag van Sint-Andries" (1400-1534) over de periode 1475-1534 is door Marie-Louise Fanchamps in haar geheel gepubliceerd.⁷³ Dank zij het dossier van J. Pieyns, waarin de bronnen⁷⁴ eveneens

nauwkeurig worden aangegeven, was het eenvoudig deze prijzen te completeren met die van 1400 en van 1409 tot en met 1474. Deze prijzen zijn uitgedrukt in Luikse ponden per seester (31,29 liter).

De effracties van de schepenen (1530-1793)

Omstreeks 1530 voltrokken zich in Luik bij het slaan van de effracties grote veranderingen. Voortaan werden de effracties geslagen in zware Luikse guldens in plaats van in het Luikse pond. Vanaf 1528 sloegen de kapittels onder leiding van het kapittel van Saint-Lambert regelmatig de clericale effracties. De effracties van de schepenen kwamen daardoor meer op de achtergrond en zij veranderden ook totaal van karakter. Alleen de prijzen van spelt, tarwe, rogge en haver werden nog vastgesteld. Maar het zijn geen najaarseffracties meer die omstreeks 30 november werden vastgesteld op grond van enige steekproeven, die onmiddellijk daarvoor op de Luikse graanmarkt waren genomen. Om het toeval uit te sluiten, werd er overgegaan tot het berekenen van oogstjaargemiddelden. Het oogstjaar loopt van 1 september tot 1 september; daarom konden de schepeneffracties pas een vol jaar na de oogst worden berekend. Deze effracties waren weliswaar strikt rechtvaardig, maar ook in hoge mate onpraktisch. Zij waren bedoeld om burgers, die rechten hadden op pachten in natura, het mogelijk te maken deze in geld te innen. Dat gebeurde pas in september, terwijl de kapittels reeds in februari hun inkomsten ontvingen. Daarom gingen veel leken ertoe over in pachtcontracten te bepalen, dat in hun geval de effracties en de termijnen van het kathedraal kapittel van toepassing zouden zijn.

De schepenen stelden hun effracties vast op grond van de prijzen die alleen op de markt in de stad Luik waren overeengekomen. Daar waren de prijzen dikwijls hoger dan op het platteland; bij het vaststellen van de clericale effracties werd ook met deze lagere prijzen rekening gehouden. Maar dit voordeel woog blijkbaar niet op tegen het zeer laat ontvangen van de opbrengsten.

De effractie van de schepenen was dan ook veel minder belangrijk dan die van Saint-Lambert. Omdat het oogstjaargemiddelden waren, gaven Ruwet en Demoulin aan de effracties van de schepenen de voorkeur. Ik heb eerder aangetoond dat wintereffracties als die van

Saint-Lambert weinig afwijken van oogstjaargemiddelden en daarom even waardevol zijn.⁷⁵

De effractie van de schepenen over de periode 1577-1793 zijn te vinden in:

1) P. Simonon, *Traité de la réduction des rentes* (Liège, 1751) 113-118 (spelt, 1577-1749; tarwe, 1630-1749; rogge, 1630-1749);⁷⁶

2) *Edits et Publications des Monnoyes* (Luik, 1675) 215-219, spelt 1577-1743, tarwe 1630-1670, rogge 1630-1673 en haver 1630-1672;⁷⁷

3) Universiteitsbibliotheek van Luik, handschrift 1370 C, 145-147 (1600-1830);

4) *Extrennes mignonnes* (Oude Luikse almanakken in de Centrale Luikse Openbare Bibliotheek) 10842: 1728-1794. Af en toe wijken de cijfers in de verschillende lijsten een beetje van elkaar af, hetgeen te wijten is aan de onnauwkeurigheid van sommige samenstellers. De cijfers van Simonon zijn betrouwbaar, maar voor de jaren 1664 en 1674 heeft hij zich schromelijk vergist.

In de bronnen wordt de spelt per mud opgegeven en de tarwe en rogge per seester. In deze publicatie worden al deze prijzen opgegeven in guldens Brabant-Luik per seester.

Het handschrift van Mottet

De effractie van de schepenen van Luik over de periode 1530-1570 is alleen overgeleverd door het handschrift van een zekere heer Mottet. J. Pieyns heeft diens aantekeningen ontdekt in een exemplaar van het boek "Edicts et Publications des Monnoyes" van 1623.⁷⁸ Dit boek was in 1746 in het bezit van Mottet en wordt nu bewaard in de bibliotheek van het Groot Seminarie van Luik. Het gaat daarbij uitsluitend om spelprijzen die zijn uitgedrukt in zware Luikse guldens per mud. Deze prijzen lijken mij betrouwbaar om de volgende redenen.

Mottet had de uitgave van de "Edicts et Publications des Monnoyes" van 1623 in zijn bezit, maar die van 1675 niet.⁷⁹ Hij wilde zijn eigen boek voorzien van de ontbrekende gegevens. Daarom heeft hij de effracties die in het boek van 1675 stonden, overgeschreven zonder een enkele fout te maken. Hij vermeldde tot tweemaal toe de bron in de opschriften. Bovendien heeft hij de clericale

effractie uit de periode voor 1674 aangevuld met die uit de periode 1674-1743. Hij week daarbij slechts driemaal af van de lezing van de rentmeester van de Compterie du Grenier. Dit zijn waarschijnlijk prijzen die door een kapittel zijn geslagen, dat het niet eens was met de effractie die door Saint-Lambert was goedgekeurd. Ik neem aan dat hij bij het noteren van de spelteffractie van de schepenen over de periode 1530-1570 ook geen fouten heeft gemaakt.

De hoogte van deze effracties komt overeen met de prijzen van de gezworenen, al zijn de notities van Mottet voor 1538, 1556 en 1565 nogal aan de hoge kant. Deze gezworenen (*jurés des muids*) waren de functionarissen die in opdracht van de schepenen de graanprijzen op de markt noteerden, opdat deze hun effracties zouden kunnen vaststellen. Hun notities betreffende de periode 1531-1585 zijn door R. van Santbergen overgeschreven, voordat zij in 1944 door het vuur werden verteerd.⁸⁰ In het manuscript 1380 C van de Luikse Universiteitsbibliotheek staan de noteringen over de periode 1577-1596. Mevrouw Fanchamps heeft deze fragmenten in haar boek van 1970 gepubliceerd.⁸¹

De clericale effracties (1528-1793)

De clericale effracties hebben een gecompliceerd karakter. Zij werden vastgesteld in twee verschillende etappes; eerst werden de zogenaamde effracties in natura vastgesteld en later die in geld. In het prinsdom Luik speelde de spelt een hoofdrol bij de verbouw van graan en ook bij het vaststellen van de effracties. Deze minder gangbare soort tarwe was geschikt om verbouwd te worden in de Ardennen, waar gewone tarwe vanwege het ruwe klimaat zich niet goed kon ontwikkelen. Voor de meeste boeren in het prinsdom Luik was de verbouw van spelt aanvankelijk de spil waar alles om draaide.⁸² In grote delen van het staatsgebied, zoals in de Condroz, de Famenne en in de Ardennen, werd bijna niets anders verbouwd. In Hesbaye en de Kempen werd veel rogge verbouwd, maar ook hier werd altijd een flink deel van het bouwland gebruikt voor het verbouwen van spelt.⁸³ Deze graansoort had in het prinsdom Luik een geweldige betekenis en daarom werden alle pachten oorspronkelijk in mudden spelt vastgesteld. De boeren die ieder jaar de verschuldigde hoeveelheid spelt aan de kapittels afdroegen,

voldeden letterlijk aan de oorspronkelijke opzet en hadden met de effracties niets te maken.

Later begonnen boeren ook met de verbouw van andere graansoorten, zoals tarwe en rogge. Daardoor ontstond de noodzaak om vast te stellen hoeveel seesters tarwe of rogge zij moesten leveren in plaats van 1 mud spelt. De spelt kon direct na de oogst worden afgeleverd, maar de boeren die hun verplichtingen in tarwe of rogge wilden voldoen, moesten wachten tot het slaan van de effractie op 29 november, want de pachten vervielen op Sint-Andries (30 november). Het kapittel van de kathedraal van Saint-Lambert sloeg ieder jaar deze effracties in natura over de periode van 1 september tot 29 november. Daarbij werd vastgesteld hoeveel seesters tarwe, rogge enzovoort moesten worden geleverd in plaats van 1 mud spelt.

Daarmee werd begonnen in 1528.⁸⁴ Demoulin beschrijft precies hoe dat ging.⁸⁵ Ieder jaar op 29 november vergaderden de Gedeputeerden van het kathedraal kapittel van Saint-Lambert met die van de kapittels van Saint-Barthélemy, Sainte-Croix, Saint-Denis, Saint-Jean-l'Évangélist, Saint-Martin, Saint-Paul en Saint-Pierre in de kapel van Saint-Materne om de effractie in natura vast te stellen. Daarbij hielden zij rekening met de graanprijzen uit de periode tussen 1 september en 29 november. Het kapittel van Saint-Lambert keurde die effractie kort daarna goed; meestal gebeurde dit ook nog op 29 november. Daarna konden de minder belangrijke kapittels deze effractie overnemen of, als ze het er niet mee eens waren, een eigen effractie slaan.

Een derde categorie boeren wilde haar verplichtingen helemaal niet in natura, maar uitsluitend in geld voldoen. Zij moesten nog langer wachten en wel totdat de effractie in geld was geslagen.

Dit vond aanvankelijk plaats in de loop van december of januari, maar later werd het langzamerhand traditie dit in het begin van februari te doen. Dan kwamen de dekens van het kathedraal kapittel nogmaals in de kapel van Saint-Materne bijeen met de vertegenwoordigers van de zeven minder belangrijke kapittels om de prijs van het mud spelt vast te stellen. Daarbij werd uitgegaan van de gemiddelde prijs van spelt in de maanden december en januari. Ook deze effractie moest daarna door het kapittel van Saint-Lambert worden goedgekeurd. De kleinere kapittels hielden zich doorgaans

aan deze effractie, maar niet altijd; soms sloegen zij een afwijkende effractie.

Bronnen voor de clericale effracties

De clericale effracties staan genoteerd in de rekeningen van de Compterie du Grenier over de periodes 1528-1625, 1632 en 1684-1793.⁸⁶ Die van de Grande Compterie bestrijken de tijdvakken 1528-1637 en 1704-1793.⁸⁷ Ik heb getracht de lacune 1638-1683 op te vullen met de effracties uit de rekeningen van de Compterie des Anniversaires en vond nog de effracties van 1638-1644, 1654-1659, 1662, 1671-1672 en 1680.⁸⁸ De effracties in deze rekeningen zijn identiek, behoudens enige onbeduidende vergissingen.

Het was jammer genoeg niet mogelijk alle effracties van Saint-Lambert in de rekeningen te vinden. Voor 29 jaren moest genoeg worden genomen met de notities uit effractielijsten. Daarin staan ook de effracties van het mud spelt in geld, die in de rekeningen uit de periode voor 1684 dikwijls ontbreken. Lijsten met fragmenten van de clericale effracties van Luik (1528-1793) komen voor in de volgende boeken en handschriften:

- 1) Edicts et Publications des Monnoyes, spelt (1528-1673), tarwe (1528-1573), rogge (1528-1673) en zo nu en dan nog andere notities over deze periode;
- 2) P. Simonon, *Traité de la réduction des rentes* (Liège, 1751) 118 (spelt, 1696-1749);
- 3) Rijksarchief van Luik, Curé de Sainte Véronique, reg. 7-11 (spelt, 1698-1796);
- 4) Rijksarchief Luik, Echevins de Liège, Grand Greffe, 474 (spelt, 1660-1759; tarwe, 1660-1759, rogge, 1660-1759 en af en toe nog andere notities over deze periode);
- 5) Rijksarchief Maastricht, Sint-Servaas, 434 (spelt, 1620-1667; tarwe, 1620-1667; rogge, 1620-1667 en af en toe nog andere notities over deze periode);
- 6) Rijksarchief Maastricht, Predikheren, 301 (spelt, 1700-1753), 302 (spelt, 1750-1782) en 304 (spelt, 1780-1793).

Als we de effracties uit de rekeningen met de effractielijsten vergelijken, blijken die onder no. 1 en no. 5 zeer betrouwbaar.

Voor de periodes 1674-1679 en 1681-1683 beschikken wij alleen over de onder no. 4 genoemde bron. De effracties die deze bron en de Edits et Publications van 1675 beide vermelden (1660-1673), zijn niet identiek. Daarom lijkt mij de lijst die in het archief van de Schepenen (1660-1734) wordt bewaard minder betrouwbaar,⁸⁹ maar ik heb bij gebrek aan een alternatief deze lijst toch gebruikt.

De ontwikkeling van de effracties

De clericale effractie van Luik omvat effracties in geld en in natura. Oorspronkelijk bestonden de effracties in geld alleen uit de prijzen van 1 mud spelt (1528-1793).

In 1528 begonnen de Luikse kapittels met het slaan van effracties. Aanvankelijk werden er ieder jaar slechts drie noteringen vastgesteld: de prijs van 1 mud spelt in geld en het aantal seesters tarwe en rogge dat evenveel waard was als 1 mud spelt. In de loop van de zeventiende eeuw werden er aan deze effracties steeds vaker aantekeningen omtrent gerst en erwten toegevoegd. Telkens weer vindt men in de rekenboeken van de kleinere kapittels effracties van produkten, die men aanvankelijk niet in de rekeningen van het kathedraal kapittel aantreft. Blijkbaar werd aan de kleinere kapittels een groter assortiment produkten aangeboden, dat zich nog geleidelijk uitbreidde. In de rekeningen van het kapittel van Saint-Lambert wordt tweemaal op deze ontwikkeling gereageerd. Vanaf 1656 wordt in de rekeningen van de Compterie des Anniversaires gerst uitgesplitst in wintergerst, zomergerst en gemengde gerst en erwten in groene en gele erwten.

In 1701 is blijkbaar voorgescreven welke effracties er precies moesten worden vastgesteld, want vanaf dat jaar noteren de rentmeesters van de Compterie du Grenier steeds dezelfde omvangrijke groep effracties. En vanaf 1704 werden precies dezelfde effracties ook weer opgeschreven door de rentmeesters van de Grande Compterie.

Vanaf 1701 werden ook de effracties van 1 mud haver uit Hesbaye en van 1 mud haver uit Condroz in geld geslagen. De haver uit Hesbaye was altijd veel duurder dan die uit Condroz. Blijkbaar werd op de vruchtbare löss- en leemgronden van Hesbaye ten noorden van het dal van de Maas en de Sambre witte haver ver-

bouwd. Op de dorre zandgronden in de Condroz ten zuiden van deze rivieren kon alleen zwarte haver gedijen.⁹⁰ Uit het goederenregister van de kathedraal van Saint-Lambert van 1280 blijkt, dat toen beide soorten haver al in de omgeving van Luik werden verbouwd.⁹¹ In dit register wordt witte haver (*avena sativa*) *avena dura* genoemd en zwarte haver (*avena strigosa*) *avena hospida*.⁹² Vanaf 1701 werd tevens de jaarprijs van 1 seester rogge geslagen. Uit een effractielijst van de lagere geestelijkheid blijkt dat de prijs van een seester rogge al vanaf 1660 werd vastgesteld.⁹³ Welk kapittel deze rogge-effractie heeft vastgesteld, is nog niet duidelijk. Reeds in de jaren 1634, 1640, 1642 en 1645 vermeldden de rentmeesters van Sainte-Croix de prijs van een seester rogge⁹⁴ in hun rekeningen, maar later vond ik daarvan niets terug. Deze nieuwe effracties van rogge, witte en zwarte haver in geld werden waarschijnlijk geslagen met het oog op boeren die tienden moesten betalen voor pas ontgonnen land.

De effracties in natura bestaan uit notities van bepaalde hoeveelheden graan die dezelfde waarde hadden als één mud spelt, namelijk een aantal seesters:

- 1) goede tarwe (1528-1793);
- 2) oude of matige tarwe (1605-1734);
- 3) rogge (1528-1793);
- 4) wintergerst (1586-1793);
- 5) gemengde gerst (1656-1793), dit is een mengsel van haver en zomergerst;
- 6) zomergerst (1585-1793, voor 1683 grote lacunes);
- 7) haver uit Hesbaye (1683-1793);
- 8) groene erwten (1551-1793);
- 9) gele erwten (1586-1793).

De effracties in natura van haver uit Hesbaye hebben geen enkel nut voor het prijzenonderzoek. De waarde ervan werd zonder meer steeds gelijkgesteld aan die van zomergerst. Gelukkig is er zoals gezegd een waardevolle serie prijzen van 1 mud haver uit Hesbaye.

Wijze van publicatie van de clericale effractie (1528-1793)

De effracties in natura zijn verhoudingsgetallen die geen nut hebben, tenzij ze worden omgerekend in prijsnoteringen die in

rekenmunten zijn uitgedrukt. Door omrekening via het mud spelt kan de geldelijke waarde van één seester van de volgende granen worden vastgesteld: tarwe, matige tarwe, rogge, wintergerst, zomergerst en gemengde gerst. In tabel 7 vindt men de serie prijzen van één seester rogge die uit de effractie in natura kon worden berekend. Zij is niet identiek aan de serie in geld opgegeven roggeprijzen die in tabel 9 staat afgedrukt. De verschillen zijn klein. Hieruit blijkt de bruikbaarheid van de prijzen, die op basis van de effracties in natura zijn berekend.

Als men verschillende lijsten met clericale effracties met elkaar vergelijkt, blijkt dat veel noteringen in meer of mindere mate van elkaar verschillen. Dit komt omdat de bronnen, waaruit de verschillende schrijvers hebben geput, moeilijk zijn te interpreteren en elkaar op het eerste gezicht dikwijls tegenspreken. Veel bronnen bevatten prijzen voor graan met een afwijkende kwaliteit. Soms wordt aan de boeren een reductie toegestaan naar aanleiding van misoogsten. Boeren die na de voorgeschreven termijn betaalden, moesten dikwijls een hogere effractie betalen, waarin een boete was verdisconteerd. En wanneer het kapittel van Saint-Lambert een effractie had goedgekeurd, kwam het meerdere malen voor dat een van de kleinere kapittels het er niet mee eens was en alsnog een eigen effractie vaststelde.

De documentatie van Pieyns laat dit duidelijk zien. Hij heeft in wezen twee verschillende reconstructies gemaakt van de clericale effractie. In de ene reconstructie heeft hij de clericale effracties verzameld, zoals die staan opgetekend in de rekenboeken van het kapittel van Saint-Lambert zelf, met name de Compterie du Grenier. De lacunes in deze bron heeft hij opgevuld met gegevens uit het protocol des directeurs en de effractielijsten uit Edits et Publications des Monnoyes van 1675 en die van Simonon. In de andere reconstructie treft men effracties aan die staan opgetekend in de rekenboeken (Comptes Généraux) van de secondaire kapittels Sainte-Croix, Saint-Martin, Saint-Pierre, Saint-Denis en Saint-Jean-l'Évangélist. Deze zijn slechts voor een deel identiek aan de officiële effracties van Saint-Lambert. Ook zijn er onderlinge verschillen tussen de afwijkende effracties van de kleinere kapittels. Bij het samenstellen van de tabellen heb ik alleen de door het kapittel van Saint-Lambert goedgekeurde effracties opgenomen. Prijzen waarin boetes of reducties waren verdisconteerd, heb ik

weggelaten. De lacunes heb ik opgevuld met prijzen die ik uit een viertal effractielijsten heb afgeleid. De herkomst van deze prijzen heb ik in de tabellen aangegeven met een letter:

a = Edits et Publications (1528-1673);

b = RAL, SS, 434 (1620-1667);

d = AEL, Echevins de Liège (EL), Grande Greffe (GG), 474 (1660-1732) en

c = AEL, EL, GG, 474 (1660-1760).

Tenslotte heb ik de tabellen gecompleteerd met prijzen die zijn afgeleid van de effracties in natura, die door de kleinere kapittels zijn vastgesteld. Deze zijn afkomstig uit de door Pieyns daarvan vervaardigde reconstructie en worden aangegeven met de letter e.

De provinciale effractie (1794-1940)

Nadat de Fransen in 1792 het prinsbisdom hadden geliquideerd en geannexeerd, gingen zij er ook toe over om voortaan de effracties te slaan. Zij deden het op dezelfde manier als het kapittel van Saint-Lambert het voordien gewoon was te doen. In het begin van november werd vastgesteld hoeveel liter tarwe, rogge, gerst of haver er moest worden geleverd in plaats van 1.000 liter spelt. Deze effracties in natura werden afgeleid uit de gemiddelde prijzen van die granen tussen 1 september en 30 november. De prijs van spelt werd voortaan vastgesteld in franken per 1.000 liter. Deze prijs werd in het begin van februari berekend als gemiddelde over de periode van 1 december tot 31 januari. Dit komt duidelijk naar voren uit de beluiten van de prefect van het département de l'Ourthe (1801-1813) en die van de Bestendige Deputatie van de provincie Luik sedert 1817.⁹⁵

Het ging niet alleen om de graanprijzen van de stad Luik, want ook met de prijzen op andere markten in het département de l'Ourthe en later de provincie Luik, zoals die van Aubel en Hoei, werd rekening gehouden. Het berekenen van oogstjaargemiddelden werd gestaakt. Om de belanghebbenden enigszins tegemoet te komen, werden de prijzen aanvankelijk ook nog uitgedrukt in guldens Brabant-Luik, sols en liards per oud Luiks mud. Het Luikse mud zou een inhoud hebben van 238,511 liter en de waarde van 16 franken werd gelijkgesteld aan die van 13 gulden Brabant-Luik.

Dat bij de eerste effracties van de prefect van het département de l'Ourthe dit oude geld en deze oude graanmaat werden vermeld, duidt er al op dat deze effractie eigenlijk een voortzetting is van de effracties die onder het Ancien Régime werden geslagen. Thomasin wijst er ook op dat de prefect met deze besluiten de traditie van de kapittels voortzette.⁹⁶ De effracties werden aan de nieuwe omstandigheden aangepast.

In de Franse Tijd werd de prijs van de spelt uitgedrukt in franken per hectoliter. In de periode van Koning Willem I (1816-1830) werd de effractie geslagen in Nederlandse guldens per hectoliter. Ik heb de prijzen voor deze periode in franken berekend op basis van: 1 Nederlandse gulden = 2,10 franken. Voor de effractie van 1832 werd de frank in ere hersteld.

De effracties die na 1940 zijn geslagen, zijn niet meer representatief voor de graanprijzen. De spelt verdween uit het bouwplan van de boeren in Wallonië. Omdat er geen spelt meer werd verhandeld, kon er geen effractie in geld meer worden geslagen. Daar de effracties van tarwe, rogge, gerst en haver waren gebaseerd op die van spelt, konden deze ook niet meer op een behoorlijke wijze worden berekend.

Maar er waren nog steeds pachten in natura die in geld moesten worden verrekend. Dit probleem werd opgelost door vanaf 1941 steeds de effracties van het vorig jaar te herhalen. In 1944, 1946 en 1952 werden de effracties nog herzien, maar op grond waarvan is niet duidelijk. De cijfers voor 1969 waren nog steeds dezelfde als die voor 1952. Vanaf 1941 staan de effracties los van de reële graanprijzen; daarom worden zij niet in deze publicatie afgedrukt.⁹⁷ De effracties uit de Eerste Wereldoorlog worden om dezelfde reden geëlimineerd, want toen werd dezelfde methode gebruikt. In 1920 werd de normale gang van zaken hersteld.

De bronnen voor de provinciale effracties (1794-1940)

Het begin van de provinciale effractie van spelt (1794-1830) staat genoteerd op de pagina's 145-147 van het manuscript 1370 C van de bibliotheek van de Universiteit van Luik. Volgens dit document werden deze effracties vanaf 1793 geslagen door de Fransen, vanaf 1813 door de geallieerden en vanaf 1815 namens de Koning der

Nederlanden. De Fransen zullen waarschijnlijk niet veel hebben begrepen van de Luikse effracties in natura, want in de periode 1794-1799 werd alleen de effractie van spelt in geld regelmatig geslagen. Voor 1794, 1798 en 1799 werden er geen effracties in natura geslagen, maar voor 1795-1797 bestaan deze verhoudingsgetallen wel. Dit hangt wellicht samen met de verwarring die er in Luik heerste na de Franse Revolutie. Na de overwinning van de Fransen bij Jemappes in november 1792 werd Luik door hen veroverd. Zij leden daarna een nederlaag bij Neerwinden en nadat hun generaal Dumouriez op 3 april 1793 naar de Oostenrijkers was overgelopen, ontruimden zij Luik weer. In 1794 werd de Luikse neutraliteit opnieuw geschonden. Nadat de Fransen Luik nogmaals hadden bezet, werd het gebied op 1 oktober 1795 door de Conventie (de toenmalige Franse regering) geannexeerd. Wie de effracties in de periode 1793-1800 precies hebben vastgesteld, is niet erg duidelijk.

In de periode dat Koning Willem I ook over Luik regeerde werden bij de publicatie van de effracties in ambtelijke stukken en couranten naast Nederlandse guldens ook franken en guldens Brabant-Luik gebruikt om de belanghebbenden tegemoet te komen. Ik heb alle afwijkende prijzen omgerekend tot franken per hectoliter om een uniforme prijzenreeks samen te stellen.

De Luikse almanakken (*Extrennes mignonnes*, 10843 en 10845) geven regelmatig overzichten van deze effracties over de periode 1800-1856 en B768, B769, B770, B771, B772 en B806 over de periode van 1856 tot 1896.

In het *Journal Officielle du département de l'Ourthe* en in het *Journal Officielle de la Province de Liège* worden alle effracties vanaf 1800 vermeld. In deze bron staat niet alleen de jaarprijs van één hectoliter spelt, maar ook hoeveel liter tarwe, rogge, gerst en haver dezelfde waarde heeft als 1.000 liter spelt. Op grond daarvan heb ik de prijzen van spelt, tarwe, rogge, gerst en haver in franken per hectoliter berekend. De waarde van groene erwten werd gewoonlijk gelijkgesteld aan die van tarwe. De waarde van gele erwten werd aan die van rogge gekoppeld. Dit zijn "conventionele" effracties die de eigenlijke prijs van groene en gele erwten niet weergeven. Ik heb ze dan ook niet in de tabellen weergegeven.

NOTEN

1. J. Pieyns, "Les effractions liégeoises. Aperçu sur le prix des céréales à Liège sous l'Ancien Régime", in: *Fédération archéologique et historique de Belgique, Annales du Congrès de Liège de 1968* (t. I, 1969), pag. 251-256.
2. W. Tijms, "De jaarprijzen van granen te Maasticht (1342-1962)", in: *Historia Agriculturae*, XI, 2 dln. (Groningen, 1977-1983) II, inleiding, pag. 38-56, 71-82 en 129-156; Tijms, "De effractions van Tongeren, Sint-Truiden en Hasselt", in: *Het oude land van Loon* (jrg. 41, 1986), pag. 119-123, 133-134 en 150-157.
3. M. Mestayer, "Les prix du blé et de l'avoine à Douai de 1329 à 1793", in: *Revue du Nord* (1963), pag. 158-176; A.E. Verhulst, "Prijzen van granen, boter en kaas te Brugge volgens de "slag" van het Sint-Donatianskapittel (1348-1801)", in: *Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant* (4 dln., Brugge, 1959-1973) II, pag. 3-70.
4. J. de Chestret de Hanefte, *Numismatique de la principauté de Liège et de ses dépendances (Bouillon, Looz) depuis leurs annexions* (Bruxelles, 1890), pag. 467.
5. De Chestret de Hanefte, *Numismatique de Liège*, pag. 18.
6. Historische W.P. Encyclopedie (Amsterdam/Brussel, I-III, 1957-1959) II, pag. 735-736.
7. Pieyns, "Effractions liégeoises", pag. 252.
8. Pieyns, "Effractions liégeoises", pag. 252.
9. L.F. Thomassin, *Mémoire statistique du département de l'Ourthe* (Liège, 1879), pag. 360-361.
10. I. Delatte, *Les classes rurales dans la principauté de Liège au XVIIIe siècle* (Liège/Paris, 1945), pag. 303-308.
11. P. Simonon, *Traité de la réduction des rentes, ou méthode de valuer les capitaux et revenus des muids et autres fonds constitués, avec un tarif d'anciennes espèces d'or et d'argent, suivie d'une géométrie pratique* (Liège, 1751), pag. 119.
12. *Edits et publications des monnoyes lesquelles ont eu cours pour les Pays et Principauté de Liège, depuis l'An 1477 jusques à présent auxquels sont ajoutées les réductions de toutes sortes de grains, en Muids, Stiers, Quartes, Pougnoix, Mesurettes et en argent... avec toutes les Effractions de Mrs du Clergé et de la Haute et Souveraine Justice* (Liège, 1675) (Edits et Publ.).
13. B. Demoulin, *La principauté de Liège et l'Europe. Analyse du mouvement général des prix agricoles (1678-1728)* (Liège, 1982), pag. 25-30.
14. Pieyns, "Effractions liégeoises", pag. 252.
15. M.P. Gutmann, *War and rural life in the early modern Low Countries* (Assen, 1980), pag. 281.
16. Edits et Publ. (1675), pag. 204-219.
17. Simonon, Réduction des rentes; Simonon, *Traité historique et méthodique sur l'usage et la nature des anciennes monnaies d'or et d'argent et rehausse des capitaux* (Liège, 1758); Simonon, *Nouveau traité des rentes et des monnoies, avec des notes et des remarques qui intéressent le particulier qui paye ou perçoit des rentes* (Liège, 1756).
18. Thomassin, *Mémoire de l'Ourthe*, pag. 360-361.
19. Delatte, *Les classes rurales*, pag. 303-308.
20. Demoulin, *La principauté*.
21. Gutmann, *War*, pag. 119.
22. Gutmann, *War*, pag. 233-236; W. Achilles, *Gerreidepreise und Gerreidehandelsbeziehungen Europäischer Räume im 16. und 17. Jahrhundert* (Göttingen, 1957).

23. M.-L. Fanchamps, *Recherches statistiques sur le problème annonaire dans la principauté de Liège de 1475 à la fin du XVIe siècle* (Liège, 1970).

24. Pieyns, "Effractions liégeoises", pag. 255.

25. J. Ruwet, "Prix, production et bénéfices agricoles. Le pays de Liège au XVIIIe siècle", in: *Cahiers d'Histoire des Prix* (II, 1957), pag. 61. Gemeentearchief van Tongeren, Liefdadige instellingen, Rekeningen. Register 79 bevatte achterin ook nog de volgende prijzen van rogge per vat van 30,40 liter in guldens Brabant-Luik over de periode van 1 oktober tot 1 juli:

1580/1581	1.00
1581/1582	0.94
1582/1583	1.00
1583/1584	1.00
1584/1585	1.00
1585/1586	1.25
1586/1587	2.50
1587/1588	0.75
1588/1589	0.70
1589/1590	1.50
1590/1591	1.15
1591/1592	0.85
1592/1593	1.25
1593/1594	1.25
1594/1595	2.25
en	
1669/1670	2.19
1670/1671	1.75
1671/1672	2.25

26. Simonon, *Réduction des rentes*, pag. 101-102. De berekende gemiddelden over de periode 1233-1427 zijn:

	fl.	aid.	soz	den. of	livre	soz	den.
1233-1313		9	9				
1314-1316		10			13	20	
1317-1339		12	12		16		
1340-1348	1	2	16	6	27	4	6
1349-1363		15	18		18	18	
1364-1370	1		15		24	15	
1371-1383	2	10			60		
1384	3	7	12		81		
1389	4	16	16		116		
1390-1427	5	9	16				

27. J. Daris, *Notices Historiques sur les Eglises du Diocèse de Liège* (t. XVII, Liège, 1899), pag. 388-389. Daar worden de volgende prijzen van 1 mud graan in Luik vermeld in sous en deniers = solidi en penningen: 1 solidus = 12 penningen.

	Rogge	Spelt	Gerst
1195	18	9	8
1196	18	9	8
1197	40	20	
1198	12	7	
1200	3- 6	2	
1202	5	3- 4	
1203	10	5	4
1204	8	5	4
1209	1- 3	1- 3	
1212	3- 4	2	
1213	4	2- 4	
1214	3	2	
1215	2	1- 8	
1217	2	1- 6	
1218	8	4	
1219	4	3	
1220	11	6- 6	6- 6
1224	17	10	8

28. H. van Werveke, "Monnaie de compte et monnaie réelle", in: *Revue Belge de Philologie et d'Histoire*. XIII (1934), pag. 123-152.

29. De Chestret de Haneffe, Numismatique de Liège.

30. H. Frère, "Numismatique liégeoise. Notes sur la monnaie de compte dans la principauté de Liège", in: *Bulletin de l'Institut Archéologique Liégeois* (Liège, 1967), pag. 91-112.

31. Ruwet, "Les édits monétaires liégeois 1482-1625", in: *Bulletin de la Commission Royale des anciennes lois et ordonnances de Belgique*, XVIII (1954), pag. 235-290.

32. V. Janssen, "De goud- en zilverwaarde der geldeenheid", in: *Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant*, I, pag. 16-28. In dit artikel wordt aangegeven hoe de intrinsieke waarde van de rekenmunten moet worden uitgerekend.

33. R. Baehrel, "Economie et histoire à propos des prix", in: *Eventail de l'histoire vivante. Hommage à L. Febvre*, I (Paris, 1953), pag. 287-310, "L'exemple d'un exemple: Histoire statistique et prix italiens", in: *Annales E.S.C.*, IX (1954), pag. 213-226, "Pitié pour elle et pour eux", in: *Annales E.S.C.* (1955), pag. 55-62, "Prix, superficies, statistique, croissances", in: *Annales E.S.C.* (1961), pag. 699-722, 922-938.

34. Achilles, Getreidepreise (Göttingen, 1957).

35. Ruwet e.a., *Marchés des céréales à Ruremonde, Luxembourg, Namur et Diest aux XVIIe et XVIIIe siècles* (Louvain, 1966), pag. 20-24.

36. J.C.G.M. Jansen, "Lange golven in de economische geschiedenis van Limburg", in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* (XXXVI, 1981), pag. 24.

37. Tijms, "Maastricht (1342-1962)", II, inleiding, pag. 38-54, 71-82 en "Tongerren, Sint-Truiden en Hasselt", pag. 150-157.

38. *Recueil des Ordonnances de la Principauté de Liège* (ROPL), 1re série, I, 980-1505, ed. S. Bormans; 2e série, I, 1507-1580; II, 1581-1620; III, 1621-1684, ed. L. Polain et S. Bormans (Bruxelles, 1878, 1869, 1871, 1872). De muntordonnanties die hierin zijn afgedrukt, kan men

vinden in het overzicht van Ruwet, "Les édits monétaires 1482-1625". Daarin wordt ook nog verwezen naar een aantal muntordonnanties in andere bronnen.

39. De Maastrichtse koersen staan vermeld in de Raadsverdragen van Maastricht, Stadsarchief van Maastricht (GAM), Oud Archief (OA), pag. 62-85. Ik heb ze in chronologische volgorde genummerd van M1 tot en met M52.

Inv.nr.	Data
62	25-09-1385 (M1)
63	09-04-1397 (M2)
64	juli 1443 (M3), 26-03-1454 (M4)
65	30-11-1458 (M5)
67	06-07-1489 (M6), 22-01-1493 (M7)
68	juli 1498 (M8), 30-11-1498 (M9)
69	22-12-1522 (M10), 12-10-1523 (M11), 18-01-1524 (M12), 24-10-1524 (M13), 10-07-1525 (M14)
70	feb. 1527 (M15), juli 1527 (M16), 22-12-1527 (M17), 03-05-1528 (M18), 16-04-1530 (M19)
71	10-03-1533 (M20), 24-05-1535 (M21)
72	03-09-1538 (M22), 28-06-1540 (M23), 08-11-1540 (M24)
73	16-07-1543 (M25)
74	03-04-1548 (M26), 13-07-1551 (M27)
75	17-10-1552 (M28), 03-01-1553 (M29), 24-04-1553 (M30)
79	30-03-1575 (M31)
80	14-01-1585 (M32), 07-10-1586 (M33)
81	20-05-1591 (M34), 16-03-1592 (M35), 08-08-1592 (M36)
82	13-11-1595 (M37)
83	07-03-1605 (M38), 09-10-1609 (M39), 01-02-1610 (M40), 10-09-1612 (M41), 22-09-1615 (M42), 04-02-1616 (M43)
84	19-02-1620 (M44), 29-03-1635 (M45), 03-09-1641 (M46), 18-08-1642 (M47), 17-11-1644 (48), 02-08-1645 (M49), 13-11-1645 (M50), 30-01-1646 (M51) en 26-11-1648 (M52)

---

40. Stadsarchief Tongeren, Schaetzen de Schaetzenhof, inv.nr. 992.

41. Rijksarchief Limburg (RAL), Archief van het kapittel van Sint-Servaas (SS), 1292-1303:

Inv.nr.	Jaren	Ontbrekende jaren
1292	1348-1385	1349-1351, 1353-1354, 1361, 1363-1364, 1366, 1368-1374, 1376-1377, 1382, 1386-1440
1293	1357	
1294	1441-1451	1452-1472
1295	1473-1481	
1296	1482-1504	
1297	1505-1517	
1298	1518-1541	1522, 1526
1299	1542-1552	
1300	1553-1559	
1301	1562-1570	1560-1561, 1567
1302	1572-1574	1571
1303	1350, 1358	

42. RAL, SS, 978-986:

Inv.nr.	Jaren	Ontbrekende jaren
978	1455-1465	
979	1478-1483	1466-1477
980	1489-1499	1484-1488
981	1501-1509	
982	1518-1528	1510-1517
983	1532-1540	1529-1531
984	1541-1546	
985	1547-1551	
986	1552-1569	1553, 1556-1566, 1568

43. RAL, SS, 1244-1260:

Inv.nr.	Jaren	Ontbrekende jaren
1244	1385-1399	1386-1389, 1396, 1401, 1408
1245	1400-1412	1413, 1414
1246	1415-1423	1424-1434
1247	1435-1449	
1248	1450-1457	
1249	1458-1465	

1250	1466-1471	
1251	1476-1477	1472-1475
1252	1479-1489	1478
1253	1490-1496	
1254	1497-1504	
1255	1505-1525	
1256	1526-1546	
1257	1547-1554	
1258	1555-1569	1568
1259	1570-1574	
1260	1575-1583	1576

44. Archives Générales du Royaume Belge, Archives des Chambres des Comptes, 5436-5485 (1403-1498).

45. RAL, Collectie manuscripten, Collectanea Collette, deel v, fos. 125-152 (Cours).

46. ROPL, 1re série, I, 980-1505, ed. S. Bormans; 2e série, I, 1507-1580; II, 1581-1620; III, 1621-1684, ed. L. Poulain et S. Bormans (Bruxelles, 1878, 1869, 1871, 1892).

47. Luikse muntverordeningen die enige dagen later ook in andere steden werden afgekondigd, waren:

Luik	Maastricht	Tongeren	Sint-Truiden
04-07-1525	10-07-1525		
06-11-1540	08-11-1540		
28-03-1548	03-04-1548		
23-01-1584			05-03-1584
11-12-1584	14-01-1585		
24-10-1586	27-10-1586		
13-02-1610		13-02-1610	
21-09-1612		21-09-1612	
28-08-1616		28-08-1616	
15-02-1620	19-02-1620		
16-03-1635	29-03-1635		28-03-1635
10-10-1640			10-12-1640
18-11-1644			23-12-1644

48. Ruwet, "Les édits monétaires". De verordeningen die bruikbare koersen bevatten, zijn de nos.: 1, 5, 14, 16, 17, 19, 21, 28, 35-37, 41, 42, 48, 49, 52, 58, 66, 68, 71, 76, 78, 81, 92, 101, 105, 115, 117, 119, 125, 127, 139, 143, 144, 146, 160, 163, 165 en 167. Achterhaalde koersen staan opgetekend in de nos.: 2, 4, 9, 11, 15, 18, 23, 25, 29, 30, 32, 33, 38-40, 43-46, 53, 54, 59, 61-65, 69, 77, 83, 86, 120, 126, 129-132, 140, 141, 148, 150-152, 154, 156, 158, 159, 162, 164, 169, 170, 174, 175, 179 en 180. Bepalingen omtrent het kopergeld staan opgetekend in de nos.: 6-10, 20, 24, 27, 47, 55, 60, 67, 73, 93, 94, 109, 110, 112-114, 116, 123, 133-137, 142, 149 en 153.

49. Ongewijzigd opnieuw uitgevaardigde muntordonnanties waren die van: Voor het laatst herhaald op:

20-12-1477	16-12-1480
18-08-1482	1485
05-09-1494	17-09-1499
10-09-1511	07-02-1512
06-12-1516	15-02-1520
02-01-1523	22-11-1525
15-09-1528	15-11-1529
31-01-1534	23-06-1535
09-11-1552	24-10-1559
10-09-1555	10-09-1565
06-03-1581	24-10-1586
11-12-1584	23-11-1585
13-05-1592	16-10-1593
20-10-1595	28-08-1598
28-02-1614	29-04-1616
15-02-1620	14-07-1623
10-10-1640	20-10-1642
17-11-1644	15-07-1645

De ordonnantie die in april 1527 in Luik werd uitgegeven, had duidelijk de bedoeling de inflatie terug te dringen, want daarin werden de reeds lang achterhaalde koersen van omstreeks 1511 herhaald. Dit hing ook samen met de introductie van de zware Luikse gulden. Op 24-10-1559 werden de koersen van 09-11-1552 opnieuw uitgevaardigd. De koers van de goudgulden werd teruggebracht tot 130 lichte stuivers, terwijl zij zich in werkelijkheid op het niveau van 145 lichte stuivers handhaafde. De koersen van 15-02-1620 werden tot 14-07-1623 verschillende malen zonder succes opnieuw afgekondigd.

50. Deze percentages heb ik berekend op grond van de opgaven van Ruwet, "Un aspect de la politique monétaire liégeoise au XVIe siècle: le change", in: *Pays-Bas et principauté de Liège aux temps modernes* (Louvain-la-Neuve, 1981), pag. 131-133. Dit is een herdruk. Oorspronkelijk werd het artikel gedrukt in *Scrinium Lovaniense, Mélanges historiques Etienne van Cauwenbergh* (Louvain, 1961), pag. 411-437.

51. ROPL, 2, I, 64-68 (april 1527) en ROPL, 2, III, 125 (de voorschriften voor 15-06-1635 en 15-09-1635).

52. Tijms, "Maastricht (1342-1962)", inleiding, pag. 25-26, en "Tongeren", pag. 113-116.

53. Ruwet, "Un aspect" (1981), pag. 127-151, (1961), pag. 411-437.

54. RAL, SS, 1245.

55. Archives Générales du Royaume Belge, Archives des Chambres des Comptes, 5436-5485.

56. A. Noss, *Die Münzen der Erzbischöfe von Cöln 1306-1547* (Cöln, 1913), pag. 320.

57. RAL, SS, 1296-1302.

58. RAL, SS, 1258-1259.

59. H. Enno van Gelder, *De Nederlandse munten* (Utrecht/Antwerpen, 1965), pag. 268.

60. N.G. Pierson, "Bijdrage tot de verklaring van de middeleeuwse rekenmunten", in: *Nederlandsch Archievenblad*, XIV (1910), pag. 154-158.

61. F.R. Straven, *Inventaire analytique et chronologique des archives de la ville de Saint-Trond* (6 dln., Saint-Trond, 1896-1895) III.

62. GAM, OA, 84 (M22).

63. ROPL, 2, III, 173.

64. ROPL, 3, II, 125.

65. P. Vandewalle, *Oude maten, gewichten en munstelsels in Vlaanderen, Brabant en Limburg* (Oostende, 1984), pag. 70.

66. Noss, *Münzen von Cöln*, pag. 320.

67. Fanchamps, *Recherches statistiques*, pag. 244.

68. Simonon, *Réduction des rentes*, pag. 98-99.

69. Pieyns, "Effractions liégeoises", pag. 255.

70. GAM, *Archief van het Gasthuis en de arme tafelen van de Grote Heilige Geest*, 18 (marktboek over 1530-1565).

71. Eerst heb ik vastgesteld dat de prijzen van tarwe en wassen in Maastricht en Luik in de periode 1520-1540 ongeveer op hetzelfde niveau lagen. Op grond daarvan is het reëel de Luikse effracties en de Maastrichtse maandprijzen met elkaar te vergelijken. Daarna heb ik de effracties van Sint-Andries voor 1532, 1533 en 1534 omgerekend in Luikse stuivers per Maastrichts vat van 23,34 liter. Vervolgens heb ik op basis van de maandprijzen in Maastricht de volgende mogelijke "effracties" voor dezelfde jaren kunstmatig berekend:

1) de prijs op 29 november,

2) de gemiddelde prijs tussen 1 september en 29 november,

3) het oogstjaargemiddelde van 1 september tot 31 augustus en

4) het kalenderjaargemiddelde van 1 januari tot 31 december.

De resultaten waren:

Jaar	Effr.	1	2	3	4	Prod.
1532	17.7	19	19.3	24.9	23	tarwe
1533	18.4	20	20	17.6	17.9	tarwe
1534	16.1	16.5	17	18.9	18.7	tarwe
1532	15.9	17	17.3	23.8	21.7	wassen
1533	16.5	17	16.8	15.6	15.6	wassen
1534	13.9	14	14.7	18.6	16.2	wassen

De afwijkingen van de officiële effracties waren in Luikse lichte stuivers per Maastrichts vat (23,34 liter):

Jaar	1	2	3	4	
1532	1.3	1.6	7.2	5.3	tarwe
1533	1.6	1.6	0.8	0.5	tarwe
1534	0.4	0.9	2.8	2.6	tarwe
Totaal afw.	3.3	4.1	10.8	8.4	tarwe
Gem. afw.	1.1	1.4	3.6	2.8	tarwe
1532	1.1	1.4	7.9	5.8	wassen
1533	0.5	0.3	0.9	0.9	wassen

1534	0.1	0.8	4.7	2.3	wassen
Totaal afw.	1.7	2.5	13.5	9.0	wassen
Gem. afw.	0.6	0.8	4.5	3.0	wassen

Het gemiddelde van de officiële effracties over de jaren 1532-1534 bedroeg: voor tarwe 17,4 lichte stuivers en voor wassen 15,4 lichte stuivers.

De gemiddelde afwijkingen hiervan in percentages vindt men in het volgende overzicht. Daarin treft men ook de conclusies aan die deze percentages hebben ten aanzien van het karakter van de slag van Sint-Andries van Luik:

Karakter	Tarwe	Wassen	Conclusie
1) novembereffr.	6,3	3,9	zeer waarschijnlijk
2) hersteffr.	8,0	5,2	niet onmogelijk
3) oogstjaargem.	20,7	29,2	zeer onwaarschijnlijk
4) kalenderjaargem.	16,1	19,5	zeer onwaarschijnlijk

Het is duidelijk dat de effracties van Sint-Andries in ieder geval najaarseffracties zijn.

72. J. Haust, *Dictionnaire liégeois* (Liège, 1933), pag. 263. Het jaar van uitgave was onleesbaar. Volgens dit woordenboek: Favette = Féverolle, diminutif van Fève. M.a.w. fève = tuinboon, féverolie = favette = tuinboontje.

73. Fanchamps, *Recherches statistiques*, pag. 246-297.

74. De bronnen zijn: Archives de l'Etat à Liège (AEL), Saint-Pierre, 189-203 (1409-1423), 205-208 (1425-1429), 210-214 (1431-1435), 216-224 (1437-1445), 226-232 (1447-1453), 234-235 (1455-1456), 236-245 (1458-1466), 251-252 (1472-1473), 254 (1475), 256-260 (1477-1480), 265-266 (1486-1487), 272 (1493), 274 (1495), 276-277 (1497-1498), 280-285 (1501-1506), 287-291 (1508-1512), 297-298 (1518-1519), 302 (1523), 306-308 (1527-1529) en 313 (1534); AEL, Saint-Martin, 123 (1400), 126 (1418), 128 (1420), 130 (1425), 132 (1435), 133 (1440), 134 (1447), 135 (1461), 136 (1475), 140 (1487), 142 (1501), 145-146 (1507-1509), 148 (1511) en 152 (1519); AEL, Sainte-Croix, 210 (1421 en 1424), 211 (1446), 213 (1454 en 1456) en 214 (1461 en 1463); AEL, Saint-Denis, 208 (1460), 209 (1466), 218 (1484), 223 (1494), 228 (1500) en 229 (1502); AEL, Cathédrale, Grande Compterie, 75 (1470), dan voor (1475-1481) 85, 86, 88, 90, 92, 94 en 96, voor (1486-1488) 106, 108 en 110, 118 (1495), 124 (1501), 127 (1503), 136 (1511), 143 (1518), 144 (1519), 147 (1522), 148 (1523), 150-153 (1525-1526, 1528-1529) en 156-159 (1532-1534); AEL, Cathédrale, Compterie du Grenier, 51-52 (1509-1510), 55 (1518), 60 (1527), 61 (1529) en 63 (1532-1533).

De schepenen hebben geen effracties geslagen voor de jaren 1489-1492, 1513-1517 en 1520: AEL, Cathédrale, Grande Compterie, 138-140 en 145; Fanchamps, *Recherches statistiques*, pag. 243 en E. Fairon, "Quelques effets de la crise monétaire à Liège (1476-1531)", in: *Mélanges d'histoire offerts à Henri Pirenne* (I, Bruxelles, 1926), pag. 152-153.

75. Tijms, "De effractie van Sint-Andries te Roermond (1599-1948)", in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* (XXXIV, 1989), pag. 134-136.

76. Simonon, *Réduction des rentes*, pag. 112-118.

77. Edits et Publ. (1675), pag. 219.

78. Fanchamps, Recherches statistiques, pag. 245.
 79. Fanchamps, Recherches statistiques, pag. 245.
 80. Fanchamps, Recherches statistiques, pag. 298.
 81. Fanchamps, Recherches statistiques, pag. 305- 313.
 82. Demoulin, La principauté, pag. 15.
 83. Demoulin, La principauté, pag. 15.
 84. Ook voor 1528 werden er al enige effracties door Saint-Lambert geslagen: Fanchamps, Recherches statistiques, maakt gewag van de spelprijzen van 1517 en van 1519-1521, die zijn opgetekend in AEL, Cathédrale, Grande Compterie, 142, 144, 145 en 146. In AEL, Cathédrale, Compterie des Anniversaires, 105-108 vond ik ook nog effracties in natura van witte tarwe, witte rogge en zwarte rogge in spelt voor de jaren 1508, 1514-1516 en 1521.
 85. Demoulin, La principauté, pag. 11-12.
 86. AEL, Cathédrale, Compterie du Grenier, 61-113, 120 en 170-260.
 87. AEL, Cathédrale, Grande Compterie, 152-252, 300-372.
 88. AEL, Cathédrale, Compterie des Anniversaires, 156-162, 172-177, 180, 189-190 en 198.
 89. AEL, Echevins de Liège, Grande Greffe, 474.
 90. Bos-Niermeyer, *Atlas der gehele aarde* (45-ste druk, Groningen, 1967) 38A, België-Grondsoorten.
 91. D. van Derveeghde, "*Le polyptyque de 1280 du chapitre de la cathédrale Saint-Lambert à Liège*", Koninklijke Commissie voor Geschiedenis (Brussel, 1958), pag. 213.
 92. Verhulst, "Sint-Donatianskapittel", pag. 26-28.
 93. AEL, Echevins de Liège, Grande Greffe, 474.
 94. AEL, Sainte-Croix, 260, 266, 268 en 271.
 95. Mémorial administratif du département de l'Ourthe (later: de la province de Liège (1801-heden)).
 96. Thomassin, Mémoire de l'Ourthe, pag. 360.
 97. In Breda worden nog steeds effracties geslagen die werkelijk op de prijs van rogge zijn gebaseerd. Bij het vaststellen van de jaarlijkse roggeprijs op 13 december winnen Burgemeester en Wethouders van Breda informatie in bij een plaatselijke graanhandelaar. De effracties van de zogenaamde "Thoorse Markt" over de periode 1535-1978 zijn gepubliceerd in *Historia Agriculturae*, XI, deel 1 (Groningen, 1977). De prijzen van 1 hectoliter rogge waren de laatste jaren:

1977	28.23	1985	43.40
1978	31.03	1986	39.20
1979	33.60	1987	45.85
1980	33.60	1988	35.70
1981	36.40	1989	36.05
1982	36.40	1990	35.70
1983	41.65	1991	35.29
1984	36.75	1992	35.00

Tabel 1. De slag van Sint-Andries. De prijs in Luikse ponden per seester (31,29 liter)

Jaar	Tarwe	Wassen	Roggon	Spelt
1400	2,38	2,13	1,75	0,90
1401				
1402				
1403				
1404				
1405				
1406				
1407				
1408				
1409	2,44	2,25	1,88	0,98
1410	2,22	1,91	1,63	0,96
1411	1,81	1,56	1,31	0,77
1412	1,75	1,63	1,38	0,79
1413	2,38	2,13	1,88	1,04
1414				0,94
1415	2,63	2,31	2,00	1,05
1416	3,81	3,50	3,28	1,41
1417	1,94	1,75	1,63	0,88
1418	2,19	2,00	1,75	0,94
1419	2,23	1,97	1,71	0,98
1420	2,43	2,17	1,97	1,00
1421	3,28	3,15	2,76	1,38
1422	2,63	2,43	1,97	1,05
1423	3,31	3,06	3,06	2,06
1424	3,38	3,13	2,88	1,50
1425	3,13	2,94	2,63	1,38
1426	4,00	3,44	3,13	1,75
1427	3,88	3,50	3,25	1,71
1428	4,00	3,63	3,31	1,71
1429	3,63	3,25	3,56	1,56
1430				
1431	3,19	2,94	2,63	1,44
1432	3,44	3,19	2,88	1,56
1433	5,00	4,38	3,81	1,69
1434	3,63	3,25	4,31	1,50
1435	3,63	3,31	3,00	1,56
1436				
1437	7,50	6,75	6,00	3,00
1438	8,13	7,38	6,50	3,06
1439	5,38	5,00	4,50	2,25
1440	5,25	4,75	3,88	2,13
1441	5,38	4,88	4,13	2,25

Jaar	Tarwe	Wassen	Roggon	Spelt
1442	5,50	4,88	4,00	2,31
1443	5,25	4,50	4,00	2,19
1444	4,13	3,38	2,75	1,81
1445	5,13	4,50	3,25	2,31
1446	5,25	4,38	3,94	2,19
1447	5,00	4,00	3,25	2,13
1448	4,63	3,88	3,13	2,00
1449	3,63	4,13	3,25	2,13
1450	4,00	3,44	3,00	1,69
1451	4,13	3,50	3,00	1,75
1452	4,50	3,88	3,00	2,00
1453	4,25	3,88	3,13	1,75
1154	3,50	4,25	3,75	2,06
1455	7,00	5,63	5,00	2,81
1456	8,13	7,38	6,50	3,25
1457				
1458	5,25	4,75	4,13	2,13
1459	7,25	6,88	5,75	3,00
1460	5,63	4,88	4,00	2,50
1461	4,75	4,00	3,63	2,00
1462	3,94	3,25	2,38	1,75
1463	3,50	2,88	2,13	1,56
1464	4,00	3,25	2,38	1,75
1465	4,75	4,00	3,25	2,13
1466	4,50	3,81	3,00	2,00
1467				
1468				
1469				
1470				1,31
1471		3,15		1,58
1472	4,27	4,00	3,63	1,75
1473	4,69	4,13	3,75	1,94
1474	6,13	5,50	5,00	2,38
1475	5,50	5,00	4,38	2,13
1476	5,31	4,78	4,13	2,00
1477	6,50	5,89	5,25	2,13
1478	6,69	5,75	5,25	2,63
1479	8,25	6,25	5,63	2,75
1480	7,50	6,75	6,00	3,00
1481	10,50	9,25	7,50	4,00
1482				
1483	8,25	6,75	5,75	3,00
1484	7,25	6,44	5,75	3,00
1485				
1486	11,25	10,13	9,00	4,50
1487	10,25	9,00	8,00	4,00

Jaar	Tarwe	Wassen	Roggon	Spelt
1488	10,25	9,00	8,00	4,00
1489				
1490				
1491				
1492				
1493	11,25	9,00	8,25	4,13
1494	8,88	7,50	6,50	3,50
1495	8,44	7,63	6,75	3,38
1496				
1497	10,25	9,38	8,25	4,13
1498	11,88	10,50	9,50	4,75
1499				
1500	10,50	9,38	9,50	4,13
1501	11,88	11,25	9,50	4,75
1502	11,88	10,63	9,50	4,75
1503	10,88	9,38	8,00	4,50
1504	13,13	11,75	10,50	5,25
1505	13,13	11,75	10,50	5,25
1506	14,00	12,50	11,25	5,63
1507				
1508	10,63	9,50	8,50	4,25
1509	8,25	7,88	6,50	3,25
1510	9,25	8,50	7,50	3,75
1511	12,25	11,00	9,75	4,88
1512	12,00	10,50	9,00	4,63
1513				
1514				
1515				
1516				
1517				
1518	12,63	10,38	9,38	5,63
1519	14,75	11,50	10,13	5,88
1520				
1521				
1522	19,25	16,50	15,00	7,50
1523	19,00	16,00	14,50	7,25
1524				
1525	19,00	15,00	12,88	7,50
1526	20,88	18,00	16,50	9,00
1527	25,20	21,60	16,10	10,80
1528	27,00	25,05	22,35	11,18
1529	34,00	31,20	25,80	12,90
1530				
1531				
1532	28,25	25,38	22,75	12,00
1533	29,50	26,40	24,00	11,88

Jaar	Tarwe	Wassen	Roggon	Spelt
1534	25,80	22,20	20,40	10,95

Tabel 2. De slag van Sint-Andries. De prijs in Luikse ponden per seester (31,29 liter)

Jaar	Wintergerst	Witte erwten	Groene erwten	Bruine erwten
1400	1,50	3,50		1,88
1401				
1402				
1403				
1404				
1405				
1406				
1407				
1408				
1409	1,38	2,25	2,25	1,81
1410	1,31	2,06	2,06	1,59
1411	1,13	2,00	2,00	1,59
1412	1,19	1,88	1,88	1,56
1413	1,56	2,50	2,50	2,06
1414				
1415	1,50	3,00	3,00	2,50
1416	1,56	3,94	3,94	3,19
1417		2,00	2,00	1,50
1418	1,53	5,63	5,63	3,50
1419	1,77	3,00	3,00	2,25
1420	1,77	5,38	5,38	4,33
1421	1,97	3,61	3,61	2,23
1422	1,71	3,41	3,41	2,30
1423	1,75	3,44	3,44	2,25
1424	2,13	4,00	4,00	3,13
1425	2,19	3,50	3,50	3,00
1426	2,13	3,38	3,38	2,88
1427	2,19	4,00	4,00	3,00
1428	2,25	4,00	4,00	3,00
1429	2,25	4,00	4,00	3,00
1430				
1431	2,00	5,25	5,25	4,38
1432	2,00	3,31	3,31	3,06
1433	2,50	4,25	4,25	3,94
1434	2,75	4,13	4,13	3,50
1435	2,63	6,50	6,50	6,00
1436				
1437	3,94	6,56	6,56	6,00
1438	4,38	7,88	7,88	7,25
1439	3,25	5,38	5,38	4,75
1440	3,13	5,13	5,13	4,00
1441	2,88	6,25	6,25	5,38

Jaar	Winter- gerst	Witte erwten	Groene erwten	Bruine erwten
1442	3,94	10,50	10,50	8,13
1443	2,63	6,25	6,25	4,38
1444	2,50	6,38	6,38	4,88
1445	3,50	5,88	5,88	4,25
1446	2,63	6,25	6,25	4,38
1447	3,44	5,38	5,38	4,25
1448	2,75	3,50	3,50	2,88
1449	3,13	5,50	5,50	5,00
1450	2,50	3,88	3,88	3,50
1451	2,50	4,50	4,50	3,50
1452	2,63	4,63	4,63	3,50
1453	2,75	4,75	4,75	3,50
1454	3,00		4,75	
1455	3,25	6,25	6,25	5,25
1456	4,25	8,00	8,00	7,00
1457				
1458	2,75	4,50	4,50	3,50
1459	4,25	5,63	5,63	4,88
1460	3,00	5,25	5,25	4,00
1461	2,63	6,00	6,00	4,25
1462	2,25	3,25	3,25	2,75
1463	2,00	3,25	3,25	2,75
1464	2,63	6,25	6,25	5,50
1465	3,00	6,75	6,63	5,00
1466	3,00	5,50	5,38	4,88
1467				
1468				
1469				
1470				
1471				
1472	2,38	5,25	5,00	4,00
1473	2,50	10,75	10,50	8,25
1474	3,00	9,00	8,50	8,25
1475	2,94	6,56	6,25	5,25
1476	3,13	8,13	8,00	6,25
1477	3,75	6,50	6,25	6,00
1478	3,25	6,00	5,75	5,38
1479	3,50	5,38	5,75	5,00
1480	3,69	5,50	5,38	5,25
1481	5,00	12,75	12,63	12,50
1482				
1483	5,00	11,25	10,75	9,38
1484	4,25	9,50	9,88	8,50
1485				
1486	6,00	12,25	12,50	9,63

Jaar	Winter- gerst	Witte erwten	Groene erwten	Bruine erwten
1487	5,50	11,63	11,75	9,00
1489	6,00	8,75	10,00	8,13
1490				
1491				
1492				
1493	5,00	9,50	9,50	8,13
1494	4,00	6,88	5,75	5,75
1495	4,00	8,75	8,25	6,88
1496				
1497	5,25	11,50		8,75
1498	6,00	21,00	21,50	18,38
1499				
1500	5,50	10,00	10,75	7,50
1501	6,50	13,25	12,75	12,00
1502	6,50	18,00	17,00	16,00
1503	6,00	12,00	14,50	12,00
1504	7,50	26,38		21,63
1505	6,75	18,00	19,00	16,88
1506	6,88	13,13	13,25	12,00
1507				
1508	6,75	8,38	9,13	8,25
1509	4,88	8,75	9,50	9,00
1510	5,75	8,00	9,25	7,25
1511	6,88	8,75	10,63	9,00
1512	8,25	10,00	12,00	9,75
1513				
1514				
1515				
1516				
1517				
1518		14,00	15,75	14,00
1519	8,25	13,25	14,25	12,00
1520				
1521				
1522	8,25	16,50	20,00	16,25
1523	8,13	21,25	24,50	21,75
1524				
1525	9,50	17,50	19,50	16,00
1526	12,75	20,00	22,00	19,00
1527	15,00	22,88	26,50	21,50
1528	16,00	33,88	36,63	32,00
1529	17,50	26,50	29,50	27,00
1530				
1531				
1532	14,10	31,00	35,75	32,80

Jaar	Winter- gerst	Witte erwten	Groene erwten	Bruine erwten
1533	15,00		30,75	23,25
1534	15,25	27,60	33,66	30,00

Tabel 3. De slag van Sint-Andries. De prijs in Luikse ponden per seester (31,29 liter)

Jaar	Tuin- bonen	Tuin- boontjes	Wikke	Raapzaad
1400	3,50		1,50	
1401				
1402				
1403				
1404				
1405				
1406				
1407				
1408				
1409	2,00		1,00	3,00
1410	1,81		0,94	2,75
1411	1,66		1,34	2,75
1412	1,88		1,25	3,94
1413			1,63	4,00
1414				
1415	3,00		1,63	3,94
1416	3,69		1,75	3,94
1417	2,25		1,00	3,50
1418	5,75		3,13	3,50
1419	3,00		2,00	4,50
1420	4,33		4,33	4,00
1421	3,68			
1422	3,28			
1423	3,56		2,00	
1424	4,25		2,25	
1425	5,00		2,38	5,25
1426	5,25		2,19	5,94
1427	5,00		2,09	6,25
1428	4,75		2,13	6,25
1429	4,50		2,63	5,25
1430				
1431	5,25		2,63	5,00
1432	3,38		2,06	8,75
1433	5,25		2,25	5,63
1434	5,00		2,00	5,25
1435	7,00		3,13	5,50
1436				
1437	6,75		4,38	11,81
1438	8,00		5,13	11,25
1439	5,50		2,63	6,25
1440	5,25		3,00	7,88
1441	6,63		2,63	11,25

Jaar	Tuin- bonen	Tuin- boontjes	Wikke	Raapzaad
1442	10,75		9,38	9,13
1443	7,50		2,63	11,00
1444	6,38	2,75	2,25	11,00
1445	6,00	4,13	2,63	6,25
1446	7,50		2,63	11,00
1447	5,13	4,38	3,00	8,25
1448	5,25	2,88	2,63	7,88
1449	5,25	4,75	2,50	6,75
1450	5,38	3,88	2,25	7,00
1451	5,38	3,88	2,25	7,00
1452	5,38	3,88	2,25	7,00
1453	5,50	4,00	2,38	7,00
1454	6,00	4,00	2,75	8,13
1455	7,38	4,00	5,25	11,00
1456	8,63	7,25	3,63	11,00
1457				
1458	4,25	3,75	2,38	7,50
1459	5,00	4,38	3,00	6,88
1460	4,75	4,13	2,75	10,00
1461	5,25	4,25	4,00	10,00
1462	4,25	2,38	2,13	9,31
1463	3,75	2,00	2,13	8,00
1464	4,25	2,50	4,25	6,25
1465	4,38	2,75	2,25	6,00
1466	4,38	5,00	2,25	6,00
1467				
1468				
1469				
1470				
1471				
1472	4,13	3,88	2,13	8,75
1473	4,63	4,38	4,25	7,88
1474	9,00	8,50	3,88	8,13
1475	9,00	9,38	3,63	10,50
1476	9,38	9,00	3,88	10,00
1477	9,00	8,63	5,75	8,75
1478	6,00	5,25	3,75	10,50
1479	7,25	5,13	3,50	12,50
1480	6,00	5,25	3,75	13,13
1481	15,13	13,75	7,75	24,00
1482				
1483	14,75	10,00	8,25	12,50
1484	10,00	6,63	5,25	12,13
1485				
1486	12,25	9,00	7,25	18,00

Jaar	Tuin- bonen	Tuin- boontjes	Wikke	Raapzaad
1487	11,13	8,25	6,25	20,50
1488	11,13	8,25	4,13	22,50
1489				
1490				
1491				
1492				
1493	10,75	8,13	4,50	23,25
1494	7,75	4,38	3,63	20,00
1495	5,75	5,00	3,63	15,00
1496				
1497	12,25	9,00	9,50	18,75
1498	15,75	13,13	12,50	23,63
1499				
1500	12,50	8,88		15,00
1501	14,38	12,50	7,50	16,75
1502	14,38	12,50	10,88	16,50
1503	20,00	13,75	7,25	17,00
1504	28,00	18,50	9,63	26,38
1505	28,00	15,00	13,75	19,38
1506	13,75	12,00	7,00	25,75
1507				
1508	9,75	9,50	9,75	15,00
1509	10,75	10,00	9,75	18,00
1510	7,25	6,50	6,75	15,00
1511	9,38	6,88	6,88	21,00
1512	9,00	7,00	4,75	10,50
1513				
1514				
1515				
1516				
1517				
1518	15,00	13,13	12,50	26,25
1519	16,25	13,13	12,50	25,50
1520				
1521				
1522	18,38	15,63	11,50	24,00
1523	19,50	18,50	15,00	34,50
1524				
1525	21,25	16,25	9,00	26,50
1526	22,00	17,50	10,00	32,38
1527	25,38	23,50	18,50	36,00
1528	36,00	30,00	16,80	37,00
1529	35,50	24,25	19,25	48,00
1530				
1531				

Jaar	Tuin- bonen	Tuin- boontjes	Wikke	Raapzaad
1532	34,50	25,80	15,85	45,50
1533	26,00	19,00	16,25	48,00
1534	31,80	26,40	26,40	39,54

Tabel 4. De slag van Sint-Andries. De prijs in Luikse ponden per ruime seester aam

Jaar	Zomer- gerst	Haver	Raap- olie	Meel
1400	1,06	0,97		15,00
1401				
1402				
1403				
1404				
1405				
1406				
1407				
1408				
1409	1,06	0,99		16,50
1410	1,06	1,00	24,00	15,50
1411	0,92	0,84	23,00	12,00
1412	1,05	0,91	32,00	12,75
1413	1,34	1,25	20,00	15,50
1414				
1415	1,38	1,25		17,00
1416	1,38	1,28	32,50	25,00
1417	1,00	0,92	29,50	13,50
1418	1,25	1,28	29,00	14,50
1419	1,51	1,38	38,00	
1420	1,44	1,35	34,00	
1421	1,58	1,38		
1422	1,31	1,18		
1423	1,50	1,31		22,00
1424	1,88	1,75		25,00
1425	1,81	1,69	45,00	23,00
1426	1,69	1,56	50,00	28,00
1427	2,03	1,81	52,50	28,00
1428	2,16	1,94	52,00	28,50
1429	2,00	1,81	47,00	26,00
1430				
1431	1,69	1,56	42,00	22,50
1432	2,00	1,75	75,00	24,50
1433	2,25	2,06	50,00	34,00
1434	2,06	1,88	47,00	25,50
1435	1,88	1,75	46,00	25,00
1436				
1437	3,25	3,00	96,00	48,00
1438	3,81	3,63	92,00	53,00
1439	2,63	2,38	52,00	37,00
1440	2,63	2,38	65,00	31,00
1441	2,19	2,00	92,00	33,00
1442	3,56	3,31	78,00	32,50

Jaar	Zomer-gerst	Haver	Raap-olie	Meel
1443	2,25	2,00	87,00	32,00
1444	2,13	1,88	51,00	23,00
1445	2,88	2,88	48,00	27,50
1446	2,25	2,00	87,00	31,50
1447	2,88	2,38	68,00	28,00
1448	2,25	2,00	65,00	25,00
1449	3,56	2,31	56,00	31,00
1450	2,25	1,88	58,00	27,50
1451	2,25	1,88	58,00	27,50
1452	2,38	2,13	58,00	31,00
1453	2,63	2,38	58,00	31,00
1454	2,63	2,25	68,00	34,00
1455	3,00	2,63	92,00	44,00
1456	4,13	3,50	90,00	57,00
1457				
1458	2,75	2,50	62,00	36,00
1459		3,75	58,00	52,00
1460	2,75	2,50	86,00	37,00
1461	2,50	2,25	80,00	29,00
1462	2,13	1,75	80,00	26,00
1463	1,75	1,50	70,00	24,00
1464	2,50	2,25	80,00	26,00
1465	2,88	2,50	80,00	31,00
1466	2,38	2,25	80,00	28,00
1467				
1468				
1469				
1470		2,00		
1471				
1472	2,13	1,88	90,00	32,00
1473	3,00	2,25	70,00	32,00
1474	3,38	3,13	70,00	42,00
1475	2,88	2,63	86,00	37,50
1476	2,94	2,69	85,00	37,00
1477	3,38	2,50	80,00	45,50
1478	3,25	2,88	92,00	53,50
1479	3,25	3,00	103,00	48,00
1480	3,69	3,44	112,00	52,00
1481	5,75	5,25	199,00	62,00
1482				
1483	5,00	4,50	105,00	47,00
1484	4,00	3,75	105,00	54,00
1485				
1486	5,13	5,25	150,00	96,00
1487	5,00	4,50	148,00	85,00

Jaar	Zomer- gerst	Haver	Raap- olie	Meel
1488	5,00	4,50	160,00	75,00
1489				
1490				
1491				
1492				
1493	3,75	3,13	164,00	92,00
1494	3,25	2,75	166,00	57,00
1495	3,00	2,63	140,00	60,00
1496				
1497	4,50	3,88	160,00	72,00
1498	3,75	4,13	200,00	92,00
1499				
1500	5,00	4,38	130,00	72,00
1501	6,00	5,25	173,00	85,00
1502	6,00	5,25	172,00	85,00
1503	5,25	4,50	172,00	96,00
1504	6,25	5,25	212,00	102,00
1505	6,00	4,75	200,00	102,00
1506	5,75	4,50	240,00	110,00
1507				
1508	5,63	4,88	220,00	75,00
1509	4,00	3,88	230,00	58,00
1510	4,75	4,38	200,00	68,00
1511	6,00	5,00	210,00	95,00
1512	6,75	5,75	105,00	47,00
1513				
1514				
1515				
1516				
1517				
1518	8,75	5,63	255,00	108,00
1519	7,25	8,25	245,00	129,00
1520				
1521				
1522	6,38		232,00	172,00
1523	8,25	7,00	360,00	164,00
1524				
1525	8,50	7,25	312,00	172,00
1526	11,25	9,50	340,00	189,00
1527	13,50	12,25	352,00	276,00
1528	13,50	12,00	368,00	300,00
1529	15,00	12,50	534,00	340,00
1530				
1531				
1532	10,60	9,50	496,00	236,00

Jaar	Zomer- gerst	Haver	Raap- olie	Meel
1533	11,50	8,25	460,00	288,00
1534	13,13	12,43	405,50	254,40

Tabel 5. De effracties in zware Luikse guldens. De prijs per seester (31,29 liter)

Jaar	Kapittel van Saint-Lambert			Schepenen	
	Tarwe	Rogge	Spelt	Groene erwten	Spelt
1528	0,53	0,50	0,22		
1529	0,67	0,60	0,25		
1530	0,62	0,60	0,25		0,33
1531	0,75	0,69	0,28		0,33
1532	0,49	0,46	0,20		0,23
1533	0,53	0,48	0,22		0,24
1534	0,49	0,43	0,21		0,25
1535	0,56	0,49	0,23		0,33
1536	0,73	0,69	0,30		0,37
1537	0,69	0,61	0,29		0,37
1538	0,83	0,77	0,31		0,51
1539	0,83	0,77	0,31		0,39
1540	0,71	0,66	0,29		0,29
1541	0,62	0,53	0,25		0,27
1542	0,92	0,85	0,34		0,38
1543	0,92	0,90	0,38		0,41
1544	0,92	0,86	0,38		0,45
1545	1,15	1,07	0,47		0,49
1546	0,83	0,73	0,34		0,39
1547	0,61	0,46	0,29		0,36
1548	0,78	0,64	0,36		0,38
1549	1,00	0,92	0,38		0,41
1550	0,93	0,81	0,41	0,93	0,45
1551	1,56	1,17	0,44	1,75	0,55
1552	1,33	1,23	0,50		0,66
1553	1,50	1,35	0,56	1,50	0,60
1554	1,28	1,00	0,53	1,42	0,70
1555	1,42	1,28	0,53	2,55	0,72
1556	1,59	1,59	0,53	1,59	1,56
1557	1,05	0,93	0,44	1,05	0,79
1558	1,17	0,88	0,44	1,17	0,51
1559	1,15	1,00	0,47	1,15	0,56
1560	1,25	1,07	0,47	1,25	0,50
1561	1,23	1,20	0,50	1,23	0,59
1562	1,67	1,67	0,63		0,88
1563	1,33	1,14	0,50	1,14	0,91
1564	1,23	1,07	0,50	1,23	0,59
1565	2,25	2,00	0,56	1,80	1,22
1566	1,50	1,35	0,56	1,35	0,88
1567	1,42	1,28	0,53	1,42	0,86
1568	1,61	1,41	0,47	1,41	0,77

Jaar	Kapittel van Saint-Lambert			Schepenen	
	Tarwe	Rogge	Spelt	Groene erwten	Spelt
1569	1,31	1,16	0,53	1,31	0,77
1570	1,83	1,65	0,69	1,83	1,03
1571	2,36	2,17	0,81	2,17	
1572	2,40	2,25	0,75	2,25	
1573	2,36	2,17	0,81	2,17	
1574	2,00	1,73	0,81	2,00	
1575	1,85	1,41	0,75		
1576	2,17	2,00	0,81	2,17	
1577	2,80	2,33	0,88		0,26
1578	2,80	2,33	0,88		0,27
1579	2,80	2,33	0,68		0,19
1580	3,00	2,40	0,75	2,00	0,30
1581	2,40	2,00	0,75	2,00	0,26
1582	2,33	2,00	0,88	2,33	0,43
1583	2,33	2,00	0,88	2,33	0,34
1584	2,63	2,15	0,88		0,57
1585	4,80	4,00	1,50	4,80	0,48
1586	2,91	3,00	1,00		0,61

Tabel 6. De effracties van de schepenen. De prijs per seester (31,29 liter) graan in guldens Brabant-Luik

Jaar	Tarwe	Rogge	Spelt	Haver
1577			0,53	
1578			0,53	
1579			0,38	
1580			0,60	
1581			0,52	
1582			1585	
1583			0,69	
1584			1,14	
1585			0,96	
1586			1,22	
1587			0,70	
1588			0,66	
1589			0,86	
1590			0,78	
1591			0,47	
1592			0,75	
1593			0,72	
1594			1,03	
1595			0,91	
1596			0,92	
1597			1,03	
1598			0,70	
1599			0,86	
1600			0,96	
1601			0,63	
1602			0,56	
1603			0,80	
1604			0,80	
1605			0,69	
1606			0,83	
1607			0,75	
1608			0,83	
1609			0,77	
1610			0,69	
1611			0,88	
1612			0,70	
1613			0,62	
1614			0,62	
1615			0,98	
1616			1,06	
1617			1,06	
1618			0,81	
1619			0,75	

Jaar	Tarwe	Rogge	Spelt	Haver
1620			0,66	
1621			0,94	
1622			1,13	
1623			0,89	
1624			0,83	
1625			1,57	
1626			1,16	
1627			1,07	
1628			1,07	
1629			1,16	
1630	2,90	2,30	1,21	
1631	3,04	2,17	1,08	
1632	3,34	2,71	1,20	
1633	3,29	2,38	1,03	
1634	3,38	2,40	1,26	
1635	4,28	2,78	1,70	1,00
1636	3,65	2,48	1,85	0,92
1637	3,50	2,47	1,63	0,94
1638	3,51	2,44	1,29	0,84
1639	3,38	2,63	1,31	1,00
1640	3,18	2,47	1,30	0,96
1641	3,08	2,47	1,22	1,16
1642	3,08	2,38	1,19	0,78
1643	3,22	2,38	1,25	0,73
1644	3,03	2,25	1,27	0,94
1645	2,78	1,73	1,08	0,82
1646	2,58	1,46	1,20	0,78
1647	3,48	2,32	1,31	0,81
1648	5,05	4,71	1,95	1,33
1649	6,13	5,03	2,15	1,54
1650	4,72	3,72	1,64	1,19
1651	5,14	4,39	1,92	1,59
1652	3,85	2,81	1,64	1,20
1653	3,36	2,11	1,24	1,06
1654	3,15	1,91	1,19	0,97
1655	3,46	2,56	1,50	0,97
1656	3,94	1,96	1,32	0,92
1657	3,09	1,92	1,12	0,84
1658	3,76	2,28	1,18	0,88
1659	3,15	2,32	1,39	1,01
1660	3,11	2,24	1,39	1,06
1661	6,04	4,94	2,13	1,55
1662	4,48	3,28	1,76	1,00
1663	3,55	2,16	1,30	0,78
1664	3,20	2,14	1,36	0,88
1665	2,83	2,15	1,41	0,92

Jaar	Tarwe	Rogge	Spelt	Haver
1666	2,76	2,05	1,10	0,86
1667	2,80	1,67	1,11	0,84
1668	2,85	1,80	1,06	0,74
1669	2,93	2,28	1,44	0,88
1670	2,80	1,85	1,25	0,96
1671	3,41	2,08	1,33	0,89
1672	3,11	2,05	1,30	0,97
1673	3,55	2,30	1,36	
1674	6,45	5,75	0,88	
1675	6,70	5,25	2,55	
1676	4,88	3,83	2,13	
1677	4,03	2,48	1,13	
1678	4,03	2,23	1,34	
1679	3,75	2,10	1,47	
1680	3,28	2,23	1,31	
1681	3,26	2,19	1,30	
1682	3,16	2,10	1,17	
1683	3,31	2,14	1,16	
1684	4,19	3,50	1,56	
1685	2,94	1,75	1,04	
1686	3,34	1,90	1,08	
1687	2,75	1,75	1,08	
1688	2,68	1,70	0,91	
1689	2,62	1,94	0,91	
1690	2,86	1,94	0,94	
1691	2,83	2,05	1,00	
1692	3,68	2,68	1,28	
1693	5,37	4,00	1,93	
1694	5,86	4,58	2,08	
1695	5,13	3,31	1,74	
1696	4,63	3,78	1,44	
1697	4,60	3,06	1,47	
1698	7,80	6,48	2,38	
1699	4,45	3,11	1,39	
1700	3,43	2,03	1,03	
1701	3,75	2,30	1,18	
1702	3,60	2,40	1,29	
1703	3,90	2,68	1,49	
1704	3,50	2,20	1,31	
1705	3,44	2,28	1,34	
1706	2,98	1,80	1,09	
1707	2,83	1,61	1,07	
1708	4,95	3,36	1,79	
1709	6,23	4,68	1,48	
1710	3,55	2,26	1,20	
1711	3,19	2,11	1,05	

Jaar	Tarwe	Rogge	Spelt	Haver
1712	3,30	2,26	1,05	
1713	4,04	2,65	1,18	
1714	3,96	2,41	1,01	
1715	2,80	1,63	1,00	
1716	2,74	1,51	0,95	
1717	2,51	1,50	0,94	
1718	2,43	1,46	0,86	
1719	2,09	1,90	1,04	
1720	2,28	1,54	0,90	
1721	2,39	1,51	0,74	
1722	2,31	1,51	0,74	
1723	2,26	1,68	0,93	
1724	3,29	1,61	1,45	
1725	3,30	2,55	1,20	
1726	2,61	1,93	1,03	
1727	2,76	2,08	0,92	
1728	2,79	2,20	1,07	
1729	2,65	1,79	0,97	
1730	3,25	1,80	1,10	
1731	2,54	1,38	1,10	
1732	2,13	1,18	0,86	
1733	2,61	1,54	0,97	
1734	2,05	1,50	0,91	
1735	2,24	1,36	0,79	
1736	2,08	1,16	0,59	
1737	2,31	1,40	0,80	
1738	2,84	2,21	0,97	
1739	3,29	2,58	1,22	
1740	4,53	3,28	1,55	
1741	2,99	1,93	1,10	
1742	2,89	1,65	1,02	
1743	2,86	1,50	1,05	
1744	2,24	1,29	0,78	
1745	2,26	1,56	0,73	
1746	3,45	2,80	1,38	
1747	3,77	2,56	1,36	
1748	3,77	1,98	0,91	
1749	3,37	2,44	1,22	
1750	3,61	2,41	1,22	
1751	3,03	2,30	1,03	
1752	2,73	1,85	0,90	
1753	2,53	1,55	0,93	
1754	2,58	1,76	0,96	
1755	2,31	1,59	0,80	
1756	3,05	2,32	1,10	
1757	3,16	2,50	1,13	

Jaar	Tarwe	Rogge	Spelt	Haver
1758	2,83	1,74	1,09	
1759	3,15	2,00	1,19	
1760	3,17	2,34	1,26	
1761	3,46	2,75	1,36	
1762	3,07	2,33	1,05	
1763	2,81	1,72	0,85	
1764	3,11	2,04	1,04	
1765	3,04	2,44	1,19	
1766	2,98	1,94	0,99	
1767	3,41	2,32	1,19	
1768	3,43	2,38	1,15	
1769	3,02	2,12	1,04	
1770	4,40	3,53	1,41	
1771	4,48	3,29	1,42	
1772	3,93	2,82	1,47	
1773	3,88	2,57	1,37	
1774	3,90	3,06	1,54	
1775	3,36	2,39	1,16	
1776	2,66	1,65	0,93	
1777	3,00	1,76	1,12	
1778	3,11	2,01	1,10	
1779	2,64	1,86	0,94	
1780	3,14	2,37	1,30	
1781	3,24	2,15	1,36	
1782	2,93	2,18	1,13	
1783	3,28	2,47	1,28	
1784	3,62	2,57	1,46	
1785	3,36	2,28	1,39	
1786	3,43	2,35	1,25	
1787	3,67	2,63	1,29	
1788	4,07	2,87	1,44	
1789	5,20	3,75	1,49	
1790	4,05	2,78	1,44	
1791	3,60	2,46	1,45	
1792	4,51	3,33	1,73	

Tabel 7. De clericale effractie. De prijs per seester (31,29 liter) graan in guldens Brabant-Luik

Jaar	Goede tarwe	Matige tarwe	Rogge	Spelt
1577	1,40		1,17	0,44
1578	1,40		1,17	0,44
1579	1,40		1,17	0,44
1580	1,50		1,20	0,38
1581	1,20		1,00	0,38
1582	1,17		1,00	0,44
1583	1,17		1,00	0,44
1584	1,31		1,08	0,44
1585	2,40		2,00	0,75
1586	1,50 a		1,33 a	0,50
1587	1,17		1,08	0,44
1588	1,00		0,75	0,38
1589	1,67	1,54 e	1,54	0,63
1590	1,50		1,25	0,47
1591	1,03	0,92 e	0,92	0,34
1592	1,60		1,50	0,50
1593	1,80		1,50	0,56
1594	0,64		0,56	0,19
1595	2,58		2,25	0,75
1596	2,25		1,85	0,75
1597	2,25		2,00	0,75
1598	2,00	1,87	1,50	0,63
1599	1,78	1,58	1,46	0,59
1600	2,00	1,67	1,54	0,63
1601	1,69	1,50 a	1,29	0,56
1602	1,69	1,50 a	1,29	0,56
1603	1,69	1,50	1,29	0,56
1604	1,59	1,42 a	1,16	0,53
1605	1,50	1,33 a	1,07	0,50
1606	1,60	1,50	1,33	0,50
1607	1,87	1,82 a	1,67	0,63
1608	1,87	1,67 e	1,67	0,63
1609	1,82	1,67	1,54	0,63
1610	1,87	1,67 a	1,43	0,63
1611	2,00	1,83	1,83	0,69
1612	1,82	1,54 a	1,43	0,63
1613	1,50	1,38	1,13	0,56
1614	1,50	1,38	1,13	0,56
1615	1,50	1,30	1,29	0,56
1616	1,67	1,50 a	1,50	0,63
1617	2,25	2,00 a	2,00	0,75
1618	1,67	1,54 a	1,33	0,63

Jaar	Goede tarwe	Matige tarwe	Rogge	Spelt
1619	1,87	1,67 a	1,05	0,63
1620	1,67	1,33 b	1,11	0,63
1621	2,25	1,80	1,63	0,75
1622	2,25	2,25	2,00	0,75
1623	2,40	2,00 e	1,85	0,75
1624	2,25	2,00	2,00	0,75
1625	4,00	3,43 a	3,43	1,00
1626	2,62 b	2,62 e	2,33 b	0,88
1627	2,43	2,17	1,86	0,81
1628	2,62	2,33	2,15	0,88
1629	2,79	2,43	2,43	0,81
1630	2,91		2,67	1,00
1631	2,73 b	2,50 b	2,25 b	0,94
1632	3,00	2,67	2,46	1,00
1633	3,00	2,67	2,40	1,00
1634	3,00	2,67	2,29	1,00
1635	4,00 b	3,37 e	2,70 b	1,13
1636	3,43	2,67	2,18	1,00
1637	3,43	3,00	2,40	1,00
1638	3,20	2,67	2,29	1,00
1639	3,20	2,67 a	2,29	1,00
1640	3,00	2,67 a	2,29	1,00
1641	2,91	2,67	2,29	1,00
1642	3,00	2,67	2,29	1,00
1643	3,37	3,00	2,57	1,13
1644	3,37	3,00	2,45	1,13
1645	2,67 b	2,40 b	1,85 b	1,00
1646	2,67 b	2,40 b	1,78 b	1,00
1647	3,37 b	3,00 b	2,40 b	1,13
1648	3,64 b	3,33 b	3,08 b	1,25
1649	6,00 b	5,33 b	4,80 b	1,25
1650	4,49 b	4,00 b	3,69 b	1,25
1651	5,24 b	4,67 b	4,67 b	1,75
1652	4,36 b	3,69 b	3,20 b	1,50
1653	3,37 b	3,00 b	2,25 b	1,13
1654	3,27	2,77	2,00	1,13
1655	3,50	3,23	2,80	1,31
1656	3,33	3,08	2,35	1,25
1657	2,67	2,40	1,71	1,00
1658	3,75	3,33	2,50	1,25
1659	3,37	3,00	2,25	1,13
1660	4,12 b	3,67 a	3,14 b	1,38
1661	6,00 b	5,62 b	5,00 b	1,88
1662	5,24	4,00	4,00	1,75
1663	3,33 b	3,08 b	2,50 b	1,25

Jaar	Goede tarwe	Matige tarwe	Rogge	Spelt
1664	3,33 b		2,22 b	1,25
1665	3,33 b	2,72 a	2,72 b	1,25
1666	2,46 b	2,29 b	1,60 b	1,00
1667	3,37 b		1,93 b	1,13
1668	2,83 d		1,89 d	1,06
1669	2,85 d	2,59 b	2,38 d	1,19
1670	3,00 d	2,12 a	2,00 d	1,13
1671	3,18	2,83	2,13	1,06
1672	3,20		2,29	1,00
1673	3,20 d	3,00 c	2,67 d	1,00 d
1674	5,33 d	4,49 c	4,00 d	1,50 d
1675	8,00 d		7,20 d	2,25 d
1676	5,33 d	4,80 c	4,00 d	1,50 d
1677	3,56 d	3,20 c	2,67 d	1,00 d
1678	4,00 d	2,67 e	2,67 d	1,00 d
1679	4,50 d	4,00 c	2,25 d	1,13 d
1680	3,20	3,18	2,13	1,06
1681	3,20	3,18 c	2,13 d	1,06 d
1682	3,00	3,00 e	2,13 d	1,06 d
1683	3,00	3,00 e	2,00 d	1,00 d
1684	4,49	4,00	3,60	1,50
1685	3,00	2,67	2,00	1,00
1686	3,22	2,81	2,14	0,94
1687	2,50	2,25	1,88	0,94
1688	2,50		1,88	0,94
1689	2,62		1,75	0,88
1690	2,62	2,33	1,75	0,88
1691	2,81	2,25	2,14	0,94
1692	6,00	5,15	4,00	1,50
1693	6,00	4,50	4,50	1,13 d
1694	4,67	3,50	3,50	0,88
1695	4,67	4,19	2,80	0,88
1696	5,39	4,50	3,00	1,13
1697	4,50	4,00	3,00	1,13
1698	0,67	8,00	8,00	2,00
1699	4,40	4,00	3,33 d	1,25 d
1700	3,00	2,67	2,00	1,00
1701	3,60	3,37	2,57	1,13
1702	3,56	3,17	2,38	1,19
1703	4,44		3,08	1,25
1704	3,86	3,60	2,57	1,13
1705	3,33	3,75	2,50	1,25
1706	3,00	2,67	2,00	1,00
1707	2,67	2,67	1,60	1,00
1708	3,50	3,50	2,63	1,31

Jaar	Goede tarwe	Matige tarwe	Rogge	Spelt
1709	7,25		5,80	1,81
1710	3,37	3,00	2,25	1,13
1711	3,18	2,83	2,27	1,06
1712	3,18	2,83	2,13	1,06
1713	3,75	2,67	2,72	1,25
1714	3,37	3,00	2,70	1,13
1715	2,67	2,46	1,78	1,00
1716	2,50	2,31	1,58	0,94
1717	2,50	2,31	1,67	0,94
1718	2,04		1,53	0,83
1719	2,62	2,43	2,00	1,06
1720	2,15	2,00	1,62	0,88
1721	2,08	2,08	1,56	0,78
1722	2,00		1,50	0,75
1723	2,25		1,76	0,94
1724	3,83		3,29	1,44
1725	3,50	3,23	2,63	1,31
1726	2,62		2,13	1,06
1727	2,15		1,75	0,88
1728	2,46		2,00	1,00
1729	2,33	1,94	1,88	0,97
1730	3,00	2,77	2,25	1,13
1731	2,57		2,08	1,13
1732	1,93		1,45	0,84
1733	2,42		1,55	0,91
1734	2,42	2,07	1,61	0,91
1735	2,16		1,64	0,84
1736	1,82		1,25	0,63
1737	2,27		1,39	0,78
1738	2,67		2,29	1,00
1739	2,88		2,77	1,13
1740	5,18		4,38	1,78
1741	2,50		2,06	1,09
1742	2,64		1,77	1,03
1743	2,54		1,57	1,03
1744	1,92		1,25	0,78
1745	1,92		1,47	0,78
1746	3,62		2,76	1,47
1747	3,54		2,71	1,44
1748	3,00		2,06	1,03
1749	3,04		2,38	1,19
1750	3,45		2,19	1,19
1751	2,83		2,43	1,06
1752	2,58		1,94	0,97
1753	2,23		1,53	0,91

Jaar	Goede tarwe	Matige tarwe	Rogge	Spelt
1754	2,40		2,00	1,00
1755	2,08		1,39	0,78
1756	3,00		2,25	1,13
1757	3,08		2,64	1,16
1758	2,50		1,94	1,09
1759	3,00		1,89	1,13
1760	3,04		2,47	1,23
1761	3,23		2,63	1,31
1762	2,94		2,40	1,13
1763	2,07		1,71	0,91
1764	2,83		2,00	1,06
1765	3,00		2,60	1,22
1766	2,83		2,00	1,06
1767	3,17		2,38	1,19
1768	3,33		2,50	1,25
1769	2,54		2,06	1,03
1770	3,91		3,60	1,41
1771	3,68		3,29	1,44
1772	3,92		2,94	1,47
1773	3,60		2,65	1,41
1774	3,60		3,00	1,41
1775	3,08		2,31	1,16
1776	2,48		1,72	0,97
1777	2,92		1,75	1,09
1778	3,08		2,24	1,16
1779	2,67		2,00	1,00
1780	3,23		2,63	1,31
1781	3,31		2,39	1,34
1782	2,88		2,25	1,13
1783	3,27		2,50	1,33
1784	3,52		2,59	1,38
1785	3,19		2,31	1,30
1786	3,33		2,35	1,25
1787	3,50		2,63	1,31
1788	3,67		2,51	1,38
1789	5,14		3,86	1,69
1790	3,92		2,94	1,47
1791	3,54		2,42	1,44
1792	4,17		3,13	1,56
1793	4,92		2,91	2,00

Tabel 8. De clericale effractie. De prijs in guldens Brabant-Luik per seester (31,29 liter)

Jaar	Wintergerst	Gemengde gerst	Zomergerst	Groene erwten
1577				
1578				
1579	1,00 e		0,58 e	
1580				1,00
1581				1,00
1582	0,88 e		0,50 e	1,17
1583	0,88 e			1,17
1584				2,40
1585				
1586	0,50 a		0,57 e	
1587	0,44 a			
1588	0,33			
1589	0,56			
1590	0,47			
1591	0,34 a			
1592	0,50 a			
1593	0,56 a			
1594	0,19 a			
1595	0,75 a		0,75 e	
1596	0,75 a		0,75 e	2,25
1597	0,75 a		0,60 e	
1598	0,63		0,63 a	
1599	0,59			
1600	0,63			
1601	0,56			1,29 e
1602			0,56	
1603			0,56	
1604	0,71		0,53 a	1,59 e
1605	0,50 a			
1606	0,50		0,44	1,33
1607	0,56 e		0,50	1,67
1608	0,63 a		0,63	
1609	0,63			1,54
1610				1,43
1611	0,69			
1612	0,63			
1613				1,13 e
1614	0,56			
1615	0,56 a			
1616	0,63		0,50 e	
1617	0,75		0,60	
1618	0,63			

Jaar	Winter-gerst	Gemengde gerst	Zomer-gerst	Groene erwten
1619	0,63			
1620	0,63			
1621				
1622	0,75 a			1,71 e
1623	0,75		0,75 e	1,85 e
1624	0,75	1,20 e	0,75 e	
1625	1,00			
1626	0,88 a	1,56 e		2,33 e
1627	0,81		0,81 e	2,17 e
1628		1,33 e	0,88 e	2,62 e
1629	0,81	1,24 e		2,43 e
1630	1,00	1,52 e	1,00 e	2,67 e
1631				
1632	1,00	1,52 e		3,00 e
1633		2,00 e		2,40 e
1634	1,00			2,29 e
1635				
1636	1,00		1,00 a	2,43 e
1637	1,00			3,00
1638	1,00			3,20
1639	1,00	1,52 e		3,20
1640	1,00			3,00
1641	1,00	1,45 e	1,00 e	2,91
1642	1,00	1,33 e		3,00
1643	1,13	1,50 e		2,57
1644	1,13			3,00 e
1645				2,40 b
1646				
1647	1,13 b			
1648	1,25 b			
1649				4,00 e
1650				
1651		2,33 e	1,75 e	4,67 b
1652	1,50 e	1,50 e		3,20 e
1653	1,13 b	1,13 e		2,25 e
1654				3,27
1655	1,17 a	1,31 b	1,17 b	2,80
1656	1,67	1,25 b	1,00 b	3,33
1657	1,00 b	1,00 e		1,78
1658	1,25 b	1,25 e	1,25	2,50
1659	1,13 b			
1660	1,38 b	1,38 e		3,30 b
1661		1,88 b	1,50 b	4,29 b
1662	2,33	1,75	1,40	
1663	1,67 b	1,25 b	1,00 a	3,33 b

Jaar	Winter-gerst	Gemengde gerst	Zomer-gerst	Groene erwten
1664				
1665	1,25 b			3,33 b
1666	1,33 b	1,00 b		2,46 b
1667	1,50 b	1,13 b		3,37 b
1668	1,42 a	1,06 a		
1669	1,58 a	0,95 a		2,85 a
1670		1,29 a		3,00 e
1671				3,18
1672	1,33 a		1,00 a	3,20
1673	1,33 a			3,20 a
1674				4,00 c
1675		2,25 e		8,00 e
1676				
1677	1,33 e	1,00 e		3,20 e
1678	1,33 e	1,00 e		3,00 e
1679		1,13 e	1,13 e	3,00 e
1680	1,42 e	1,06 e	1,06 e	3,40 e
1681	1,33 e	1,00 e		2,00 e
1682	1,33 e	1,00 e		2,00 c
1683	0,89 e			3,00 c
1684	2,00		1,20	6,00 c
1685	1,33	1,00	0,80 e	4,00
1686	1,25	1,07	0,75	2,14
1687	1,25	0,94	0,75	2,81
1688	1,25	1,25	1,07	2,50
1689	1,17	1,17 e	1,00	2,33 b
1690	1,40	1,17	0,88 e	2,62
1691	1,50	1,25 e	1,07	2,50 c
1692	2,40	2,00 e	1,71	6,00 e
1693	3,37	2,57	2,25	6,00
1694	2,62	2,10	1,75 e	4,67
1695	1,75	1,40	1,47	4,67
1696	1,80	1,50	1,29 e	3,00
1697	1,80	1,50	1,13 e	4,50
1698	4,00	2,67	2,00 e	10,67
1699	2,44 e	1,83 e	1,38 e	4,40 e
1700	1,28	1,14	0,89	2,29
1701	1,80	1,50	1,13	3,37
1702	1,73	1,50	1,36	3,56
1703	2,31	2,00	1,67	4,44
1704	1,80	1,50	1,20	3,86
1705	1,67	1,54	1,25	3,33
1706	1,33	1,23	1,14	3,00
1707	1,33	1,14	1,00	2,67
1708	1,50	1,31	1,24	3,50

Jaar	Winter- gerst	Gemengde gerst	Zomer- gerst	Groene erwten
1709	3,63	2,64	1,81	5,80
1710	1,50	1,20	1,00	2,25
1711	1,42	1,21	1,06	2,83
1712	1,42	1,31	1,06	2,83
1713	1,67	1,43	1,25	3,75
1714	1,69	1,29	1,13	3,00
1715	1,14	1,00	0,80	2,67 e
1716	1,25	1,00	0,88	2,50
1717	1,20	1,03	0,88	2,00
1718	1,02	0,88	0,78	2,04
1719	1,70	1,42	1,31	2,83
1720	1,00	0,88	0,74	2,00
1721	1,04	0,78	0,63 a	2,08
1722	1,00	0,86	0,75	2,00
1723	1,00	0,94	0,83	2,25
1724	1,64	1,35	1,05	3,29
1725	1,50	1,31	0,88	3,50
1726	1,42	1,13	0,94	2,62
1727	1,33	1,17	0,88 e	2,15
1728	1,28	1,14	1,00	2,46
1729	1,29	1,11	0,97	2,33
1730	1,38	1,20	0,95	3,00
1731	1,24	1,13	1,00	2,57
1732	0,90	0,75	0,61	1,93
1733	1,21	0,91	0,76	2,42
1734	1,04	0,91	0,69	2,07
1735	0,96	0,93	0,84	2,16
1736	0,77	0,67	0,59	1,82
1737	1,14	0,96	0,78	2,50
1738	1,14	1,00	0,80	2,67
1739	1,44	1,33	1,20	2,88
1740	2,38	1,78	1,36	4,07
1741	1,21	1,09	0,83	2,50
1742	1,38	1,10	0,92	2,64
1743	1,18	1,03	0,80	1,83
1744	0,96	0,78	0,69	1,92
1745	1,19	1,00	0,89	1,92
1746	1,96	1,81	1,68	3,62
1447	1,92	1,64	1,64	3,83
1748	1,65	1,38	1,18	3,00
1749	1,27	1,06	0,95	2,38
1750	1,58	1,19	0,95	3,17
1751	1,42	1,21	1,06	2,38
1752	1,11	0,97	0,86	2,58
1753	1,04	0,91	0,73	2,23

Jaar	Winter-gerst	Gemengde gerst	Zomer-gerst	Groene erwten
1754	1,23	1,00	0,73	2,40
1755	1,04	0,89	0,63	2,08
1756	1,50	1,29	1,13	3,00
1757	1,54	1,32	1,32	3,08
1758	1,25	1,09	0,92	2,50
1759	1,50	1,29	1,00	3,00
1760	1,65	1,41	1,10	3,04
1761	1,75	1,50	1,05	3,23
1762	1,64	1,38	1,00	2,94
1763	1,21	1,04	0,85	2,07
1764	1,31	1,13	0,89	2,83
1765	1,56	1,34	1,22	3,00
1766	1,70	1,42	1,00	2,83
1767	1,90	1,52	1,19	3,17
1768	1,43	1,25	0,91	3,33
1769	1,50	1,27	0,89	2,54
1770	1,88	1,61	1,25	3,91
1771	2,09	1,77	1,28	3,68
1772	2,14	1,81	1,57	3,92
1773	1,80	1,50	1,07	3,60
1774	1,88	1,61	0,98	3,60
1775	1,54	1,32	1,03	3,08
1776	1,41	1,19	0,97	2,48
1777	1,59	1,35	1,03	2,92
1778	1,95	1,54	1,03	3,08
1779	1,45	1,23	0,94	2,67
1780	1,91	1,62	1,20	3,23
1781	1,95	1,54	1,13	3,31
1782	2,18	1,80	1,29	2,88
1783	2,02	1,77	1,21	3,27
1784	2,10	1,83	1,29	3,52
1785	1,98	1,73	1,22	3,19
1786	1,67	1,48	1,08	3,33
1787	1,91	1,68	1,05	3,50
1788	1,91	1,63	1,05	3,67
1789	2,25	1,93	1,32	5,14
1790	1,96	1,68	1,38	3,92
1791	1,92	1,64	1,21	3,54
1792	2,50	2,00	1,79	4,17
1793	2,91	2,67	2,00	4,92

Tabel 9. De clericale effractie. De prijs in guldens Brabant-Luik per seester (31,29 liter)

Jaar	Gele erwten	Haver Hesbaye	Haver Condroz	Rogge
1656	2,35			
1657				
1658				
1659				
1660				3,25 c
1661				5,25 c
1662				3,25 c
1663				2,30 c
1664				2,20 c
1665				2,30 c
1666				1,70 c
1667				1,70 c
1668				2,00 c
1669				2,10 c
1670				2,10 c
1671				1,90 c
1672				2,00 c
1673				2,50 c
1674				5,00 c
1675	6,74 e			6,00 c
1676				4,00 c
1677	2,67 e			2,50 c
1678				2,25 c
1679	2,57 e			2,25 c
1680	2,13 e			2,25 c
1681				2,25 c
1682	1,89 e			2,25 c
1683	2,29 e			2,00 c
1684				3,50 c
1685	3,20			2,00 c
1686				1,75 c
1687	2,50			1,75 c
1688	1,88			1,75 c
1689	1,75 e			1,75 c
1690	1,75			1,75 c
1691	2,14 c			2,30 c
1692	4,00 c			4,00 c
1693	4,50			4,00 e
1694	3,50			1,50 e
1695	2,80			2,50 e
1696	3,00			3,00 e
1797	3,00			3,00 e

Jaar	Gele erwten	Haver Hesbaye	Haver Condroz	Rogge
1698	8,00			6,00 e
1699	3,67 e			3,00 e
1700	2,00			2,00 e
1701	2,57	1,19	0,94	2,40
1702	2,38	1,38	1,19	2,40
1703	3,08	1,38	1,13	2,40
1704	2,57		0,88	2,00
1705	2,50	1,13	1,13	2,30
1706	2,00		0,81	1,70
1707	1,60		0,88	1,60
1708	2,63	1,13	0,94	2,60
1709	4,83	3,00	1,25	5,00
1710	2,25		0,78	2,25
1711	2,43		0,88	
1712	2,13		0,94	2,25
1713	2,72		0,94	2,60
1714	2,57		0,94	2,70
1715	1,78		0,69	1,75
1716	1,67		0,75	1,50
1717	1,67		0,69	1,55
1718	1,53	0,78	0,63	1,50
1719			0,94	2,00
1720	1,62		0,50	1,60
1721	1,56		0,50	1,55
1722	1,50		0,56	1,50
1723	1,76	0,88	0,63	1,75
1724	2,71	1,00	0,75	2,90
1725	2,63	0,88	0,63	2,50
1726	2,13	1,06	0,69	2,10
1727	1,75	0,88	0,75	1,75
1728	2,00	1,13	0,88	2,00
1729	1,88	1,13	0,88	2,00
1730	2,25	0,94	0,75	2,10
1731	2,08	1,00	0,75	2,10
1732	1,45	0,75	0,50	1,50
1733	1,55	0,88	0,63	1,55
1734	1,61	0,75	0,50	1,60
1735	1,64	0,81	0,66	1,60
1736	1,25	0,63	0,50	1,35
1737	1,39	0,81	0,63	1,50
1738	2,29	0,84	0,63	2,35
1739	2,77	1,25	1,00	2,80
1740	3,56	1,38	1,13	4,50
1741	2,06	0,84	0,75	2,05
1742	1,77	1,03	0,81	1,70

Jaar	Gele erwten	Haver Hesbaye	Haver Condroz	Rogge
1743	1,57	0,88	0,75	1,60
1744	1,25	0,81	0,75	1,30
1745	1,47	0,94	0,81	1,50
1746	2,76	1,75	1,50	2,85
1747	2,88	1,72	1,47	2,80
1748	2,06	1,13	0,94	2,10
1749	1,90	0,88	0,75	2,40
1750	2,19	0,94	0,75	2,10
1751	2,43	0,94	0,75	2,10
1752	1,94	0,81	0,72	2,05
1753	1,53	0,69	0,63	1,50
1754	2,00	0,78	0,72	2,00
1755	1,39	0,69	0,59	1,45
1756	2,25	1,13	1,03	2,50
1757	2,64	1,25	1,13	2,65
1758	1,94	0,94	0,84	1,90
1759	1,89	1,03	0,94	1,95
1760	2,47	1,06	0,94	2,50
1761	2,63	1,03	0,94	2,65
1762	2,40	1,06	0,97	2,40
1763	1,71	0,94	0,84	1,70
1764	2,00	0,88	0,78	2,05
1765	2,60	1,28	1,19	2,60
1766	1,89	1,00	0,91	2,00
1767	2,38	1,19	1,09	2,40
1768	2,50	0,94	0,84	2,50
1769	2,06	1,00	0,91	2,00
1770	3,60	1,38	1,25	3,65
1771	3,29	1,38	1,25	3,30
1772	2,94	1,69	1,56	2,95
1773	2,65	1,00	0,88	2,60
1774	3,00	0,97	0,84	3,10
1775	2,31	1,13	1,00	2,37
1776	1,72	1,00	0,91	1,75
1777	1,75	1,06	0,97	1,80
1778	2,24	1,06	0,94	2,35
1779	2,00	0,97	0,88	2,00
1780	2,63	1,31	1,19	2,75
1781	2,39	1,19	1,06	2,30
1782	2,25	1,38	1,25	2,25
1783	2,50	1,28	1,16	2,50
1784	2,59	1,44	1,31	2,60
1785	2,31	1,06	1,00	2,20
1786	2,35	1,19	1,06	2,40
1787	2,63	1,13	1,09	2,65

Jaar	Gele erwten	Haver Hesbaye	Haver Condroz	Rogge
1788	2,51	1,13	1,03	2,65
1789	3,86	1,38	1,25	3,90
1790	2,94	1,44	1,31	2,95
1791	2,42	1,56		2,50
1792	3,13	2,16		3,25
1793	4,00	2,00	1,94	4,00

Tabel 10. De provinciale effractie. De prijs in franken per hectoliter

Jaar	Spelt	Tarwe	Rogge	Gerst	Haver
1794	7,23				
1795	10,50	42,12	28,08	12,15	8,50
1796	5,47	16,20	12,50	4,92	4,75
1797	5,29	14,10	9,36	7,80	4,76
1798	5,27	13,07	8,88		
1799	5,64	15,04	10,61		
1800	6,07	18,21	12,14	9,60	5,87
1801	8,60	27,33	19,57	12,28	6,41
1802	10,50	24,70	21,17	12,93	9,51
1803	6,18	16,75	12,38	9,78	5,87
1804	6,54	20,96	13,49	9,92	6,88
1805	8,57	25,97	17,05	11,45	9,95
1806	6,68	18,30	12,97	9,28	4,97
1807	6,12	13,89	11,69	12,88	6,42
1808	6,43	16,49	11,92	11,16	6,27
1809	5,47	14,53	9,67	6,28	5,76
1810	6,48	19,94	11,41	10,20	7,01
1811	9,20	25,43	17,04	12,38	6,36
1812	8,51	23,97	15,50	12,21	8,35
1813	6,71	17,79	12,38	10,84	6,50
1814	6,29	17,00	12,17	9,30	7,62
1815	8,88	22,95	18,12	10,86	6,39
1816	10,54	36,09	28,56	17,95	9,81
1817	11,11	32,38	23,44	16,11	9,88
1818	8,17	22,32	16,56	12,97	9,57
1819	7,01	16,12	11,95	11,32	7,69
1820	5,98	16,22	10,69	8,62	5,55
1821	4,82	13,39	7,86	6,66	4,36
1822	5,41	13,16	11,34	8,01	5,72
1823	4,77	11,63	7,45	6,37	4,23
1824	3,61	8,95	6,01	5,48	4,05
1825	5,36	13,12	9,88	8,50	6,86
1826	6,30	14,95	11,99	9,11	6,60
1827	6,79	17,70	13,89	9,73	6,37
1828	8,19	22,11	14,42	11,04	7,21
1829	6,57	19,45	12,05	8,61	5,77
1830	9,45	25,25	17,19	11,05	5,55
1831	7,75	20,15	15,31	12,29	5,94
1832	7,71	17,56	12,33	13,03	7,82
1833	5,53	12,75	9,37	9,51	6,11
1834	5,78	15,34	9,27	9,18	6,05
1835	5,88	13,79	9,15	9,38	6,16
1836	5,72	15,61	10,84	9,89	5,72
1837	6,46	17,01	12,29	10,53	7,18

Jaar	Spelt	Tarwe	Rogge	Gerst	Haver
1838	8,65	22,68	15,48	12,37	6,93
1839	8,32	21,69	14,87	13,64	6,51
1840	7,44	18,55	13,21	12,01	6,76
1841	7,94	21,22	13,72	10,35	6,34
1842	8,61	19,10	13,84	11,25	7,84
1843	7,09	16,93	12,41	9,46	6,47
1844	5,58	17,22	10,47	9,20	5,85
1845	9,50	24,22	18,70	12,69	9,51
1846	10,49	27,48	22,28	14,98	10,05
1847	8,54	22,48	15,22	13,74	8,18
1848	5,88	17,17	10,41	9,54	5,48
1849	6,24	15,75	9,53	8,85	5,53
1850	6,95	17,18	11,82	9,46	6,07
1851	7,73	18,71	13,97	10,64	7,11
1852	8,02	20,61	14,48	10,87	6,33
1853	10,87	35,27	24,51	16,62	9,27
1854	10,60	30,89	22,47	14,34	9,02
1855	13,44	36,79	25,47	17,53	9,99
1856	8,50	24,55	15,11	13,88	7,85
1857	7,28	18,67	12,33	13,53	7,98
1858	7,04	18,83	12,96	13,65	9,84
1859	7,72	21,52	15,18	13,76	7,23
1860	9,49	25,28	15,02	14,80	9,58
1861	10,33	28,25	17,85	14,40	8,47
1862	8,93	21,91	15,27	12,24	7,99
1863	8,61	18,62	12,33	11,87	6,98
1864	7,32	17,39	11,13	11,26	7,44
1865	8,41	20,86	13,18	12,89	9,36
1866	9,15	28,09	16,35	15,89	9,62
1867	11,77	31,02	20,73	16,86	11,02
1868	9,30	22,07	15,47	14,81	9,58
1869	8,01	19,78	13,95	13,29	9,14
1870	11,09	28,53	15,96	15,77	11,97
1871	11,93	27,50	17,74	13,91	7,68
1872	9,87	32,03	13,88	12,55	7,76
1873	10,57	30,71	20,41	15,91	11,42
1874	8,84	20,28	15,14	14,29	10,97
1875	8,58	21,12	14,46	13,32	10,34
1876	9,70	23,87	15,61	13,63	11,16
1877	10,29	24,21	15,14	14,26	9,34
1878	8,06	19,56	13,17	12,13	8,44
1879	9,68	23,40	16,46	14,09	9,41
1880	9,00	20,89	16,68	13,11	8,53
1881	10,01	24,66	16,86	13,56	9,49
1882	8,26	18,55	12,79	11,77	8,08
1883	7,44	17,99	12,36	10,58	7,96

Jaar	Spelt	Tarwe	Rogge	Gerst	Haver
1884	7,05	15,79	12,62	11,01	8,05
1885	6,31	15,44	11,01	9,38	7,72
1886	5,96	14,49	10,27	8,59	7,33
1887	6,00	14,21	9,60	8,67	6,53
1888	6,08	15,58	10,39	9,25	6,70
1889	6,67	15,13	10,42	9,46	7,33
1890	6,02	16,07	11,19	9,80	7,58
1891	7,48	18,29	15,73	10,28	7,50
1892	5,46	12,97	10,25	8,28	7,21
1893	5,24	11,65	9,27	8,85	7,84
1894	4,64	9,92	7,78	7,94	7,38
1895	4,91	11,06	8,22	7,71	6,86
1896	5,53	13,11	8,96	7,97	7,84
1897	6,07	16,05	10,26	7,84	7,48
1898	5,55	12,96	9,71	8,01	7,37
1899	5,21	12,20	10,83	8,97	7,69
1900	6,05	12,62	9,95	9,32	7,59
1901	5,60	12,57	10,10	9,57	8,34
1902	5,36	11,63	9,48	8,65	7,38
1903	4,87	12,12	9,85	8,26	6,33
1904	5,20	14,00	10,41	8,81	8,30
1905	5,58	13,49	11,13	9,14	8,75
1906	5,56	12,51	10,93	9,04	7,89
1907	6,65	15,78	14,03	10,77	9,34
1908	5,92	14,87	11,80	10,29	8,37
1909	6,50	15,37	10,89	9,54	8,32
1910	5,94	13,96	9,83	8,22	8,65
1911	7,80	15,76	13,38	11,37	10,26
1912	7,80	14,98	12,90	11,87	10,24
1913	6,54	13,55	11,04	10,98	8,47
1914					
1915					
1916					
1917					
1918					
1919					
1920	38,75	61,72	51,59	60,29	47,44
1921	22,82	37,06	39,63	29,81	25,96
1922	28,36	50,50	40,25	39,02	33,29
1923	35,65	68,40	54,48	56,05	39,37
1924	39,67	88,16	74,15	77,89	53,92
1925	41,28	82,43	62,60	59,45	47,86
1926	71,66	168,16	129,04	108,03	78,26
1927	67,78	129,28	114,65	108,71	94,96
1928	73,15	119,21	108,79	107,56	85,52
1929	64,11	107,48	80,01	83,93	59,01

Jaar	Spelt	Tarwe	Rogge	Gerst	Haver
1930	33,10	62,54	45,29	45,12	39,28
1931	38,77	57,75	42,18	57,82	42,97
1932	30,41	55,92	37,48	42,00	35,41
1933	25,46	49,14	30,69	37,40	29,85
1934	25,88	36,31	36,73	37,03	25,68
1935	36,60	69,57	49,70	50,41	46,28
1936	48,85	97,66	74,02	76,22	52,55
1937	47,81	96,51	82,82	75,95	55,95
1938	41,52	76,59	43,75	48,94	37,58
1939	52,87	109,51	87,18	99,65	49,50
1940	48,55	96,10	71,28	84,71	44,89

**INVENTARIS VAN HET ARCHIEF
VAN DE DIOCESANE,
LATER LIMBURGSE COMMISSIE
VAN SAMENWERKING**

voortgezet als

Limburgse Gespreksgroep Katholieken Bedrijfsleven

en

**Werkverband Katholieken in Maatschappelijke
Organisaties en Aalmoezeniers van Sociale Werken**

1928-1993

en het

archief van de Katholieke Centrale Limburg (KCL)

1946-1962

S.H.M. VAESSEN

W.A.A. MES

Sociaal Historisch Centrum voor Limburg, 1993

INHOUD

	blz.
Geschiedenis	157
Organisatie	164
Verantwoording	166
Inventaris	167
I. Stukken van algemene aard	167
1. Vergaderingen	167
2. Financiële verslagen	168
II. Stukken betreffende bijzondere onderwerpen	168
3. Organisatie	168
4. Commissies en activiteiten	169
5. Personeel en financiën	175
6. Correspondentie met leden van het bestuur c.q. aangesloten standsorganisaties en plaatselijke comités van samenwerking	176
7. Contacten met instellingen die door de DCvS zijn opgericht en/of waarin zij is vertegenwoordigd	178
8. Contacten met instellingen in Limburg	182
9. Contacten met instellingen buiten Limburg	183
Archief van de Katholieke Centrale Limburg (KCL)	186
I. Stukken van algemene aard	186
II. Stukken betreffende bijzondere onderwerpen	186

GESCHIEDENIS

In 1928 werd, in navolging van een soortgelijk initiatief in het bisdom 's-Hertogenbosch, de Diocesane Commissie van Samenwerking in het bisdom Roermond opgericht door de Limburgse Land- en Tuinbouwbond, de Limburgse R.K. Werkgeversvereniging, de Limburgse R.K. Middenstandsvereniging en de Limburgse R.K. Werkliedenbond. Enkele jaren later, in 1933 en 1937, traden tot de commissie toe, respectievelijk de R.K. Werknemende Middenstand en de St.-Adelbertvereniging in Limburg, de katholieke standsorganisatie van de intellectuelen. Voorzitter was de hoofdaalmoezenier van Sociale Werken in Limburg, Dr. H.A. Poels. Hij werd in 1939 opgevolgd door K. Roncken, die deze functie tot 1964 bekleedde. Het idee van de standsorganisatie - haar geestelijke vader was Poels - behelsde de vereniging van de diverse beroepsgroepen in afzonderlijke organisaties ter behartiging van hun algemene godsdienstig-zedelijke en sociaal-maatschappelijke belangen. Voor Poels was de standsorganisatie een middel om te komen tot een algehele herkerstening van de samenleving, die door materialisme, individualisme en vooral socialisme werd bedreigd. Een aparte organisatie van de diverse sociale lagen was volgens deze gedachtegang nodig, omdat arbeiders, boeren, middenstanders, werkgevers en dergelijke verschillende functies en posities in het maatschappelijk bestel bekleedden. De grote sociaal-culturele verschillen tussen de standen speelden natuurlijk ook een rol. De Diocesane Commissie fungeerde als overkoepeling van de katholieke standsorganisaties in het bisdom en vormde als zodanig de bekroning van het standsorganisatorische bouwwerk in Limburg. De katholieke standsorganisaties waren diocesaan georganiseerd en het feit dat in Limburg diocees en provincie samenvielen heeft het tot stand komen van deze structuur vergemakkelijkt. Naast het bevorderen van het gezamenlijk optreden van de standsorganisaties stelde de Commissie zich het behartigen van de algemene godsdienstige, zedelijke, culturele en sociaal-economische belangen in het bisdom ten doel. Zij beoogde dus een bundeling van wat later het maatschappelijk opbouwwerk zou worden genoemd. De bundeling van krachten was ook noodzakelijk, omdat de "hogere" standen - werkgevers en intellectuelen - voor dit soort werk veel minder

enthousiasme toonden dan bijvoorbeeld de katholieke arbeidersbeweging.

Het standsorganisatorische netwerk diende, aldus Poels, uiteindelijk te leiden tot het doordringen van de katholieke sociale beginselen in de samenleving, waardoor materialisme en klassenstrijd plaats zouden maken voor christelijke naastenliefde en solidaire samenwerking van alle sociale en maatschappelijke geledingen.

De Commissie wilde haar doelen onder meer bereiken door het oprichten van commissies van samenwerking op plaatselijk niveau. Haar eerste activiteiten waren dan ook vooral daarop gericht. De initiatieven bleken echter weinig succesvol. Regelmatig werden in de bestuursvergaderingen van de Commissie klachten geuit over het stagneren van het instellen van plaatselijke commissies. Na 1945 zou de situatie rond deze commissies er alleen maar slechter op worden.¹

De overige activiteiten van de Commissie vóór de Tweede Wereldoorlog hadden vaak betrekking op sociaal-economische kwesties, zoals de jeugdwerkloosheid en het opstellen van een sociaal-economisch urgentieprogramma. Meer propagandistisch van aard waren de actie tegen het nationaal-socialisme en activiteiten ter ondersteuning van de landelijke katholieke acties "Naar de nieuwe Gemeenschap" en "Voor God". Gevaren op zedelijk gebied, zoals pornografische lectuur op spoorwegstations, zwemmen en kamperen en de zogenaamde "slechte huizen" langs de Nederlands-Belgische grens werden eveneens bestreden.

Net als de overige sociale, maatschappelijke en politieke organisaties in Nederland verdween de Diocesane Commissie tijdens de Duitse bezetting in 1941 van het toneel. In juli 1945 kwam zij voor het eerst na de oorlog weer bijeen. Het feit dat de standsorganisaties zich pas na de bevrijding van geheel Limburg weer diocesaan konden organiseren, voerde het Verslagboek van de Commissie over de jaren 1945 tot 1947 aan als één van de redenen voor deze betrekkelijk late heroprichting. Ook was de animo om weer op de

¹ Notulen van de vergadering van de Diocesane Commissie van Samenwerking in het bisdom Roermond (DCvS), (3 februari 1940), in: Archief van de Diocesane, later Limburgse Commissie van Samenwerking, inv.nr. 1; Stukken betreffende het ontwerpen van een reglement voor de DCvS (1929), in: Archief DCvS, inv.nr. 27; *Verslagboek 1945-1946-1947 van de werkzaamheden en maatregelen der Diocesane Commissie van Samenwerking in het bisdom Roermond*, Roermond 1948, pag. 49.

oude organisatievoet na de bevrijding verder te gaan niet overal even groot.²

Eén van de eerste naoorlogse wapenfeiten van de Diocesane Commissie was de oprichting van de Katholieke Centrale Limburg (KCL) in 1946. Zij overkoepelde alle katholieke sociale, maatschappelijke, charitatieve en culturele organisaties in de provincie. De Diocesane Commissie vormde de kern van de KCL en fungeerde als haar uitvoerend orgaan. De secretaris van de eerstgenoemde organisatie was tevens directeur van de laatstgenoemde. De KCL stond aan de wieg van de tweede katholieke koepel, die na de oorlog in 1949 werd ingesteld. Dit Diocesaan Sociaal Caritatief Centrum (DSCC) verenigde alle sociaal-charitatieve instellingen van katholieke signatuur onder zich. Ook met deze organisatie was de Diocesane Commissie nauw verbonden. Het werkterrein van beide vertoonde grote overlappingsen en de Commissie verzorgde het secretariaat en de administratie van het DSCC.³

De organisatorische activiteiten van de Diocesane Commissie beperkte zich niet tot deze twee instellingen. Tot in het begin van de jaren vijftig riep zij ruim een dozijn stichtingen in het leven, ieder met een specifieke doelstelling op sociaal, maatschappelijk, cultureel of welzijnsgebied: de Culturele Raad Limburg, de Stichting Priester Studie Fonds, de Stichting Limburgs Gemeenschaps-oord en Volkshogeschool Geerlingshof, het Psychologisch Instituut Limburg, de Stichting Diocesane Katholieke Gezinszorg, de Diocesane Katholieke Stichting Bejaardenzorg, de Katholieke Limburgse Emigratie Stichting, om enkele voorbeelden te noemen. Daarnaast werden er stichtingen opgericht, die zich bezig hielden met regionale streekontwikkeling, zoals de Stichting Streekontwikkeling Zuidelijk Limburg, de Stichting Roerstreek, de Stichting Noord-Limburg en de Stichting Streekontwikkeling "Land van Swentibold". Het katholiek organisatiewezen ontwikkelde zich onder leiding van de Diocesane Commissie explosief en langs deze weg heeft zij een wezenlijke bijdrage geleverd aan de verdere uitbouw van de katholieke zuil in Limburg na de Tweede Wereldoorlog.

² Verslagboek, o.c., pag. 6.

³ Verslagboek, o.c., pag. 10-11; brief DCvS aan de Vereniging voor Ziekte en invaliditeitsverzekering van 13 juli 1960, in: Archief DCvS, inv.nr. 237.

De Commissie zag er nauwgezet op toe, dat de nieuwe instellingen een exclusieve katholieke signatuur zouden dragen en niet los van de standsorganisaties zouden opereren. Dit bleek duidelijk bij de oprichting in 1947 van het Provinciaal Opbouworgaan Limburg (POL), een instelling ter coördinatie van het sociaal werk samen met het niet op katholieke leest geschoeide semi-officiële Limburgs Volksherstel. De Commissie wilde in het POL niet verder gaan dan een federatieve samenwerking, gebaseerd op het "zuilenprincipe". Ook verzette zij zich tegen een apart optreden van de afzonderlijke katholieke organisaties in het POL. Zij dienden eerst in de KCL een gezamenlijk standpunt te bepalen.⁴ Het streven van de Diocesane Commissie was er duidelijk op gericht belangrijke uitvoerende taken in handen van de standsorganisaties te houden en hen een monopoliepositie te laten bekleden op maatschappelijk terrein. Een "Alleingang" van katholieke organisaties, los van het standsorganisatorische geheel, werd zoveel mogelijk tegengegaan. Tevens wilde de Commissie een halt toeroepen aan de toenemende overheidsbemoeienis in het sociaal, maatschappelijk en welzijnswerk.⁵ De Diocesane Commissie bestudeerde ook zelf allerlei vraagstukken op de genoemde terreinen. Kwesties als vergoeding van oorlogsschade, fabrieksarbeid van meisjes en gehuwde vrouwen, speeltuinen buurthuiswerk, christelijke levensversobering, vormings- en ontwikkelingswerk en dergelijke werden toevertrouwd aan studiecommissies. Van 1965 tot 1973 organiseerde zij jaarlijks de Limburgse (sociale) studiedagen te Rolduc. Er was nauwelijks een werkerterrein op sociaal, maatschappelijk en cultureel gebied, waarbij de Commissie niet op enigerlei wijze was betrokken. Tot in de jaren zestig fungeerde zij als "het provinciaal welzijnsbestuur van Limburg".⁶ Door haar nauwe contacten met het bisdom Roermond heeft de Diocesane Commissie zelfs een niet geringe invloed kunnen uitoefenen op de totstandkoming van het bisschoppelijk mandement van 1954: de katholieken in het openbare leven van deze tijd.⁷

⁴ Verslagboek, o.c., pag. 12-13.

⁵ Cfr. J.C.G.M. Jansen, *Rerum Novarum en de sociale vernieuwing in Limburg in de loop van honderd jaar 1891-1991*, in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, XXXVI (1991), pag. 132.

⁶ Jansen, o.c., pag. 131.

⁷ Zie Jansen, o.c., pag. 135-136.

In de jaren zestig kwam het keerpunt. De Diocesane Commissie raakte in een identiteitscrisis en een herbezinning op haar positie en functioneren werd noodzakelijk. Een tweetal door het bestuur opgestelde nota's⁸ constateerde dat de door de standsorganisaties opgerichte instellingen de taken van de eerstgenoemden op specifieke sociale, maatschappelijke en culturele terreinen steeds meer overnamen. Al spoedig opereerden zij vrijwel geheel zelfstandig en voor de standsorganisaties was er op dit vlak niets meer te doen. De Diocesane Commissie kreeg hier met een ontwikkeling te maken, die zich ook elders in het verzuilde bestel van het maatschappelijk en welzijnswerk in Nederland voordeed. De professionalisering en de verwetenschappelijking van dit werk verzwaakte de greep van de traditionele katholieke sociale organisaties op deze instellingen. Tevens trok de overheid dit werk steeds meer naar zich toe, doordat de afhankelijkheid van de welzijnsstichtingen van overheidssubsidiëring toenam.⁹ Het traditioneel standsorganisatorische werk verengde steeds meer tot dienstbetoning aan het individu en de diocesane organisatiestructuur raakte in de knel, doordat landelijke organisaties - al of niet ontzuid - het beeld gingen bepalen.

Voor zichzelf zag de Diocesane Commissie nog wel een rol weggelegd ten aanzien van de algemene ontwikkelingen op godsdienstig, maatschappelijk en economisch gebied in Limburg. Zij zou een ontmoetingspunt kunnen vormen voor de sociale (stands)organisaties ter bespreking van allerlei maatschappelijke kwesties. Teneinde deze nieuwe taak meer gestalte te kunnen geven, werd de Commissie in 1966 uitgebreid met de Rooms Katholieke Mijnwerkersbond, de Katholieke Vereniging van Mijnbeambten, de Katholieke Onderwijzers Vereniging, het Diocesaan Katholiek Vrouwengilde en de Vrouwenbeweging van de Limburgse Land- en Tuinbouwbond.¹⁰

⁸ Nota's inzake positie, functie en samenstelling van de DCvS van 1964 en 1965, in: Archief DCvS, inv.nr. 32.

⁹ Cfr. T. Heikens, *Onmaatschappelijkheidsbestrijding*, in: T. Akkerman, S. Stuorman (red.), *De zondige riviera van het catholicisme. Een locale studie over feminisme en ontzuiding 1950-1975*, Amsterdam 1985, pag. 41; zie ook: notulen vergadering DCvS van 9 mei 1964, in: Archief DCvS, inv.nr. 8.

¹⁰ Brief van de DCvS aan de Nederlandse Katholieke Mijnwerkersbond, de Katholieke Vereniging van Mijnbeambten, de Katholieke Onderwijzers Vereniging, het Diocesaan Katholiek Vrouwengilde, de Limburgse Vrouwenbeweging van de Limburgse Land- en Tuinbouwbond en het Nederlands Katholiek Vakverbond van december 1965, in: Archief DCvS, inv.nr. 118.

Parallel aan deze reorganisatie van de Diocesane Commissie liepen de verschijnselen van ontzuiling en deconfessionalisering, die in die tijd ook in Limburg plaatsvonden. Vooral de veranderingen in de organisatie en de structuur van diverse standsorganisaties gaven aanleiding tot discussies over hun levensbeschouwelijke grondslag en bestaansrecht. Ook de positie van de geestelijk adviseur in deze organisaties was geen vanzelfsprekend gegeven meer.¹¹

Vanaf 1966 fungeerde de Diocesane Commissie als studie- en debaterende club voor de leiders van de aangesloten organisaties. Thema's als deconfessionalisering, vormingswerk voor jongeren, welzijnszorg in Limburg, de derde wereld, het milieu, harmonie of conflict, beleid in moderne ondernemingen en dergelijke, waarvoor vaak externe deskundigen werden uitgenodigd, passeerden de revue. In 1970 vond er een tweede reorganisatie plaats, die de hierboven geschetste ontwikkeling bekrachtigde. De St.-Adelbertvereniging en de katholieke vrouwenorganisaties zouden geen deel meer uitmaken van de Commissie, die bovendien haar naam veranderde in Limburgse Commissie van Samenwerking (vanaf 1 januari 1971).¹²

Maar ook deze reorganisatie kon de bergafwaartse trend van de Limburgse Commissie niet keren. De jaarlijkse vergaderfrequentie liep terug van zes in 1964 tot twee in 1974 en vooral de laatste jaren werden de bijeenkomsten slecht bezocht. Van enige samenwerking tussen de sociale organisaties of het ontplooiën van gezamenlijke initiatieven was al vanaf de tweede helft van de jaren zestig geen sprake meer. De discussie over taak en samenstelling van de Commissie vroeg in de volgende jaren steeds meer tijd. Meer en meer vond het idee ingang dat de leden niet moesten worden gezien als vertegenwoordigers van de aangesloten organisaties, maar lid waren op persoonlijke titel, voortkomend uit de kring van de organisaties. De benaming van de commissie was te ruim en werd in 1978 gewijzigd in Limburgse Gespreksgroep Katholieken Bedrijfsleven.¹³ Nu kwamen vanuit de groep gesprekken op gang met de bisschop van Roermond; allerlei actuele thema's vormen onderwerp van bijeenkomsten: mens in de arbeid, werkloosheid,

¹¹ Zie bijvoorbeeld de notulen van de vergaderingen van de DCvS van 11 januari en 12 september 1964, in: Archief DCvS, inv.nr. 8.

¹² Notulen vergadering DCvS van 7 december 1970, in: Archief DCvS, inv.nr. 8.

¹³ Notulen vergadering LCvS van 13 april 1978, in: Archief LCvS, inv.nr. 9.

leken in kerk en wereld, individualisering en solidariteit, alsmede de reglementen voor het katholiek onderwijs.

In deze opzet fungeerde de gespreksgroep tot de jaren negentig. Het vertrek van F. Sampers als hoofdaalmoezenier van sociale werken in het bisdom Roermond in 1989 vormde aanleiding tot een hernieuwde discussie over het voortbestaan. Het leidde wederom tot een naamswijziging. Het werd nu: Werkverband van Limburgse Maatschappelijke Organisaties en Aalmoezeniers van Sociale Werken, met als doel het organiseren van studie-themadagen over onderwerpen van belang voor de organisaties in verband met belangrijke waarden vanuit de christelijke levensbeschouwing. Pogingen om voor het Werkverband statuten te redigeren bleven in de ontwerpfasen steken. Niet alle leden konden zich verenigen met een juridische structuur voor het houden van studiebijeenkomsten. De eerste en tevens laatste activiteit waar het Werkverband zich op richtte was de herdenking van 100 jaar *Rerum Novarum*, die in mei 1991 te Roermond plaatsvond. Eind november van hetzelfde jaar stelden de aalmoezeniers voor het Werkverband op te heffen, aangezien de discussie over structuur en opzet niets had opgeleverd. In mei 1992 viel definitief het doek: er vonden geen bijeenkomsten meer plaats. In januari 1993 sloot de secretaris de administratie definitief af door de resterende bescheiden over te dragen aan het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg, waaraan reeds in 1967 het grootste deel van het archief was overgedragen.¹⁴

De Diocesane, later Limburgse, Commissie van Samenwerking was ooit de kroon op de katholieke zuil in Limburg en de initiator van de verdere uitbouw en versteviging van dit imposante bouwwerk. Zij slaagde erin vrijwel het gehele sociale, culturele en welzijnswerk voor zich te monopoliseren en zag er nauwlettend op toe, dat een en ander zich in een exclusief katholiek organisatorisch verband afspeelde.

De Commissie is deels ten onder gegaan aan haar eigen succes. Zij maakte zichzelf min of meer overbodig, doordat haar taken op sociaal, maatschappelijk en cultureel terrein werden overgenomen door door haarzelf in het leven geroepen instellingen. Deze opeerden al spoedig geheel zelfstandig en vervingen het traditionele

¹⁴ Brief van secretaris J. Peters aan de leden van het Werkverband van 20 januari 1993, in: Archief DCvS, inv.nr. 24.

standsorganisatorische werk door geprofessionaliseerde op het individu gerichte sociale dienstverlening. In de jaren zestig was er geen sprake meer van het ontplooiën van gezamenlijke initiatieven van de standsorganisaties en de Commissie zag zich voor het probleem gesteld haar bestaan opnieuw te rechtvaardigen. Zij probeerde verder te fungeren als ontmoetingspunt, waar de aangesloten organisaties van gedachten konden wisselen over allerlei actuele maatschappelijke, sociale, economische en godsdienstige thema's. Maar in het tijdperk van deconfessionalisering, ontzuiling, democratisering en individualisering bleek deze nieuwe taak veel te weinig binding te geven om het standsorganisatorisch conglomeraat bij elkaar te houden. Bovendien konden de standsorganisaties zelf niet meer in hun traditionele vorm blijven voortbestaan. De betekenis van de Commissie vanaf de tweede helft van de jaren zestig stond in geen enkele verhouding tot de dominerende rol, die zij in de jaren vijftig in Limburg had gespeeld.

ORGANISATIE

Het Bestuur van de Diocesane Commissie van Samenwerking bestond aanvankelijk uit een afgevaardigde van iedere aangesloten standsorganisatie, een voorzitter en een, vanaf 1945 vrijgestelde, secretaris. De voorzitter was tevens, met uitzondering van de vierde voorzitter, hoofdaalmoezenier van Sociale Werken in Limburg: van de oprichting tot 1939 H.A. Poels, tot 1964 K.W.H.A. Roncken, tot 1969 J.H.H. Bemelmans, tot 1971 J.W. Dirx, tot 1990 F.J.W.A. Sampers en daarna tot de opheffing M.G.G.J. Schreurs. Vóór de oorlog werd het secretariaat bekleed door K.F. Ritzen, na 1945 door L. Speth (tot 1953) en Mr J.M.H.V. Peters. In 1953 nam de Commissie de stichtingsvorm aan. Het bestuur werd uitgebreid: voortaan zou het bestaan uit de voorzitters, secretarissen en geestelijk adviseurs van de standsorganisaties. Tevens kon het bestuur vertegenwoordigers van (katholieke) organisaties, die geen deel uitmaakten van de Commissie, tijdelijk of blijvend assumeren. Hierbij dacht men met name aan de katholieke vrouwen- en jongerenorganisaties. In het voorafgaande is al gewezen op veranderingen in de aangesloten organisaties. Vanaf 1961

kende de Commissie een dagelijks bestuur, bestaande uit de voorzitter, de vice-voorzitter en de secretaris.¹⁵

De bestuurlijke en administratieve banden tussen de Diocesane Commissie en de overige katholieke instellingen waren tot in de jaren zestig hecht. De secretaris van de Commissie had bijvoorbeeld zitting in de Culturele Raad Limburg, de Stichting Gemeenschapsoord en Volkshogeschool Geerlingshof, het Provinciaal Opbouworgaan Limburg, de Stichting Huisvlijt en Creatieve Handenarbeid en de Diocesane Katholieke Jeugdraad. Verder verrichtte hij secretariaatswerk voor de Diocesane Centrale voor Bejaardenzorg, de Volkshogeschool Geerlingshof, de Diocesane St.-Adelbertvereniging en enkele regionale welzijnsstichtingen en commissies voor streekontwikkeling.¹⁶ Al eerder is geweest op de nauwe verstrengeling tussen de Diocesane Commissie met de KCL en het DSCC. De banden met een zevental organisaties werden in 1959 nog versterkt, toen hun secretariaat en dat van de Diocesane Commissie op één adres, Swalmerstraat 44 in Roermond, werden ondergebracht. Het betrof het DSCC, de KCL, de Diocesane Gerepatrieerdenzorg Limburg, de Diocesane Centrale voor Bejaardenzorg, de Diocesane St.-Adelbertvereniging en de stichtingen Noord-Limburg en Roerstreek.

Bovendien verzorgde het secretariaat allerlei ondersteunende administratieve werkzaamheden voor tal van instellingen, zoals de Katholieke Bond van Baksteenfabrikanten, St. Vincentius, de Diocesane Katholieke Actie en het Diocesaan Centrum voor Bejaardenzorg. De omvorming van de Diocesane, later Limburgse Commissie van Samenwerking via Limburgse Gespreksgroep Katholieken Bedrijfsleven tot Werkverband Katholieken in Maatschappelijke Organisaties en Aalmoezeniers van Sociale Werken had ook voor het secretariaat de nodige gevolgen. Meer en meer werden de activiteiten beperkt tot het houden van bijeenkomsten voor katholieken in sociaal-economische organisaties. Het betekende dat er na circa 1970 voornamelijk vergaderstukken van de gespreksgroepen werden opgesteld en er nog maar enkele activiteiten werden georga-

¹⁵ Stukken betreffende wijziging van de statuten van de DCvS, (z.j., 1952, 1959-1961), in: Archief DCvS, inv.nr. 30.

¹⁶ Notulen vergadering DCvS van 14 januari 1965, in: Archief DCvS, inv.nr. 6; brief KCL aan geadresseerde van 26 juni 1959, in: Archief KCL, inv.nr. 234.

niseerd, dit in tegenstelling tot de zeer actieve periode daarvoor. De meeste archiefstukken dateren dan ook uit die periode.

VERANTWOORDING

De hechte banden tussen de Diocesane Commissie van Samenwerking en de diverse sociaal-maatschappelijke en welzijnsorganisaties hebben hun sporen in het archief achtergelaten. Het grootste gedeelte van het archief was geordend naar organisaties en onderwerpen. Door de meervoudige functies van de secretaris van de Diocesane Commissie was het vaak moeilijk de juiste herkomst van de stukken te achterhalen. Bescheiden die ondubbelzinnig behoorden tot instellingen en stichtingen, die onafhankelijk van de Diocesane Commissie functioneerden, zijn uit het archief gelicht en overgebracht naar de archieven van deze organisaties. Deels kwam dit neer op samenvoegen met organisatie-archieven. Het betreft hier stukken van de Stichting Gemeenschapsoord en Volkshogeschool Geerlingshof en van het Diocesaan Sociaal Caritatief Centrum. Eenmaal ontstond een nieuw archief. Van de stukken van de Katholieke Centrale Limburg is een nieuw archief gevormd.

De archieven van tal van hiervoor in aanmerking komende organisaties zijn gecontroleerd op de aanwezigheid van stukken, die in het archief van de Diocesane Commissie thuis horen. Als gevolg hiervan zijn enkele vergaderstukken - notulen en agenda's - uit het archief van het bestuurslid van de Diocesane Commissie, J.H. Maenen, gelicht en overgebracht naar het archief van de Diocesane Commissie.

Herordering van het archief bleek pas mogelijk na ontrafeling van het organisatorisch netwerk. De oorspronkelijke ordening op organisaties en onderwerpen was niet te handhaven. Er is gekozen voor een praktische indeling, gebaseerd op het functioneren van het bureau. Er zijn dossiers aangelegd over organisaties en de activiteiten van het bureau. De correspondentie is geordend per organisatie. Alleen de series vergaderstukken bleven, na wat kleine herschikkingen, onveranderd.

INVENTARIS

I. STUKKEN VAN ALGEMENE AARD

1. Vergaderingen

- 1-9   Agenda's en notulen van vergaderingen van het bestuur van de Diocesane, later Limburgse, Commissie van Samenwerking. 1929-1940, 1945-1978.   9 omslagen
1. 1929-1940	6. 1956-1957
2. 1945-1948	7. 1958-1963
3. 1949-1951	8. 1964-1970
4. 1952-1953	9. 1971-1978
5. 1954-1955	
- 10-16   Convocaten en bijlagen van vergaderingen van het bestuur. 1929, 1933-1936, 1939, 1947-1977.   7 omslagen
10. 1929, 1933-1936, 1939, 1947-1953
11. 1954-1957
12. 1958-1960
13. 1961-1962
14. 1963-1964
15. 1965-1967
16. 1968-1977
- 17   Convocaten voor enkele vergaderingen van het dagelijks bestuur. 1960, 1961, 1965-1967.   1 omslag
- 18-23   Agenda's, notulen en bijlagen van vergaderingen van de Limburgse Gespreksgroep Katholieken Bedrijfsleven. 1978-1990.   6 omslagen
18. 1978-1979
19. 1980-1982
20. 1983-1984
21. 1985-1986

22. 1987-1988

23. 1989-1990

24. Agenda's, notulen en bijlagen van het Werkverband Katholieken in Maatschappelijke Organisaties en Aalmoezeners van Sociale Werken. 1990-1993. 1 omslag

2. Financiële verslagen

25. Financiële verslagen, opgemaakt door het accountantskantoor H.H. Sips te Heerlen over de jaren 1948-1966. 1 pak

II. STUKKEN BETREFFENDE BIJZONDERE ONDERWERPEN

3. Organisatie

26. Stuk betreffende de oprichting van de Diocesane Commissie van Samenwerking. (1928). 1 stuk
27. Stukken betreffende het ontwerpen van een reglement voor de Diocesane Commissie van Samenwerking. 1929. 1 omslag
28. Stukken betreffende de oprichting van plaatselijke comités van samenwerking. 1929-1931, 1937. 1 omslag
N.B. Zie ook inv.nr. 123.
29. Stichtingsakte van de Diocesane Commissie van Samenwerking in het bisdom Roermond van 14 maart 1953. Afschrift. 1953. 1 stuk
30. Stukken betreffende wijzigingen van de statuten. Z.j., 1952, 1959-1961. 1 omslag

- 31 Stukken betreffende de financiële en organisatorische verhouding tussen de Diocesane Commissie van Samenwerking en het Diocesaan Sociaal-Caritatief Centrum. 1960-1962, 1965, 1970. 1 omslag
- 32 Stukken betreffende de nota's inzake positie, functie en samenstelling van de Diocesane c.q. Limburgse Commissie van Samenwerking. 1964, 1965, 1970-1971, 1976-1977. 1 omslag
- 33 Concept-statuten van het Werkverband Katholieken in Maatschappelijke Organisaties. 1990. 1 omslag

4. Commissies en activiteiten

a. Commissies

N.B. Zie ook inv.nr. 98.

- 34 Notulen van de vergadering van het comité VOG (afdeling Vrouwelijke Sociale Hulpdienst) van 3 mei 1940. 1 stuk
- 35 Adviesnota van de commissie inzake gewenste organisaties in Limburg. 1946. 1 stuk
- 36 Stukken van de Diocesane Studiekring. 1952-1955. 1 omslag
- 37 Stukken van de zogenaamde kleine studiecmissie ter bestudering van eigentijdse problemen. 1953-1955. 1 omslag
- 38 Stukken van de commissie Volkshogeschool. 1946. 1 omslag
- 39 Stukken van de commissie tot voorbereiding van een provinciaal psychologisch instituut. 1947-1948. 1 omslag
N.B. Zie ook inv.nr. 160.

- 40 Stukken van de commissie ter bestudering van het vraagstuk van de fabrieksarbeid door meisjes en ongehuwde vrouwen. 1947-1948. 1 omslag
- 41 Correspondentie betreffende de instelling van een commissie speeltuinwerk. 1949. 1 omslag
- 42 Stukken van de diocesane emigratiecommissie. 1950-1952. 1 omslag
- 43 Stukken betreffende een studiebijeenkomst over christelijke levensversobering en de daaruit voortgekomen soberheidscommissie. 1951. 1 omslag
- 44 Stukken van de studiecommissie arbeid van de gehuwde vrouw. 1955-1958. 1 omslag
- 45 Stukken van de commissie vormings- en ontwikkelingswerk van de standsorganisaties. 1956, 1959. 1 omslag
- 46 Correspondentie betreffende het instellen van een geschillencommissie. 1957. 1 omslag
- 47 Stukken van de Commissie Ontwikkelingswerk. 1968. 2 stukken

b. Activiteiten

- 48 Minuut van uitgaande brief aan het Ministerie van Waterstaat betreffende autobusdiensten in de provincie Limburg. 1929. 1 stuk
- 49 Correspondentie met de R.K. Vereniging "De Centrale Limburgsche Drankweer" betreffende de carnavalskwes- tie. 1928-1929. 2 stukken
- 50 Brief van de Provinciale Limburgse Commissie voor Verkeer, Handel en Industrie te Maastricht betreffende de exploitatie van de kolentip in Maasbracht. 1929. 1 stuk

- 51 Stukken betreffende de oprichting van plaatselijke crisiscomités. 1931. 1 omslag
- 52 Stukken betreffende het sociaal-economisch urgentieprogramma. 1933. 3 stukken
- 53 Correspondentie met graaf M. de Marchant et d'Ansembourg betreffende de standpuntbepaling van de DCvS ten opzichte van het nationaal-socialisme en fascistische organisaties. 1933. 3 stukken
- 54 Brief van het Centraal Bureau van "Voor Eer en Deugd" te Roermond betreffende berichten aan de Limburgse gemeenten inzake zwemmen en kamperen. 1934 1 omslag
- 55 Stukken betreffende de bestrijding van pornografische lectuur in boekhandels op de Limburgse stations. 1934. 2 stukken
- 56 Stukken betreffende het jeugdwerklozenvraagstuk, de oprichting van een werkkamp voor jeugdig werklozen en een congres over jeugdig werklozen in Nijmegen. 1935. 1 omslag
- 57 Ingekomen brieven van de Tegelsche Courant te Tegelen en het dagblad De Gelderlander te Nijmegen betreffende een oproep van de DCvS met betrekking tot de NSB-Landdag van 6 september 1936. 1936. 2 stukken
- 58 Ingekomen stukken van het dekenaat Heerlen betreffende "een zuiver kerkelijke actie, gezien de omstandigheden" in verband met een oproep hiertoe van de DCvS. 1936. 2 stukken
- 59 Stukken betreffende het nemen van maatregelen inzake het gevaar van de zogenaamde "slechte huizen" langs de Belgisch-Nederlandse grens. 1936-1937. 1 omslag

- 60 Brief van de R.K. Limburgsche Molenaarsbond te Venlo betreffende maatregelen tegen concurrentie van de coöperatieve molen van de LLTB te Nederweert-Ospel. 1937.
1 stuk
- 61 Minuut van uitgaande brief aan het secretariaat van de Actie "Naar de Nieuwe Gemeenschap" betreffende het oprichten van aparte comités. 1939.
1 stuk
- 62 Stukken betreffende de discussie inzake de vaststelling of de Katholieke Onderwijzersbond (KOV) tot de standsorganisaties behoort en als zodanig dient toe te treden tot de standsorganisatie van de Werknemende Middenstand. 1946-1948.
1 omslag
- 63 Correspondentie en stukken betreffende de medewerking aan acties van het Nationaal Instituut "Steun Wettig Gezag". 1949, 1951.
1 omslag
- 64 Stukken betreffende de oprichting en subsidiëring van buurt- en gemeenschapshuizen in Limburg. Z.j., 1953-1964.
1 omslag
- 65 Correspondentie met de heren Chr. Gijsen en G.H. Boesten (respectievelijk van de KAB en Werknemende Middenstand) betreffende besprekingen over bejaardenzorg. 1954.
1 omslag
- 66 Correspondentie met het Economisch Technologisch Instituut in Limburg betreffende de nota voor de in de Raad van Overleg samenwerkende organisaties betreffende de verkeersgeografische situatie in het zuiden. 1954.
3 stukken
- 67 Stukken betreffende de rede van Dr A.J.M. Cornelissen over "De zin van het mandement" voor de DCvS op 30 september 1954 en de rede van Dr G. Philips over "Verhouding Kerk en Maatschappij", in februari 1955 gehouden. 1954-1955.
1 omslag

- 68 Stukken betreffende de organisatie van een katholieke protestdemonstratie op 10 juni 1956 als reactie op een NVV demonstratie op 3 juni 1956 in Maastricht. 1956. 3 stukken
- 69 Stukken betreffende de enquête, gehouden onder Limburgse bedrijven over personeelsverenigingen. 1956-1957. 1 omslag
- 70 Stukken betreffende de organisatie van een missiecongresdag van standsorganisaties in het kader van het Algemene Missieactie Tentoonstelling (AMATE)congres te Maastricht, 27 april-12 mei 1957. 1 omslag
- 71 Correspondentie met diverse uitgeverijen betreffende het maken van een volksuitgave van de biografie over H. Poels van J. Colsen C.M. 1957. 1 omslag
- 72 Minuut van uitgaande brief aan het college van burgemeester en wethouders der Gemeente Heerlen betreffende de bebouwing in de directe omgeving van het standbeeld van Dr H. Poels. 1957. 1 stuk
- 73 Stukken betreffende het stimuleren van een christelijke viering van 1 mei, dag van de arbeid. 1958. 1 omslag
- 74 Stukken betreffende overleg tussen de DCvS, het Dioceesaan Sociaal-Caritatief Centrum en Gedeputeerde Staten van Limburg over welvaart en welzijnsbeleid in Limburg. 1964. 1 omslag
- 75 Stukken betreffende de overname van de organisatie der Limburgse Sociale Studieweek/dagen en de nieuwe opzet van die bijeenkomsten. 1965-1966. 1 omslag
- 76-84 Stukken betreffende de organisatie van de Limburgse Studiedagen te Rolduc. 1965-1973. 9 omslagen

76. 1966	81. 1971
77. 1967	82. 1972
78. 1968	83. 1973
79. 1969	84. 1966-1972 (financiën)
80. 1970	

- 85 Minuut van uitgaande brief aan het Diocesaan Pastoraal Centrum betreffende aanbieding van een stuk over taak en betekenis van het geestelijk adviseurschap bij sociale organisaties. 1966. 1 stuk
- 86 Stukken betreffende het uitbrengen van een advies aan het bisdom Roermond over de viering van 15 augustus en 1 november als kerkelijke feestdagen. 1966-1961. 1 omslag
- 87 Stukken betreffende het onderzoek naar de "deconfessionaliseringstendensen in het maatschappelijk bestel" onder de leden van de DCvS. 1968. 1 omslag
- 88 Stukken betreffende het onderzoek van Gedeputeerde Staten in Limburg naar de visie van sociale organisaties op de plannen tot gemeentelijke herindeling. 1968. 1 omslag
- 89 Stukken betreffende de organisatie van studiebijeenkomsten voor leden van de hoofdbesturen van sociale organisaties. 1973-1975. 1 omslag
- 90 Correspondentie en stukken betreffende het overleg van de Limburgse Gespreksgroep Katholieken-Bedrijfsleven met het bisdom Roermond betreffende bestudering van vraagstukken in de samenleving. 1978-1989. 1 omslag
- 91 Stukken betreffende de organisatie van sociale studiedagen in 1983 en 1984 door de Limburgse Gespreksgroep Katholieken Bedrijfsleven. 1982-1984. 1 omslag

- 92 Stukken betreffende de herdenking "100 jaar Rerum Novarum en Limburg" te Roermond, georganiseerd door het Werkverband Katholieken in Maatschappelijke Organisaties. 1990-1991. 1 omslag

5. Personeel en financiën

- 93 Correspondentie met de Boeren en Tuinders Levensverzekering N.V. voorheen Jan Truyenfonds te Scheveningen betreffende de pensioenverzekering van J. Peters. 1954-1966. 1 omslag
- 94 Correspondentie met de Vereniging voor Ziekte- en Invaliditeitsverzekering te Utrecht betreffende het verzekeren van het personeel. 1960, 1962. 1 omslag
- 95 Ingekomen brief van mevrouw A. Jansen-Olergraten betreffende haar ontslag bij de DCvS. 1963. 1 stuk
- 96 Correspondentie met mejuffrouw M. Janissen betreffende haar ontslag bij de KCL en de DCvS. 1954. 3 stukken
- 97 Balansen, (concept)begrotingen, jaarrekeningen met bijlagen over de jaren 1948-1966. 1 omslag
- 98 Correspondentie met de financiële commissie van de DCvS. 1948-1960, 1964. 1 omslag
- 99 Correspondentie met leden van de DCvS en opvolgers betreffende subsidies en andere bijdragen in de kosten van het bureau. 1929-1940, 1947-1968, 1970, 1980, 1983-1986, 1990, 1991. 1 omslag
- 100 Correspondentie met diverse organisaties en personen betreffende subsidies en andere financiële zaken. 1948, 1950-1969, 1986-1988, 1993. 1 omslag

101 Tabellarisch kas-, bank- en giroboek van uitgaven van het bureau. 1953-1961. 1 deel

6. Correspondentie met leden van het bestuur c.q. aangesloten standsorganisaties en plaatselijke comités van samenwerking

102 Correspondentie met bestuursleden. 1939, 1947-1972, 1975, 1977. 1 omslag

103 Minuten van uitgaande brieven en circulaires aan de besturen van de diocesane standsorganisaties betreffende gezamenlijke bijeenkomsten en activiteiten. 1948-1964. 1 omslag

104 Ingekomen brieven van leden van de Limburgse Gespreksgroep Katholieken Bedrijfsleven. 1981-1986. 1 omslag

105-121 Ingekomen stukken van en minuten van uitgaande stukken aan standsorganisaties en enkele andere organisaties aangesloten bij de DCvS. 1929-1991. 15 omslagen, 1 pak

105. St.-Adelbertsvereniging in het bisdom Roermond. 1939. 1 stuk

106. Katholieke Arbeidersbeweging Limburg en het latere NKV Provinciaal Centrum Limburg. 1946-1966. 1 pak
N.B. Zie ook inv.nr. 196.

107. Limburgse Organisatie van Zelfstandige Ondernemers (LOZO) voorheen (R.)K. Limburgse Middenstandsbond. 1933-1935, 1938, 1939, 1968-1984.

108. Katholieke standsorganisatie Werknemende Middenstand, diocees Roermond. 1933, 1945, 1948, 1952-1955, 1962-1965.

109. Limburgse Katholieke Werkgevers Vereniging (LKWV). 1929, 1933, 1937, 1947-1958, 1960, 1961, 1964, 1968.
- 110-111. Limburgse Land- en Tuinbouwbond (LLTB). Z.j., 1947-1949, 1952-1968, 1979.
110. LLTB.
111. Vestigingscommissie van de LLTB, 1950-1951.
112. Diocesaan Centrum der Nederlandse Katholieke Vrouwenbeweging. 1952-1955.
113. Katholieke Arbeidersjeugd Limburg (KAJ). 1948-1957.
114. Katholiek Vrouwelijk Jeugdwerk. 1949, 1952-1959.
115. Katholieke Jonge Middenstandsvereniging in het bisdom Roermond. 1952, 1955. 3 stukken
116. Katholieke Arbeidersvrouwenbeweging. 1954, 1955, 1957, 1965.
117. Katholieke Limburgse Boerinnen- en Tuindersvrouwenbond, later Limburgse Vrouwen Beweging van de LLTB. 1955, 1958-1971, 1984, 1991.
118. Nederlandse R.K. Mijnwerkersbond. 1949, 1965, 1966.
119. Vrouwelijke Katholieke Arbeidende Jeugd. 1956, 1957, 1961. 3 stukken
120. Katholieke Vereniging van Mijnbeambten. 1965. 1 stuk
121. R.K. Onderwijzersbond in het bisdom Roermond. 1966. 2 stukken
- 122-123 Ingekomen stukken van en minuten van uitgaande stukken aan plaatselijke en enkele dekenale comités van samenwerking. 1929-1940, 1946-1963. 2 omslagen
122. Algemeen. Z.j., 1937, 1940, 1946-1956, 1962.
123. Per plaats (alfabetisch). 1929-1939, 1946, 1949-1963.

N.B. Bevat onder meer tal van reglementen van plaatselijke comités.

- 124 "Mededelingen", maandoverzichten van activiteiten van de diocesane commissie aan de plaatselijke afdelingen. 1948-1953, 1961. 1 omslag

7. Contacten met instellingen die door de DCvS zijn opgericht en/of waarin zij is vertegenwoordigd.

- 125-185 Ingekomen stukken van en minuten van uitgaande stukken aan instellingen die door de DCvS zijn opgericht en/of waarin zij is vertegenwoordigd. 1934, 1936-1938, 1944-1972, 1976-1985. 1 pak, 60 omslagen

125. Adviesbureaus voor materiële oorlogsschade. 1950-1957.
126. Stichting Bemiddelend Orgaan Limburg. 1956-1962.
127. Stichting Bijzondere Sociale Zorg Limburg. 1954-1958.
- 128-132. Commissie Zuid(elijk) Limburg. 1957-1964. 5 omslagen
128. Stukken betreffende de oprichting. 1957-1958.
- 129-130. Agenda's, notulen en bijlagen van vergaderingen. 1957-1963.
129. 1957-1961.
130. 1962-1963.
131. Correspondentie betreffende subsidiëring van de commissie. 1957, 1961.
132. Overige stukken. 1957-1964.
- 133-135. Culturele Raad Limburg. 1952-1970. 3 omslagen
133. Ingekomen minuten van uitgaande stukken. 1952-1970.
134. Stukken betreffende het opstellen van een huishoudelijk reglement. 1957.

135. Stukken betreffende herziening van de statuten en van de "Commissie van 14", belast met de reorganisatie van de CRL. 1960, 1964-1965.
136. Diocesaan Comité van Actie "Voor God". 1936-1937.
137. Stichting Diocesane Gezinszorg te Meerssen. 1947, 1949-1950.
- 138-140. Diocesane Katholieke Jeugdraad. 1949-1964.
3 omslagen
138. Agenda's, notulen en bijlagen van vergaderingen. 1959-1961.
139. Ingekomen stukken en minuten van uitgaande brieven. 1949-1964.
140. Stukken betreffende de kampeer/bivakkeercommissie. 1952-1954.
141. Diocesane Katholieke Stichting Bejaardenzorg. 1951, 1954, 1958.
142. Diocesaan Sociaal Caritatief Centrum te Roermond. 1954, 1956-1957, 1960.
143. Katholieke Bond "Voor het Gezin". 1951.
144. Stichting Katholieke School voor Maatschappelijk Werk. 1947-1953.
145. Stichting Katholiek Limburgs Algemeen Studiefonds. 1946.
- 146-150. Katholieke Centrale Vereniging voor Lectuurvoorziening in Limburg. 1949-1960.
5 omslagen
146. Vergaderstukken van de algemene vergadering. 1952-1954, 1959.
147. Correspondentie betreffende vertegenwoordiging in KCL. 1957-1960.
148. Correspondentie betreffende een conflict tussen de Provinciale Vereniging van R.K. Openbare Leeszalen en Bibliotheken en de KCL over de lectuurvoorziening op het platteland. 1955-1957.

149. Correspondentie betreffende de instelling van een commissie ter bestrijding van ongewenste lectuur (Schund-lectuur). 1955-1956.
150. Overige stukken. 1949-1959.
151. Katholieke Centrale van Speeltuin en Ontspanningsorganisaties in Limburg. 1953-1954.
152. Katholieke Filmactie in het bisdom Roermond. 1946, 1951.
153. Katholieke Limburgse Emigratiestichting (KLES). 1952-1953, 1964-1967.
154. Limburgs Comité van het Katholiek Rheumacentrum. 1954.
155. Stichting Limburgs Gemeenschapsoord en Volkshogeschool, naderhand Volkshogeschool Geerlingshof. 1947-1970.
156. Stichting Limburgs Instituut voor Huisvljht en Creatieve Handenarbeid. 1955-1959.
157. Comité Heemkunde en de Stichting Limburgs Heem te Ottersum. 1954-1956, 1959.
158. Stichting voor Mater Amabilisscholen en Jongeren cursussen in Limburg. 1957-1963.
159. Stichting tot Bevordering van het sociaal, cultureel en caritatief werk in het ontwikkelingsgebied Noordelijk Limburg (afgekort Stichting Noord-Limburg). 1953-1958, 1964.
160. Stichting Psychologisch Instituut Limburg. 1948-1962.
161. Stichting R.K. Opleiding tot Gezinsverzoekers. Z.j. 1 stuk
- 162-168. Provinciaal Opbouworgaan Limburg. 1947-1966. 7 omslagen
162. Ingekomen stukken van en minuten van uitgaande stukken aan het POL. 1949-1966.
163. Stukken betreffende de oprichting en deelname in POL. 1947-1950.
164. Stukken betreffende de bemoeienis van het POL met de Stichting Maat-

- schappelijk Werk ten plattelande. 1949-1952.
165. Stukken betreffende de hulpverlening aan slachtoffers van de watersnoodramp in 1953.
166. Stukken van en betreffende de revalidatiecommissie. 1957-1963.
167. Stukken betreffende de relatie en afbakening van het werkterrein met diocesane en provinciale beleidsorganen. 1958-1963.
168. Stukken van en betreffende de commissie vraagstukken subsidiëring van het maatschappelijk werk van POL. 1959.
169. Priesterstudiefonds Limburg. 1954-1964.
170. Provinciale Commissie voor Sociale Begeleiding in Limburg. 1963-1966.
171. Stichting Revalidatiecentrum Limburg. 1955-1956.
172. Stichting Roerstreek. 1957, 1959.
173. Sociaal Historisch Centrum voor Limburg. 1949-1963, 1972.
- 174-179. Stichting Streekontwikkeling Zuidelijk Limburg. 1963-1969. 6 omslagen
174. Stukken betreffende de oprichting van een welzijnsstichting in Zuidelijk Zuid-Limburg, naderhand Stichting Streekontwikkeling Z.-L. genoemd. 1963-1965.
175. Notulen van de gespreksgroep Vaals in het kader van welzijnsactiviteiten in Zuid-Limburg. 1964.
176. Agenda's, notulen en bijlagen van vergaderingen van het algemeen bestuur. 1965-1969.
- 177-179. Agenda's, notulen en bijlagen van vergaderingen van het dagelijks bestuur. 1964-1969. 3 omslagen

177. 1964-1966
178. 1967-1968
179. 1969
180. Stichting Studiefonds Limburg. 1947-1950.
181. R.K. Vereniging Het Limburgse Groene Kruis. 1945, 1948-1950, 1956, 1961.
182. Vereniging voor Vakopleiding. 1938.
183. Diocesane organisatie "Voor Eer en Deugd". 1934.
184. Werkgemeenschap Limburg. 1944-1955, 1963, 1965, 1967.
185. Stichting Evangelie en Samenleving. 1970, 1976-1985. 1 pak
- 186 Verslag van een bijeenkomst te Venlo betreffende de oprichting van een culturele beweging in Limburg. 1940. 1 stuk
- 187 Stukken betreffende de oprichting van een katholieke bond voor bejaarden en gepensioneerden. 1950, 1952, 1953. 1 omslag

8. Contacten met instellingen in Limburg

- 188-206 Ingekomen stukken van en minuten van uitgaande stukken aan instellingen in de provincie Limburg. 1929-1969. 19 omslagen
188. Apostolaatskernen in Ondernemingen te Heerlen. 1952. 2 stukken
189. Bisdom Roermond. Z.j., 1929, 1946, 1948, 1951-1961, 1964-1965, 1968.
N.B. Zie ook inv.nrs. 86 en 90.
190. Centrale voor Volkskunst te Maastricht. 1949.
191. Comité Heiligdomsvaart te Maastricht. 1954, 1961.
192. Diocesane Pastorale Raad. 1968-1969.

193. Katholieke Actie Bisdom Roermond en de stichting Limburgs Centrum Katholieke Actie. 1948, 1951, 1954, 1956, 1964, 1966.
194. Katholieke Limburgse Studentenbeweging, 1947-1952.
195. Limburgs Maandblad De Bronk. 1953, 1956.
196. Secretariaat van de Limburgse Sociale Studieweek c.q. voorbereidingscomité van de sociale studiedagen betreffende de Limburgse Sociale Studiedagen. 1951, 1957-1960, 1962, 1964.
N.B. Tot 1965 werden de studiedagen georganiseerd door de KAB-Limburg en daarna voortgezet door de DCvS. Zie ook inv.nrs. 75-84.
197. Protestantse Raad van Overleg in Limburg. 1968.
198. Provinciaal Bestuur van Limburg. 1950-1967.
199. Provinciaal Studiefonds voor de R.K. Opleiding tot Gezinsverzorgster. 1959. 1 stuk
200. Regionale Omroep Zuid. 1946-1949.
201. Sociale Raad te Roermond. 1949, 1950, 1953.
202. Stichting Onze Buurthuizen te Heerlen. 1935, 1947-1948.
203. Stichting Opbouw- en Vormingswerk Noordelijk Limburg (kasteel Well). 1959, 1965-1967.
204. Stichting Streekontwikkeling van het Land van Swentibold. 1956, 1960, 1961.
205. Stichting Ziekenhuis "Nyassaland" te Roermond. 1954.
206. Studiecommissie Limburg Ontwerpbesluit "Een jaar werken in de huishouding". 1946. 2 stukken

9. Contacten met instellingen buiten Limburg

- 207-229 Ingekomen stukken van en minuten van uitgaande stukken aan instellingen buiten de provincie Limburg. 1937, 1946-1970. 23 omslagen

207. Aartsdiocesane Raad van Overleg te Utrecht. 1950-1955, 1960.
208. Diocesane Raad van Overleg in het bisdom 's-Hertogenbosch. 1954-1962.
209. Diocesaan Maatschappelijk Comité in het bisdom Breda. 1954.
- 210-218. Katholiek Bureau voor Maatschappelijk en Cultureel Overleg te 's-Gravenhage, vanaf 1957 Stichting Katholiek Maatschappelijk Beraad. 1946-1970. 9 omslagen
- 210-215. Agenda's, notulen en bijlagen van bestuursvergaderingen. 1951-1970.
210. 1951-1956
211. 1957-1960
212. 1961-1962
213. 1963-1964
214. 1965-1967
215. 1968-1970
216. Agenda's, notulen en bijlagen van vergaderingen van secretarissen van de diocesane raden van overleg. 1951-1952.
217. Stukken van de commissie ouden van dagen. 1950-1951.
218. Overige stukken. 1946-1966.
219. Katholieke Actie "Voor God" te Heemstede. 1937. 2 stukken
220. Katholieke Filmactie in Nederland. 1946, 1948, 1950, 1957.
221. Katholieke Volkspartij (KVP). 1947-1961.
222. Nederlandse Vereniging tot steun aan het "Koningin Wilhelminafonds voor de kankerbestrijding" te Amsterdam. 1953. 1 stuk
223. Nederlands Cultureel Contact. Z.j., 1950-1951, 1953, 1956.
224. Nederlandse Katholieke Middenstandsbond te 's-Gravenhage. 1950. 1 stuk

225. Permanente Adviescommissie inzake de opbouw van de sociale organisaties te Utrecht. 1960, 1961. 2 stukken
226. R.K. Kustersbond "St. Joseph" in het bisdom 's-Hertogenbosch. 1955. 3 stukken
227. Sobriëtas, R.K. Organisatie tot bevordering van de zedelijke hoofddeugd van matigheid en tot bestrijding van het alcoholisme te Utrecht. 1951, 1952.
228. Stichting Provinciaal Opbouworgaan Noord-Brabant. 1947-1951.
229. St. Willibrord-vereniging. 1952. 1 stuk

Archief van de Katholieke Centrale Limburg (KCL)

- I. STUKKEN VAN ALGEMENE AARD
- 230 Notulen met bijlagen van de algemene ledenvergadering. 1948-1949, 1953. 1 omslag
- 231 Agenda's en notulen van vergaderingen van het bestuur. 1947-1949. 1 omslag
- 232 Notulen en bijlagen van enkele vergaderingen van het dagelijks bestuur. 1947, 1948. 1 omslag
- II. STUKKEN BETREFFENDE BIJZONDERE ONDERWERPEN
- 233 Stukken betreffende de oprichting van de KCL en de vaststelling van statuten en wijzigingen. Z.j., 1946, 1949. 1 omslag
- 234 Circulaire betreffende de adreswijziging van het bureau met opgave van instellingen die eveneens op het nieuwe adres te Roermond zijn gevestigd. 1959. 1 stuk
- 235 Correspondentie betreffende het verkrijgen van subsidies. 1947-1948. 1 omslag
- 236 Stukken betreffende een kostenregeling van secretariaatswerkzaamheden tussen KCL en het Diocesaan Sociaal-Caritatief Centrum. 1956. 2 stukken
- 237 Correspondentie met de Vereniging voor Ziekte en Invaliditeitsverzekering betreffende verzekering van het personeel. 1952-1962. 1 omslag

- 238 Stukken van de door het KCL ingestelde commissie gemeenschapshuizen betreffende het subsidiëren van deze instellingen door de overheid en het ontwerpen van statuten voor plaatselijke stichtingen. 1955-1960. 1 omslag
- 239 Ingekomen stukken van de Provinciale Stichting Volkscultuur. 1952. 1 omslag
- 240 Correspondentie met instellingen betreffende aansluiting bij KCL. 1947-1953. 1 omslag
- 241 Ingekomen stukken van de Beweging Europese Federalisten, afdeling Roermond. 1950. 1 omslag
- 242 Ingekomen stukken van en minuten van uitgaande stukken aan het Provinciaal Opbouworgaan Limburg. 1949-1955. 1 omslag
- 243 Correspondentie betreffende de oprichting van het Dioceesaan Sociaal Caritatief Centrum. 1947, 1949. 1 omslag
- 244 Correspondentie met het bisdom betreffende het organiseren van Limburgse katholiekendagen. 1948. 2 stukken
- 245 Stukken van Mr J.M.H.V. Peters als secretaris van het Dioceesaan Comité ter viering van het zilveren bisschopsfeest van Mgr Dr J.H.G. Lemmens. 1957. 1 omslag

LITERATUUROVERZICHT

Over hagelkruisen, banpalen en pestbosjes: historische landschapselementen in Nederland, S. Barends e.a. [red.], Utrecht 1993, 120 pag., ill.

Monumenten in steden trekken in ruime mate bezoekers. Ook de kastelen, landhuizen en monumentale boerderijen, die op het platteland zijn overgebleven, noden regelmatig tot het maken van een ommetje. Veel minder indruk maken gewoonlijk historische landschapselementen, tenzij ze toevallig zijn gelegen in een omgeving die tot een wandelingetje noodt.

Vaak zijn historische landschapselementen ook zozeer gebonden aan lokale economische en maatschappelijke omstandigheden dat de toevallige passant ze nauwelijks herkent. Wordt hem de naam genoemd van het object, dan kan hij er zich menigmaal niets bij voorstellen. Wat mag een daliegat, een verhoefslagingspaal of een legakker wel zijn?

De auteurs van "Over hagelkruisen, banpalen en pestbosjes", historisch geografen voor wie kleine historische landschapselementen behoren tot de grootste rijkdommen van het cultuurlandschap, hebben zich bijzonder verdienstelijk gemaakt door in een klein boekje 53 verschillende landschapselementen met een korter of langer verleden te expliciteren. Een foto, een kaartje dat informeert over de precieze ligging en een informatieve tekst staan toe enige zeer zeldzame en een hele groep tamelijk vaak in het landschap aanwezige relictten te herkennen en te waarderen.

Limburg is vertegenwoordigd met zeven artikeltjes, dat is heel royaal. Na Gelderland is Limburg met Noord-Holland de best vertegenwoordigde provincie. De graft, de landweer en het hagelkruis zijn er niet zeldzaam. De visvijver, de mijnberg en de voorde zijn dat intussen wel. De Napoleonsbaan, een lommerrijke laan van Parijs naar Hamburg, is altijd al uniek geweest. Het opmerkelijke daaraan is slechts dat zij alleen in Limburg haar negentiende-eeuwse beplanting behield.

Indien dit boek alleen maar belang had voor de toerist, zou er weinig reden zijn geweest er in een historisch jaarboek aandacht aan te besteden, behalve dan omdat het tevens een nuttig naslag-

werkje is om de betekenis van enige historisch-geografische vaktermen in op te zoeken. Er is echter meer. De auteurs dateren consequent de ouderdom van de landschapselementen. Met uitzondering van de voorde, de doorwaadbare plaats, waarvan er in Vaals onder het gehucht Mamelis nog een paar zijn overgebleven, is er geen enkel dat ouder is dan het jaar 1000. Daarentegen zijn er verscheidene die uit de negentiende of zelfs uit de eerste helft van de twintigste eeuw stammen. Elk historisch landschapselement blijkt veranderingen te weerspiegelen uit tijdvakken van snelle regionale economische en maatschappelijke ontwikkelingen. Van de ontginningen en de stichtingen van nieuwe nederzettingen tussen 1075 en 1350 blijken in het landschap nog herhaaldelijk sporen te worden aangetroffen. Dat geldt ook voor de hernieuwde opbloei van de zestiende eeuw, die volgde op de laat-middeleeuwse depressie. De behoefte aan een nieuw en beter verkeersnet in het westen en het noorden van Nederland tijdens de zeventiende eeuw is nog steeds in het landschap zichtbaar; dat geldt ook voor de zucht naar prestige van vermogende families uit de achttiende eeuw alsmede voor de agrarische vernieuwingen, de verbetering van de infrastructuur en de industriële ontwikkeling tussen 1850 en 1940.

Het landschap zelf weerspiegelt het schoksgewijze verlopen proces van sociaal-economische innovatie en legt tevens getuigenis af van de teleurstellingen die er vaak het gevolg van waren, zoals wel heel duidelijk aan het licht kwam bij de landbouw pionier, die - om te voorkomen dat zijn ingenieuze ploeg ieder moment moest stoppen om te keren - rond ging ploegen en per saldo moest vaststellen dat minstens 29% van zijn grondbezit incult bleef, hoe fraai zijn ronde perceel er ook bij lag.

J.J.

R. Leboutte, Reconversions de la main d'oeuvre et transition démographique. Les Bassins industriels en aval de Liège XVIIe-XXe siècles, Paris 1988, 519 pag.

Aan het einde van de jaren zestig vroeg Franklin Mendels een in Canada werkzaam historicus van Vlaamse afkomst als eerste aandacht voor het fenomeen van de achttiende-eeuwse plattelandsnijverheid, waaraan hij de naam proto-industrialisatie gaf. Het was

niet alleen een eerste vorm van massaproductie van goederen, maar tevens de aanzet van een ingrijpende verandering in levensstijl.

Bondig samengevat verloopt zijn redenering aldus: In de achttiende eeuw komt veel plattelandsnijverheid voor. Ondernemers in de textielnijverheid, de metaalnijverheid, de wapenindustrie en de strohoedenfabricage maken veelvuldig gebruik van het overschot aan arbeidskracht op het platteland. Oorspronkelijk handelaren gaan ze zich met de productie bemoeien. Zij verstrekken de plattelanders de grondstoffen, soms ook enig gereedschap en controleren het fabrikaat. Naar gelang daarvan wordt betaald. Dit putting-out-systeem schuift het kapitaal, dat eerder alleen als handelskrediet dienst deed, door naar de produktiesfeer.

Vier aspecten zijn opmerkelijk:

- de plattelandsnijverheid die eertijds voor de lokale markten werkte, treedt binnen in de internationale groothandel;
- de plattelandsbevolking werkte in het seizoen thuis aan de fabricage van industriële produkten. Heel het gezin was er bij betrokken;
- stad en land raakten verstrengeld. Vooral plattelanders die niet voldoende grond bezaten om hun gezin te onderhouden, steunden op de nijverheid. Zij haalden hun boterham bij stedelijke groot-handelaren;
- op middellange termijn zag een flink deel van de plattelandsbevolking zijn overlevingskansen stijgen: er werd eerder getrouwd en na het huwelijk opgelet dat het gezin niet te snel groeide. Het traditionele demografische evenwichtssysteem vervaagde en werd vervangen door een beheersingstechniek, gebaseerd op geboortebeperving.

De proto-industrialisatietheorie is gaandeweg steeds vaker gebruikt om de demografische veranderingen die zich in West-Europa sedert de achttiende eeuw voordeden te verklaren. Het is een vorm van schematiseren, waar nogal wat vraagtekens bij rijzen. Zo was Vlaanderen wel een voorloper wat de plattelandsnijverheid betreft, maar bepaald niet op het stuk van geboortebeperving. De meeste historisch-demografen zaten daar niet mee. Zij wezen met de beschuldigende vinger naar de r.-k. Kerk en stelden de morele terreur van de pastoors verantwoordelijk voor de vertraging die de demografische transitie in Vlaanderen onderging.

Het was daarom een goede gedachte van Leboutte de proto-industriële theorie te toetsen aan de gebeurtenissen in het Luikse bekken. Hij koos daarvoor de dorpen, gelegen tussen Luik en Eijsden aan weerszijden van de Maas. Vooral Hermalle, Argenteau en Herstal leverden een schat aan demografische gegevens, die zich uitstekend leenden voor een gedetailleerde analyse. De plattelandsnijverheid heeft er vanaf de achttiende eeuw een grote omvang gekend. Zij was rijk geschakeerd: hier textiel, daar produktie van strohoeden, elders weer wapenfabricage of de vervaardiging van spijkers en kris-kras daar doorheen mijnbouw. De invloed van de Kerk sprak er al sinds eeuwen niet tot de verbeelding.

De uitkomsten van het onderzoek van Leboutte zijn opmerkelijk. De streek langs de Maas tussen Luik en de Nederlandse grens heeft zich in demografisch opzicht heel rustig ontwikkeld. Al in de achttiende eeuw was de bevolkingsdichtheid er heel groot: 240 inwoners per km² tussen Luik en Cheratte en 145 in de omgeving van Visé, de Basse-Meuse. Welke stormachtige ontwikkeling sommige industrietakken ook doormaakten, er was nooit behoefte aan grote aantallen immigranten. Aan de andere kant was het voor jeugdigen evenmin ooit noodzakelijk massaal te vertrekken.

Vanaf 1750 steunde de streek op de plattelandsnijverheid. In sommige sectoren bleef de proto-industriële arbeidsorganisatie, het putting-out-systeem, tot na de Eerste Wereldoorlog dominant. Tussen 1850 en 1874 was de vraag naar produkten van thuiswerkers ten plattelande zo groot, dat kan worden gesproken van een stormachtige verhoging van het welvaartsniveau. Pas in dat kader deed zich een demografische transitie voor. De angst weer in de oude massale armoede terug te vallen, gaf onmiddellijk nadat de vraag naar de in het Maasdal geproduceerde produkten stagneerde, aanleiding het kindertal te reduceren. Dat was drie, vier generaties na het ontstaan van de proto-industrialisatie. Het had meer te maken met inmiddels overgenomen leefpatronen van de burgerij dan met loonafhankelijkheid of intrede in de internationale markteconomie.

Uiterst omzichtig redenerend, heel secuur analyserend, heeft Leboutte een bom gelegd onder de theorieën en hypothesen van geschiedvorsers uit de jaren zeventig en tachtig. Economische veranderingen zijn niet maatgevend. Zij zijn zelf een gevolg van de aandrang bij betrokkenen hun welzijn en welbevinden te verbeteren.

De demografische transitie was een nieuwe techniek om het eenmaal bereikte welvaartsniveau te handhaven, geïntroduceerd op het moment dat die teloor dreigde te gaan. De voorlopers van de geboortebeperving waren de bij de wapenindustrie betrokkenen. Hun bedrijfstak had het eeuwig op en neer gaan van vraag en mode, die in de textiel- en de strohoedenbranche al zolang voor teleurstellingen had gezorgd, niet gekend. Rond 1875 werden zij echter door een zware afzetcrisis getroffen, waarop zij reageerden met beperking van het aantal te voeden monden. Variaties in markafhankelijkheid en afzetkansen bepaalden wel het tempo, waarin de demografische transitie zich van streek tot streek voordeed: zij spelen een rol in de regionale verschillen die in dat opzicht zijn opgetreden.

J.J.

N. Becker, Das Land am unteren Niederrhein. Untersuchungen zur Verfassungs-, Wirtschafts- und Sozialgeschichte des ländlichen Raumes vom hohen Mittelalter bis zur frühen Neuzeit (1100-1600), Köln 1992, 455 pag. (= Rheinisches Archiv 128).

Het is gebruikelijk de middeleeuwse samenleving, zoals die er tegen het einde van de elfde eeuw uitzag, sterk geschematiseerd weer te geven. Recente publicaties van onder meer Duby (*Les trois ordres*) hebben het gebruik in de middeleeuwse maatschappij een samenleven te zien van drie scherp onderscheiden klassen, geestelijkheid, adel en boeren, alleen nog maar versterkt.

Duby's onderzoek was gebaseerd op sociaal-wijsgerige en sociologische inzichten van een aantal elfde- en twaalfde-eeuwse denkers. Becker stelde zich voor aan de hand van bronnen die het dagelijks leven meer direct weergeven, zoals oorkonden en rekeningen, na te gaan of de samenleving destijds inderdaad zo eenvoudig was opgebouwd en of er zich in dit systeem wellicht tot het einde van de middeleeuwen in de zestiende eeuw veranderingen voordeden. Als onderzoekgebied koos hij de Nederrijn, een landstreek grofweg begrensd door Nijmegen, Wesel en het pas later ontstane Venlo. In zo'n klein territorium doet zich vanzelfsprekend de moeilijkheid voor dat vooral in de eerste eeuwen het aantal bronnen nogal is beperkt. Het is de vraag in hoeverre die representatief zijn. Ook het

tempo en de mate, waarin zich veranderingen voltrekken, zijn slechts zelden eenduidig vastgelegd. Ondanks de moeite die de auteur zich getroost om de waarde van zijn bronnen telkens opnieuw aan te tonen, overtuigt hij niet altijd. Niettemin zijn zijn conclusies zo opmerkelijk dat enige daarvan hier zeker vermelding verdienen, al was het maar omdat zij uitnodigen tot verder onderzoek.

In de twaalfde eeuw is de samenleving aanzienlijk gedifferentieerder dan gewoonlijk wordt verondersteld. Onder de landbouwers dient men tenminste vrijen, cijnsplichtigen en horigen te onderscheiden. Een zakelijke band met hun landheer hadden de laatsten al lang niet meer, wel waren zij verplicht bij overlijden het beste stuk uit de erfenis af te staan. Even gedifferentieerd is de adel opgebouwd. Hetzelfde geldt voor de ministerialen. Blijkens de huwelijksrelaties waren de scheidslijnen tussen al deze groepen nog vaag.

In de loop van de dertiende eeuw traden diepgaande veranderingen op in de samenleving. De zojuist gestichte steden oefenden grote aantrekkingskracht uit op de plattelandsbevolking, vooral binnen een straal van tien kilometer in de omtrek, alsook op een afstand van vijftien à twintig kilometer. Verder weg en in het tussenliggende gebied overheerste de concurrentie van de volgende stad. Gevolg was een structureel tekort aan arbeidskrachten op het platteland. Verboden om naar de stad te trekken, hadden geen effect, evenmin als het opleggen van de plicht het land te blijven bewerken. Het enige dat hielp was lastenverlichting. De bij elk sterfgeval terugkerende aanslag op het moeizaam opgebouwde bezit, doordat het beste stuk uit de erfenis bij de landheer moest worden ingeleverd, werd geleidelijk vervangen door een matige jaarlijkse cijns. In het begin van de veertiende eeuw was de sociale positie van de boeren zozeer verbeterd, dat trek naar de stad geen enkele zin meer had.

De ontginningen hebben geen enkele invloed uitgeoefend op de sociale structuur. Al werden uit Holland en Vlaanderen ook deskundigen aangetrokken om het afwateringsprobleem, dat het in cultuur brengen van nieuw land zo hinderde, op te lossen, zij gingen geen nieuwe stand vormen. De ontgonnen gebieden werden verdeeld over de al aanwezige boeren. In het midden van de veertiende eeuw nam hun bezit verder toe. Tussen 1350-1351 en 1404 reduceerden vier, vijf pestgolven de bevolking aanzienlijk. De hoeveelheid cultuur-

land bleef gelijk. Een deel ervan viel toe aan boeren die hadden overleefd, een ander deel - vaak meer dan 25% - kwam in handen van stedelingen.

Dat betekende dat er na 1350 geen sprake was van enigerlei economische crisis. Er traden geen Wüstungen op - integendeel, de ontginningsactiviteiten gingen door, zij het dan in een laag tempo -, er was geen sprake van een prijschaar. Veeleer was het tegendeel het geval: de toename van het aantal kleine landbouwbedrijven kan slechts als een teken van een gunstige conjunctuur worden geïnterpreteerd.

Becker meent dat in de dertiende en veertiende eeuw belangrijke grondslagen zijn gelegd voor de samenleving, zoals die in de nieuwe tijd, van ongeveer 1560 tot 1795 in de Nederrijn functioneerde. Zijn conclusies zijn misschien hier en daar wat overtrokken, de manier waarop hij omgaat met kwantitatieve gegevens is soms wellicht discutabel, maar zijn uitkomsten zijn in ieder geval voor de geschiedenis van Noord-Limburg van groot belang. Zij vormen een waardevolle aanvulling op een onderzoek van Van Schaik uit 1987 naar de belastingdruk in Gelre en Zutphen in de late middeleeuwen, enkele keren bieden zij daar zelfs een belangrijke correctie op.

J.J.

D. Ebeling, Der Holländerholzhandel in den Rheinlanden. Zu den Handelsbeziehungen zwischen den Niederlanden und dem westlichen Deutschland im 17. und 18. Jahrhundert, Stuttgart 1992, 240 pag., reg.

Tot diep in de negentiende eeuw vormde hout één van de felst begerde grondstoffen. Het was nodig voor verwarmingsdoeleinden, vooral in de nijverheid, waar vaak een gelijkmatige temperatuurverdeling nodig was, die alleen met houtskool was te bereiken. Het hout was ook onontbeerlijk in de bouw. Ramen, deuren, vloeren, kaspanten vergden grote hoeveelheden hout van goede kwaliteit. Daar waar vakwerkbouw werd toegepast, was de vraag naar harde houtsoorten nog wat groter dan in landstrekken waar voldoende klei voorhanden was om stenen te bakken. De allerbeste soorten hout gingen naar de scheepsbouw. Voor masten waren twintig, dertig

meter lange stammen van voldoende dikte nodig, voor de kiel van de houten vaartuigen lange, stevige, enigermate buigzame planken van goed houdbaar hout.

In tegenstelling tot Engeland, waar men nog lang voor de scheepsbouw uit het binnenland hout kon betrekken, had West-Nederland vanaf de opkomst van de zeevaardij aan het einde van de vijftiende eeuw gekampt met schromelijke tekorten aan hout. Aanvankelijk had men in zijn behoeften voorzien door hout te halen uit Scandinavië en de Baltische staten. In de zeventiende eeuw werd dat steeds moeilijker. De gevraagde kwaliteiten moesten dieper uit het binnenland worden gehaald met als gevolg sterk toenemende kosten; zij ontbraken geheel of werden als gevolg van politieke machinaties niet meer op de markt gebracht.

Al in de zestiende eeuw en vroege zeventiende eeuw had men zich in Holland en Zeeland gerealiseerd dat in Midden- en Zuid-Duitsland brede bosgordels voorkwamen met veel hout van de gewenste kwaliteit. Aarzelend waren handelscontacten op gang gebracht. Nog voordat de transportproblemen, die zich daarbij op de zijrivieren van de Rijn voordeden, waren aangepakt, werden die handelsbetrekkingen echter vanwege het uitbreken van de Dertigjarige Oorlog weer afgebroken. Rond 1650 kon opnieuw worden begonnen. Tal van technische, economische en organisatorische problemen zorgden ervoor dat de uitbouw niet bepaald stormachtig verliep. Geleidelijk aan traden vooral financiële moeilijkheden op de voorgrond. Langs de Rijn was niemand bereid of in staat grote sommen geld te steken in het rooien, vervoeren en tegen ongewisse prijzen in Dordrecht op de markt brengen van de gigantische hoeveelheden hout, die tezamen een vlot vormden dat rond Koblenz de omvang van een flink voetbalveld had aangenomen en door 400 à 500 personen werd bemand.

In de eerste helft van de achttiende eeuw trachtten de betrokken handelshuizen de ontstane financieringsproblemen op te lossen door compagnieën te vormen. Aanvankelijk betekende dit slechts een deling van de risico's en een gezamenlijk bijeenbrengen van het kapitaal. Toen tegen het einde van de eeuw de houtprijzen aantrokken, waagden de grote handelshuizen, gespecialiseerd in houtverkoop, het echter samen met vooraanstaande Dortse commissie-naires ware kartels te vormen. Zij beperkten het aanbod, trachtten

de prijsvorming in eigen hand te houden en zo afzet en winst ondanks alle risico's te garanderen.

Met zijn breed geschakeerd onderzoek naar de economische betrekkingen in de houtsector heeft Ebeling perspectieven geopend voor een verklaring van de economische achteruitgang van de Republiek in de achttiende eeuw, die enigszins afwijkt van die van Johan de Vries. Mede omdat de uitkomsten van Ebelings onderzoek nauw aansluiten bij bedrijfseconomisch-historische studies, verricht in de laatste paar jaren in Nederland en België, dient de vraag te worden gesteld of we hier louter te maken hebben met een daling van de omvang van de buitenlandse handel van de Republiek, veroorzaakt door vraaguitval ten gevolge van de toenemende concurrentie uit onder andere Engeland, zoals De Vries opperde. Het is zeer wel denkbaar dat het in feite gaat om een vorm van stagflatie, uitgelokt door een klein aantal handelshuizen met monopolische aspiraties, die ter versterking van de winstcapaciteit van hun ondernemingen in een markt met stijgende prijzen het aanbod van goederen bewust laag hielden.

Als die veronderstelling bij voortgezet onderzoek zou kunnen worden bevestigd, moet bij voorbaat worden gewezen op twee consequenties. De ene is van sociale aard: de omvang van het aantal arbeidskrachten, betrokken bij de Nederlandse handel en nijverheid, daalde, hoewel de winsten stegen met als gevolg toenemende sociale tegenstellingen. De andere is van sociaal-geografische aard. De monopoliepositie van een kleine groep handelaren had tot gevolg dat alleen landstreken die van oudsher als productie-, doorvoer- of afzetgebied bij de internationale handel betrokken waren geweest, een serieuze rol speelden. Andere gebieden, zoals Luxemburg, Limburg en Westfalen die terzijde van deze traditionele zones lagen, kregen geen kans hun waren van vergelijkbare kwaliteit op de markt te brengen. Zij geraakten in een achterstandsituatie die aan intensiteit won. Rond 1800 zouden de verschillen in hoofdelijk inkomen tussen de centrale en de perifere regio's een verhouding van 2:3 bereiken.

Met zijn onderzoek heeft Ebeling mogelijkheden geopend de theorieën die Fernand Braudel enige jaren geleden lanceerde omtrent de fnuikende invloed van de kapitalisten in de zeventiende en achttiende eeuw, ook in Nederland, België en West-Duitsland te toetsen.

J.J.

J. van Gerwen, De Centrale centraal. Geschiedenis van de Centrale Arbeiders-, Verzekerings- en Depositobank, opgericht in 1904 tot aan de fusie in de Reaal groep in 1990, Amsterdam 1993, 450 pag., ill., reg.

Met de verschuiving van de belangstelling in de economische wetenschappen van macro-economie naar bedrijfseconomie komt ook in de economische geschiedenis van Nederland de interesse minder te liggen op algemene vraagstukken ten voordele van de bedrijfsgeschiedenis. Die ontwikkeling verdient aandacht. De accentverschuiving dwingt de geschiedschrijver zich te oriënteren op andere bronnen dan die, afkomstig van een tot diep in de twintigste eeuw omtrent economische ontwikkelingen doorgaans slecht geïnformeerde overheid. Lange tijd speelden Rijk, provincie en gemeenten nauwelijks een stimulerende rol in het economisch leven. Zij kwamen pas in het geweer zodra de conjunctuur ernstig te wensen overliet, zoals tijdens de landbouwcrisis en in de jaren dertig. Een overheid die in de samenleving alleen een subsidiaire rol speelt, zal per definitie in haar archieven een te grauw beeld van de economie schetsen.

Eeuwenlang heeft de overheid ook vanwege haar specifieke missie op economisch gebied - bevordering van werkgelegenheid en van zo snel mogelijke groei van het nationaal produkt om de kosten van haar beleid te kunnen financieren - een deels onjuist beeld van de economische veranderingen gegeven. De interesses van de ondernemers lagen elders. Men ging het om vlotte afzet van een zo groot mogelijk deel van de produktie tegen zo laag mogelijke kosten en een open toegang tot de markt. Een indruk van veranderende marktomstandigheden en zich wijzigende consumptiepatronen krijgt de historicus veeleer uit bedrijfsarchieven dan uit de papieren van de overheid.

Bedrijfs- en macro-economisch-historisch onderzoek vullen elkaar aan, tenzij - zoals al te vaak het geval is geweest - het bedrijfshistorisch onderzoek de vorm van het gedenkboek aanneemt, waarin uit zucht naar een goed imago of vanwege concurrentie-overwegingen bij voorkeur positieve aspecten van de onderneming worden belicht.

Van Gerwen kreeg gelegenheid deze valkuil van het bedrijfshistorisch onderzoek te vermijden. Opdrachtgever en promotor bleken

bereid zijn studie als dissertatie te aanvaarden. Dat hield weliswaar in dat het werk van de auteurs, die de gedenkschriften van De Centrale uit 1954 en 1979 vervaardigden, moest worden overgegaan, maar tevens dat een royaal benutte kans ontstond om een werk van wetenschappelijk belang te schrijven.

De Centrale ontstond kort na 1900. Zij werd geboren uit het inzicht dat ook arbeiders voor sommige risico's zelf verzekeringen dienden af te sluiten, een gegeven, dat het wenselijk maakte speciale arbeidersverzekeringen op te richten die in staat waren met lage kosten grote aantallen kleine polissen te beheren. In de toenmalige verzuilde omstandigheden hield dit in dat de socialisten een verzekeringsbedrijf in het leven riepen voor hun aanhang, De Centrale, en de katholieken met Concordia hun eigen clubje trachtten te bedienen. Bedrijfsmatig was uiterste voorzichtigheid geboden: het ging om polissen van geringe omvang, bestemd voor een beperkt deel van de arbeidende bevolking, dat bovendien al als potentiële doelgroep was ontdekt door sommige andere verzekeraars. Het was voor De Centrale achteraf een geluk dat de S.D.A.P. aanvankelijk geen contacten met haar wilde hebben. Troelstra vond het kapitalistische luchtje aan het initiatief van G. Melchers en N. de Lieme veel te sterk. Dat maakte het de initiatiefnemers mogelijk de commerciële en ideële doelen van hun onderneming duidelijk te onderscheiden en aan elkaar ondergeschikt te maken, met dien verstande dat de ideële aspecten steeds op de achtergrond bleven en pas ten laste van de winst werden gebracht nadat alle andere risico's keurig waren afgedekt.

Zo'n bedrijfspolitiek had tot gevolg dat het verzekeringsbedrijf van De Centrale en Concordia zich slechts zeer langzaam ontwikkelde. Pas omstreeks 1925 haalden de beide verzekeringen samen een marktaandeel van 2,5%. Daarna is het nog fractioneel toegenomen, veel meer dan drie procent is het nooit geworden. Zo bleef het tot omstreeks 1980. Desondanks werd de doelgroep uitstekend bereikt. Van Gerwen berekent dat tussen 1929 en 1963 zo'n 40 à 50% van de S.D.A.P.-aanhang een verzekeringscontract had bij De Centrale, al was het gewoonlijk maar een kleintje: de gemiddelde verzekerde bedragen liepen op van een goede f 100,- in 1935 naar een f 400,- rond 1963. Bij Concordia was het niet wezenlijk anders. Opmerkelijk is dat commerciële en ideële doelen van de arbeidersverzekeringen het gemakkelijkst waren te verenigen, zolang de

beslotenheid van de doelgroep ten gevolge van een sterke mate van verzuiling het grootst was. Vanaf 1965, toen de zuilen begonnen af te kalven, kwamen ook de arbeidersverzekeringen onder druk te staan. Dit gold overigens meer voor de winstgevendheid van de ondernemingen dan voor de participatie van de doelgroep in hun activiteiten. Klaarblijkelijk was het niet zo dat de arbeiders tijdens de periode van de verzuiling in De Centrale en Concordia mogelijkheden zagen iets aan het goede doel bij te dragen, in de zekerheid dat men zelf werd geholpen als men in ernstige nood kwam te verkeren. Veeleer verloor De Centrale de band met haar doelgroep als gevolg van interne spanningen die ontstonden toen de ontzuiling doorzette. In die omstandigheden zagen verzekeraars geen kans de relatie met hun klanten te herstellen, zolang zij nog ideële nevendoelen hadden. Het samengaan in de Reaal-groep in 1990 was vooral een markttechnische noodzaak.

In tegenstelling tot de meeste auteurs die zich in Nederland met verzuilingsvraagstukken bezighielden, maakt Van Gerwen ook over de gevolgen van de ontzuiling behartenswaardige opmerkingen, al blijft hij daarin terecht voorzichtig.

J.J.

G.J.B. Verbeet, De beide Limburgen inzet van staatkundige ontwikkelingen tussen de Duitse Bond, Nederland en België na 1839. De periode tussen de 24 artikelen van 1831 en de Vredesconferentie van 1919, Maastricht/Lanaken 1992, 75 pag.

Achter de omstandige titel van dit beknopte boek verbergt zich een analyse van de Belgische pogingen uit 1919 (delen van) Limburg te annexeren. Verbeet heeft enige dossiers uit het archief van het Belgische Ministerie van Buitenlandse Zaken rond dit thema geconsulteerd. Wellicht omdat die zijn geïnclassificeerd onder het hoofd "Herziening van de Verdragen van 1839", besteedt de auteur eerst heel wat aandacht aan de geschiedenis van het annexionisme vanaf 1838. Hij doet dat overigens uitsluitend aan de hand van overbekende literatuur. Zodra vanaf pagina 33 de gebeurtenissen rond de Eerste Wereldoorlog aan de orde komen, wordt het verhaal interessant, op sommige pagina's zelfs spannend.

Allereerst verschaft de auteur inzicht in de motieven van de Belgen om in 1919 tenminste een deel van Nederlands-Limburg op te eisen. Sedert ongeveer 1860 hadden militaire deskundigen uit België er met enige regelmaat op gewezen dat het verloop van de grens tussen Nederland en België rond Maastricht de beveiliging van de Belgische oostgrens ernstig bemoeilijkte. Hun zorgen bleken in 1914 en 1940 maar al te juist.

In 1914 viel ten noorden van Visé een groot gat in de Belgische verdedigingslinies, zodat een aanzienlijk deel van de terugtrekkende Belgische troepen bij Antwerpen van de hoofdmacht werd afgesneden en zich naar Nederland uit de voeten moest maken, waar zij werden ontwapend en geïnterneerd. In november 1918 had Nederland tot ontsteltenis van de geallieerden niet alleen het Duitse staatshoofd ontvangen, maar bovendien grote aantallen soldaten gelegenheid gegeven door Limburg naar het vaderland te vluchten. In 1940 zouden Duitse divisies sneller door Limburg naar België trekken dan een stevig doorlopende wandelaar van Aken naar Maastricht kon komen.

Het is niet onbegrijpelijk dat enkele topambtenaren van het Belgische Ministerie van Buitenlandse Zaken de internationale commotie rond de hulp die Nederland in november 1918 de verliezers had gegeven, aangrepen om annexatieplannen op tafel te leggen. Ook al waarschuwde Koning Albert voor overijlde stappen, van hun minister, Paul Hymans, kregen ze alle steun. Om de stemming in Limburg te peilen, zochten zij contact met de Belgische consul in Maastricht. De man bleek volstrekt niet voor zijn taak berekend en veroorzaakte een enorme deining in Nederland. Tegen de achtergrond van de Belgische documentatie lijkt het nu een storm in een glas water.

In plaats van zich zorgvuldig te informeren, begon de consul openlijk te ageren. Eerst probeerde hij de literator Matthias Kemp, die juist een kruistocht was begonnen ten behoeve van de Limburgse cultuur, te strikken. Kemp weigerde iedere medewerking, waarop het Kamerlid H.A.G. van Groenendael werd benaderd. Volgens de Belgische bronnen aarzelde de man nogal, maar hij begon zich wel links en rechts te informeren, al te openlijk. Nolens zette hem daarop zonder omhaal uit de R.K.S.P.-fractie; de eigenaar van de bruinkoolmijn Carisborg kieperde hem uit zijn directeursstoel. Een schijnsucces werd bij de Maastrichtse industriëlen

behaald. De voorzitter van de Kamer van Koophandel te Maastricht en een aantal ondernemers lieten zich verleiden tot een brief aan Koning Albert bij diens inhuldiging in Luik, waarin zij de koning complimenteerden met de behaalde overwinning en de hoop uitspraken de oude goede contacten met Luik spoedig te kunnen herstellen. Verbeet drukt de brief in extenso af. Er is in de bewoordingen geen sprake van enigerlei annexionistische tendens. Het is trouwens niet zeker dat de leden van de Kamer van Koophandel op het moment van de ondertekening van het adres op de hoogte waren van wat Minister Hymans c.s. van plan waren. De brief werd daags nadat Hymans een claim op Limburg had gelegd, aangeboden. Hij draagt een 45-tal handtekeningen die vrijwel allemaal moeten zijn geplaatst voordat het Ministerie van Buitenlandse Zaken zijn annexatieplannen publiceerde. Als de heren wel goed waren geïnformeerd, kan men de brief nog altijd als een hoogst ernstig te nemen pro-Nederlandse stap interpreteren: zij zochten steun bij de belangrijkste tegenstander van het annexatiestreven in België om de toekomstige handelscontacten met België, waarin zij sedert 1916 fors hadden geïnvesteerd, niet in gevaar te brengen. Hoe het zij, de adressanten werden nog lang met meer dan één scheef oog bekeken.

De angst voor een vijfde colonne in eigen omgeving was zo groot, dat het koor La Legia uit Luik, dat de Maastrichtenaren kwam toezingen uit dankbaarheid voor alle hulp die zij de Belgen tijdens de oorlog hadden geboden, met stenen werd bekogeld door middelbare scholieren die door hun leraren waren opgeruid. Dat incident maakte gelukkig een einde aan de lokale stampij. De geallieerden was inmiddels duidelijk geworden dat de Limburgers zich Nederlanders voelden. Hymans en zijn adviseurs poetsten weldra de plaat, maar met de Belgisch-Nederlandse betrekkingen kwam het pas na de Tweede Wereldoorlog goed.

Men mag Verbeet dankbaar zijn de annexionistische folklore te hebben doorgeprikt.

J.J.

JAARVERSLAG 1992

SOCIAAL HISTORISCH CENTRUM VOOR LIMBURG

INLEIDING

De liëringsovereenkomst die in 1990 werd gesloten met de Rijksuniversiteit Limburg heeft voor het Sociaal Historisch Centrum betere mogelijkheden geopend voor het uitvoeren van fundamenteel onderzoek van lange duur. De looptijd van de overeenkomst en die van het onderzoeksplan vallen samen. De zekerheid omtrent de financiering gedurende meerdere jaren staat toe ook themata aan te snijden waarvan de uitwerking een aantal jaren vergt. Dit was een ontwikkeling die tot vreugde en tevredenheid stemt.

Desondanks bestond lange tijd geen zekerheid omtrent de continuëring van enkele zeer lang lopende onderzoeksprojecten, die beogen de basis te leggen voor talrijke verdere onderzoeken, het zogenaamd infrastructuur versterkend onderzoek uit het meerjarigenplan. De moeilijkheid gold begin 1992 vooral het onderzoeksproject "Woordenboek van de Limburgse Dialecten" (W.L.D.).

De voortzetting en spoedige afronding van het W.L.D. is bijzonder urgent. Een deel van het Limburgse dialect dreigt te verdwijnen. Dit geldt vooral de agrarische terminologie - overblijfsel van een type landbouw en van agrarische technieken die sedert 1950 meer en meer zijn verlaten - en de vaktalen uit ambacht en nijverheid. De laatste omvat het dialect van heel wat vaktalen, zoals huisslachter, molenaar, turfsteker, ertsontginner, mijnwerker, zadelmaker, koperslager, mandenmaker, kuiper en klompenmaker, om slechts enige voorbeelden te noemen, die vrijwel hebben opgehouden te bestaan. Het gaat hier om culturrelicten van grote taalkundige betekenis die dreigen te verdwijnen en dadelijk moeten worden vastgelegd.

Van het belang van een spoedige afronding van het W.L.D. waren sinds jaren niet alleen de wetenschappers overtuigd. In 1991 vroegen alle fracties uit Provinciale Staten aan Gedeputeerde Staten de voltooiing van het W.L.D. energiek te bevorderen. Het was een gelukkige samenloop van omstandigheden dat slechts kort daarna de Provincieraad van Limburg te Hasselt, energiek gesteund door de Bestendig Afgevaardigde mevrouw F. Brepoels, besloot voor het eerst in de voorbereidingskosten bij te dragen. Lange tijd waren alle gelden benodigd voor de totstandkoming van een woordenboek, dat het dialect omvat van twee provincies, gelegen aan

weerszijden van de Nederlands-Belgische grens, uitsluitend vanuit Nederland bijeengebracht.

Rond de jaarwisseling 1991-1992 werd een Nota Afronding W.L.D. uitgebracht, waarin de mogelijkheid werd geschetst het woordenboek vóór het einde van de twintigste eeuw te voltooien. De nota werd door alle traditionele financiers, te weten de Katholieke Universiteit Nijmegen en de beide Provincies Limburg, positief onthaald. Het S.H.C., dat sedert 1983 de verantwoordelijkheid draagt voor de uitvoering van het W.L.D., mocht hopen eind 1999 de drieëndertigste en laatste aflevering van het W.L.D. ter perse te mogen laten gaan.

Toch kwam er spoedig een lelijke kink in de kabel. Vanaf 1983 waren de loonkosten van één van de medewerkers aan het W.L.D. betaald uit een destijds aan Limburg juist toegewezen arbeidsplaatsenplansubsidie. De beëindiging van deze subsidiestroom per 1 januari 1993 dreigde in de financieringsopzet voor de afronding van het W.L.D. een gat te slaan van drie kwart miljoen gulden.

Het Provinciaal Bestuur van Nederlands-Limburg verklaarde zich gelukkig dadelijk bereid gedurende de jaren 1993 en 1994 de schade te dragen. De Bestendige Deputatie, zeer geïnteresseerd in een voorspoedige afwikkeling van het W.L.D., besloot kort daarna de samenstelling van het onderzoeksteam voor geruime tijd uit te breiden door een additioneel onderzoeker beschikbaar te stellen. In dat kader kon Dr. J. Molemans medio 1992 zijn werkzaamheden aanvangen.

Ook een tweede bezuinigingsoperatie kon ten goede worden gekeerd. Ondanks verzet van de Interparlementaire Raad besloot het Comité van Ministers van de Nederlandse Taalunie de subsidies, die de Taalunie verstrekke aan de diverse regionale woordenboeken, af te bouwen, zij het onder toevoeging van de mededeling dat de ministers bereid waren mee te zoeken naar alternatieve financieringsbronnen. Die toezegging had tot gevolg dat het Bestuur van het S.H.C. op 27 augustus 1992 werd verblijd met een brief van de Nederlandse Minister van Onderwijs en Wetenschappen, waarin hij een aanzienlijk bedrag, voldoende voor ruim zes manjaar werk, beschikbaar stelde. Dat was des te opmerkelijker omdat de Nederlandse Taalunie voorheen wel bijdroeg in de kosten van enkele andere regionale woordenboeken, maar niet aan het Limburgse. De minister motiveerde zijn subsidietoekenning met verwijzingen naar

de grote inspanningen die de provinciebesturen tot dan toe hadden geleverd en de gebleken hoge wetenschappelijke kwaliteit van het werk.

Onder die omstandigheden was het niet verwonderlijk dat de provinciebesturen zich nog in 1992 bereid verklaarden zekerheid te verschaffen voor de dekking van de kosten, verbonden aan de afronding van het W.L.D. onmiddellijk vóór de eeuwwisseling.

Met erkentelijkheid zij hier gememoreerd dat daarmee vast staat dat tenminste het grootste onderzoeksproject van zeer lange adem tijdig en ongestoord kan worden afgerond. In dat verband past een woord van bijzondere waardering voor wijlen Dr. J.G.H. Tans, die onlangs overleed. Dr. Tans was van 1983 tot 1991 voorzitter van de Begeleidingscommissie W.L.D., ingesteld door het S.H.C. op het moment dat het S.H.C. de verantwoordelijkheid voor het woordenboek overnam.

Dr. Tans, die zelf op een Limburgs dialectologisch thema was gepromoveerd, heeft zich er allerminst toe beperkt de voortgang van het W.L.D. op afstand te volgen. Integendeel, hij heeft zich bijzonder veel moeite getroost de mogelijkheden voor de redacteuren voortdurend verder te verbeteren, de continuïteit van het project te garanderen en de dagelijkse werkzaamheden van de medewerkers nauwgezet te volgen. Het welslagen van dit onderzoeksproject is voor een groot deel aan hem te danken.

Bij gelegenheid van zijn tachtigste verjaardag is Dr. Tans benoemd tot ere-voorzitter van de Begeleidingscommissie. Jammer genoeg heeft hij deze rol slechts kort kunnen vervullen. Wij verliezen in hem een energiek stimulator, wiens grote verdiensten voor het W.L.D. nog vele jaren lang bij de verschijning van elke nieuwe aflevering tastbaar zullen zijn. Hij leeft wat ons betreft niet alleen in de herinnering voort.

ORGANISATIEVERSLAG

Bestuur

In 1992 hebben zich in het Bestuur van het Sociaal Historisch Centrum enige wijzigingen voorgedaan. J.M. Weijers trok zich om gezondheidsredenen uit het Bestuur terug. Drs. B. Niessen, die het

College van Bestuur van de Rijksuniversiteit vertegenwoordigde, zette dezelfde stap vanwege een wijziging in zijn beroepsbezigheden. Burgemeester Mr. J.H.J. Daniëls zette dezelfde stap na zijn pensionering, omdat hij vertegenwoordiger was van de Vereniging voor Limburgse Gemeenten, en Dr. Ir. J. Stuffken wegens overschrijding van de statutaire leeftijdsgrens.

De aftredenden waren deels zeer lang lid van het Bestuur, J.M. Weijers zelfs volle veertig jaar. Stuk voor stuk hebben zij zich zeer ingezet voor het welzijn van de Stichting. Het Bestuur betuigt hen grote erkentelijkheid en dankt hen hartelijk voor hun enthousiaste bijdragen.

De aftredende leden werden vervangen door Drs. G.C.J. van der Velde, algemeen directeur van Sint-Anna te Heel, J.S. Huijs te Grubbenvorst, lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, Prof. Dr. A. Beek, hoogleraar aan de Rijksuniversiteit Limburg en de Open Universiteit, F.A.G. Hol, voorzitter van de Unie B.L.H.P. en J.J.G. Tonnaer, burgemeester van Sittard.

Het Bestuur vergaderde op 10 september 1992. Tijdens de vergadering werd voornamelijk van gedachten gewisseld over het beleidsplan, de begroting en het jaarverslag, alsmede over de afronding van het Woordenboek van de Limburgse Dialecten. Het Bestuur betuigde zijn instemming met de voorstellen van het Dagelijks Bestuur.

Het Dagelijks Bestuur kwam bijeen op 26 februari, 4 mei, 2 augustus, 10 september en 14 december. Het Dagelijks Bestuur hield zich behalve met de voorbereiding van de Algemene Bestuursvergadering vooral bezig met pogingen een huisvesting te vinden die meer depotcapaciteit bezit en efficiënter werken mogelijk maakt, de samenstelling van het Algemeen Bestuur, de afronding van het W.L.D., de versterking van de bibliothecaire samenwerking door deelname aan het lokaal bibliotheeksysteem in Limburg, de registratie van persoonsarchieven en de gevolgen van enkele bezuinigingsoperaties.

Het laatste punt is het meest zorgwekkend. Het heeft voor een belangrijk deel betrekking op de bijdragen die worden ontvangen van gemeenten. Die worden soms geconfronteerd met een slechter wordende financiële situatie en bezuinigen dan frequent op subsidies. Dit leidt niet slechts tot een daling van de inkomstenstroom. Het leidt ook tot een uitermate gecompliceerde toestand bij de

bewaring van archieven. Bij de Staten-Generaal is een wetsvoorstel ingediend, dat beoogt de overheden te verplichten in hun archiefdepots ook de archivalia op te nemen van stichtingen, instellingen en organisaties die een bij wet geregelde overheidstaak uitvoeren. Zoiets komt veel voor in de gezondheidszorg, de volkshuisvesting, het maatschappelijk werk en de culturele sector. Talrijke archieven van dergelijke instellingen, werkzaam op gemeentelijk niveau, worden thans door het S.H.C. bewaard. De kosten die verband houden met de bewaring van deze archieven worden bestreden uit gemeentelijke subsidies. Het Bestuur heeft er grote moeite mee, dat als gevolg van de afbouw van die subsidies deze lasten vlak voor het moment waarop de gemeenten krachtens wet worden verplicht de bewaring van deze archieven voor eigen rekening te nemen, feitelijk voor rekening komen van hogere overheden, omdat zij moeten worden bestreden uit middelen, beschikbaar gesteld door Rijk en Provincie. Via Arob-procedures heeft het Bestuur getracht de gemeenten Maastricht en Heerlen te overtuigen van de zorgwekkende gevolgen van hun voornemens.

Met Gedeputeerde Staten en de vertegenwoordiger van de andere grote subsidiënt, de R.L., werden zeer goede betrekkingen onderhouden. De contacten tussen voorzitter, secretaris, penningmeester en directie waren frequent. Voor de samenstelling van het Bestuur zij verwezen naar de lijst, die als bijlage bij dit verslag is opgenomen.

Bureau

In de samenstelling van het personeel, in dienst van de Stichting, hebben zich in 1992 geen belangrijke wijzigingen voorgedaan. De tijdelijke uitruil van werktijd tussen de dames I. Frints en A. Peeters werd gecontinueerd, zodat mevrouw Frints gelegenheid had haar studie Frans M.O.-B. voort te zetten. De goede betrekkingen die het Sociaal Historisch Centrum onderhoudt met het Museum voor Industrie en Samenleving te Kerkrade i.o. leidden ertoe dat het museumbestuur in de herfst van 1992 vroeg Drs. J. van den Boogard deeltijds te mogen betrekken bij de voorbereiding van de inrichting van het museum. Aan dit verzoek werd in de mate van het mogelijke gaarne gevolg gegeven. Er werd een detacherings-

overeenkomst gesloten die in 1993 nog doorloopt. Drs. Van den Boogard werd bij een onderzoeksproject tijdelijk vervangen door mevrouw Drs. M. Groffen. In het voorjaar van 1992 stelde het Provinciebestuur van Limburg te Hasselt Dr. J. Molemans beschikbaar om de uitvoering van het Woordenboek van de Limburgse Dialecten te bespoedigen. Prof. Dr. J. Goossens (Münster en Leuven) werd bereid gevonden hem in te werken en te begeleiden. De dislokatieproblemen die zich daarbij dreigden voor te doen, konden worden opgelost door voor Dr. Molemans in Leuven een werkkamer in te richten, die door de Katholieke Universiteit aldaar welwillend beschikbaar werd gesteld. Deze oplossing leidde tot een zeer voorspoedig verloop van de Dr. Molemans opgedragen werkzaamheden.

De Stichting Vrienden van het Sociaal Historisch Centrum bleek bereid op te treden als werkgeefster voor twee medewerkers ten behoeve van de versnelde uitvoering van het W.L.D. en de voorbereiding van een tentoonstelling.

Alle afdelingen kregen ondersteuning van vrijwilligers en medewerkers in het kader van de Wet Sociale Werkvoorziening. De bibliotheek en de algemene dienst hadden elk hulp van twee personen. De archiefdienst werd door drie personen ondersteund, het onderzoek door een zevental, waaronder drie met een voltooide academische opleiding. Zij werkten gezamenlijk 7,2 mensjaren. Mutaties doen zich bij de hulpkrachten, aangesteld in het kader van de sociale wetgeving, bijna niet voor. Zowel de uitvoeringsorganen van de Wet Sociale Werkvoorziening als de diensten voor arbeidsvoorziening zijn getroffen door ingrijpende bezuinigingen, zodat geen nieuwe krachten kunnen worden aangetrokken. De vrijwilligers zijn vooral ingezet bij het onderzoek en incidenteel bij archiefordening.

Sedert 1 januari 1980 is het bureau georganiseerd in vier afdelingen: algemene dienst, bibliotheek, archief en onderzoek. Voor een organogram wordt verwezen naar de bijlage. Aan het einde van het verslagjaar was de formatieve personeelssamenstelling als volgt:

- Drs. J.J.F. van den Boogard, onderzoek
- Mevr. T.A.G. Brockbernd-Wijts, bibliotheek
- Mevr. M.E.J. Charpentier, bibliotheek
- Dr. H.J.G. Cromptoets, onderzoek, gedetacheerd

- Mevr. Drs. E.C.M. Fleré, hoofd bibliotheek
- Mevr. I.J.L. Frints, algemene dienst
- Mevr. Drs. M.A.C. Groffen, onderzoek, tijdelijk
- Mevr. M. Hanssen, algemene dienst
- Prof. Dr. J.C.G.M. Jansen, directeur
- W.A.A. Mes, hoofd archief
- Dr. J. Molemans, onderzoek, gedetacheerd
- Mevr. M.C. Mommers-Bakker, hoofd algemene dienst
- Mevr. E.M. Muyres-Schilder, algemene dienst
- Mevr. H.H.M. Okrogelnik Nagornik-Willems, bibliotheek
- Mevr. A.M.Th. Peeters, archief
- Dr. J.F.R. Philips, onderzoek
- Drs. W.J.M.J. Rutten, hoofd onderzoek
- Mevr. M.H.H.E. Volkers-Geuskens, bibliotheek
- Mevr. Drs. C.A.J.M. Wijnen, onderzoek
- M.I.M.A. Wijnen, archief
- Drs. H.H.A. van de Wijngaard, onderzoek, gedetacheerd.

Tien van de eenentwintig personeelsleden hebben een parttime dienstverband. Het gehele personeel bezet 15,2 formatieplaatsen en 1,2 tijdelijke plaatsen.

De diverse afdelingen werden geassisteerd door de volgende personen: A.H. Bleeser, Drs. M. Bohnen, E.J.G. Boshouwers, Drs. A.P.M. Cammaert, mevrouw J. Choy, L.E. Frenken, F.H. Heijnen, mevrouw A.M.L.G. Janssen, H.M. Janssen, Drs. H.J.J. Meens, Drs. P.Th.R. Mestrom, mevrouw Drs. M.H. van Rheenen, L.C.C.M. Royakkers, E.L.G.H. Smeets en N.H.J. Soeters.

Enige genoemde personen waren slechts gedurende een deel van het jaar bij het S.H.C. werkzaam. Onze erkentelijkheid gaat uit naar de directie van de Stichting Maastrichtse Toeleveringsbedrijven, die arbeidskrachten beschikbaar stelde.

Voor het personeel was de rechtspositieregeling van de Provincie Limburg, voor zover mogelijk, van toepassing. De salarisadministratie werd verzorgd door de dienst Personeelszaken en Organisatie van de Provincie Limburg. De controle op het ziekteverzuim is opgedragen aan de Districts Geneeskundige Dienst te Maastricht.

Vertegenwoordigingen

Prof. Dr. J.C.G.M. Jansen werd na zijn aftreden als voorzitter van de commissie regionale en lokale geschiedenis van de Stichting voor Historisch Onderzoek (S.H.O.) verzocht op te treden als voorzitter van de commissie, belast met de omvorming van de werkgemeenschap regionale en lokale geschiedenis tot Vereniging voor regionale en lokale geschiedenis, tevens optredend als sectie van S.H.O. Hij rondde deze taak, die in nauwe samenwerking met het Bestuur van de Nederlandse Vereniging voor Rechtsgeschiedenis wordt uitgevoerd, omdat de op te lossen vraagstukken voor beide identiek zijn, in oktober 1992 af. Daardoor maakte hij ook nog deel uit van het Beleidsadviesorgaan van de S.H.O. In het najaar van 1992 werd hij benoemd tot voorzitter van de Studievereniging voor sociale en economische geschiedenis, de Nederlandse afdeling van de International Society of Economic History.

Hij had als penningmeester zitting in het Dagelijks Bestuur van het Limburgs Volkskundig Centrum. Hij zette zijn activiteiten in een Begeleidingscommissie van het Post-Universitair Centrum in Diepenbeek en het Bestuur van het Nederlands Economisch Historisch Archief voort. Hij is lid van de Redactie van het Economisch en Sociaal-Historisch Jaarboek, van de Cahiers voor lokale en regionale geschiedenis en secretaris van de Stichting Maastrandse Monografieën.

Het lidmaatschap van de Begeleidingscommissie van het Monumenteninventarisatieproject in Limburg, opgezet door de Rijksdienst voor Monumentenzorg en het Provinciaal Bestuur van Limburg, vergde veel aandacht. Dat gold ook voor de deelname aan de commissies die wetenschappelijke publicaties over de geschiedenis van het verzet in Limburg, Limburgs Verleden III en de geschiedenis van de Roermondse Spaarbank 1880 begeleidden. Op verzoek van Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant was hij lid van de adviescommissie van het driedelig werk "Traditie en Modernisering in Noord-Brabant 1796-1996".

Drs. W.J.M.J. Rutten maakt deel uit van het Bestuur van de Nederlandse Vereniging voor Sociale Geschiedenis. Hij trad toe tot het Bestuur van de Vereniging voor Landbouwgeschiedenis en nam er de functie van secretaris op zich. De heer W.A.A. Mes is voorzitter van de Stichting Historische Reeks Maastricht en van de

Werkgroep Industriële Archeologie Maastricht. Dr. J.F.R. Philips is lid van de Adviesraad van het Nederlands Economisch Historisch Archief. Dr. H.J.G. Crompvoets is vice-voorzitter van de Stichting Nederlandse Dialecten, bestuurslid van de Limburgse Vereniging voor Dialect- en Naamkunde en hoofdredacteur van het tijdschrift *Veldeke*. Drs. H. van de Wijngaard is secretaris van de Stichting Nederlandse Dialecten en lid van het Bestuur van de Vereniging voor Limburgse Dialect- en Naamkunde. Drs. J.J.F. van den Boogard is secretaris van de Redactie van *Limburgs Verleden III*. Hij voerde ook het secretariaat van de Commissie ter voorbereiding van de tentoonstelling "Bedrijf in Beeld", een commissie die door de voorzitter van onze Stichting wordt voorgezeten. Ter bevordering van de regionale geschiedenis werden de contacten met werkgroepen in Eijsden, Valkenburg, Beek, Thorn en Meijel voortgezet. Ook dit jaar werden relaties met de universiteiten van Luik, Leuven, Diepenbeek en Bonn onderhouden.

Huisvesting

Sinds april 1974 is het Sociaal Historisch Centrum gehuisvest in een gebouwencomplex aan de Boschstraat te Maastricht. Dit complex is eigendom van de Stichting en vergt veel onderhoud. Tot 1990 werd het merendeel der werkzaamheden in eigen beheer verricht. Door de directeur van de Stichting Maastrichtse Toelevingsbedrijven werd in W.S.W.-verband een vakman beschikbaar gesteld. Ook in het verslagjaar werden door hem heel wat onderhoudswerkzaamheden op prijzenswaardige wijze uitgevoerd.

Hij draagt vooral zorg voor het klein onderhoud. Groot onderhoud, zoals het bijhouden van de daken, herstel van voegwerk aan de buitenmuren en buitenschilderwerk, behoort niet tot zijn competentie. Daaraan kon vanwege de geringe begrotingsruimte jarenlang maar weinig aandacht worden besteed. Op basis van rapporten van architectenbureau Satijn en de Monumentenwacht Limburg is de achterstand tussen 1990 en 1992 ingelopen. In het laatste jaar voltooid Schilderbedrijf F. Pittie te Sint-Geertruid het buitenschilderwerk.

Sedert juli 1984 is het gebrek aan depotruimte aan de Boschstraat opgevangen in de Andrieskapel, gelegen Achter de Barakken op

loopafstand van het kantoor. De totale depotcapaciteit is daardoor op ongeveer negen kilometer gekomen, die inmiddels vrijwel helemaal in gebruik is. Vanaf 1990 vergt het onderhoud van deze kapel jaarlijks een wat groter bedrag. In 1992 moest vooral aandacht worden besteed aan mosvorming op delen van de noordgevel van de kapel. Het mos bedreigt op langere termijn de mergelwand en dient energiek te worden bestreden.

De totale depotcapaciteit is nog slechts tot 1994-1995 toereikend. Het Bestuur begon in 1991 de mogelijkheden te verkennen om te voorzien in de ruimtebehoefte gedurende de daaropvolgende decennia, zo mogelijk onder opheffing van de dislokatie die een efficiënte bedrijfsvoering remt.

Financiën

De financiën van het Sociaal Historisch Centrum hadden in 1992 een aanmerkelijk bevredigender verloop dan in de twee voorafgaande jaren. De exploitatie was sluitend, de vermogenspositie verbeterde. Belangrijkste factor was de toereikende compensatie voor de loonkostenstijgingen. Op basis van nacalculatie konden de gevolgen van de loonsverhogingen over de beide voorgaande jaren grotendeels worden opgevangen. De vermogenspositie verbeterde als gevolg van aanzienlijke stortingen in het fonds *Woordenboek van de Limburgse Dialecten*.

De bijdragen van de grote subsidiënten in de exploitatie stemden overeen met de verwachtingen. De Provincie Limburg financierde 50% van de uitgaven tot een totaalbedrag van f 634.800,-- inclusief de bijdrage voor één arbeidsplaats in het kader van het 100-plaatsenplan en de tijdelijke medewerker voor het W.L.D. Het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen bepaalde het Rijkssubsidie, te verstrekken via de R.L., op f 576.400,--.

Omstreeks 10% van de uitgaven kon worden bestreden uit middelen, verworven via de zogenaamde derde geldstroom, in hoofdzaak bestaande uit particuliere bijdragen en incidentele bijdragen voor bepaalde projecten. Hiermee was een bedrag van f 122.000,-- gemoeid. De Gemeente Maastricht nam formeel 3% van de uitgaven voor haar rekening, verhoogd met een vestigingssubsidie van f 5.000,--. Als gevolg van bezuinigingen wordt al jaren minder

uitgekeerd. In 1992 kwam het subsidie uit op f 28.725,--, amper 2% van de totale exploitatielasten. De gevolgen van bezuinigingsoperaties bij de diverse overheden bleven in het boekjaar 1992 gelukkig nog beperkt.

De overige inkomsten stegen niet onaanzienlijk. Zij kwamen in 1992 ongeveer f 45.000,-- hoger uit dan geraamd. Toch is deze middenstroom slechts ten dele structureel. De gelden worden voor een belangrijk deel verkregen als vergoeding voor incidentele diensten. Een positief effect had vooral de overeenkomst met de bankier. Daardoor daalden de bankkosten tot vrijwel nihil en werden met enige regelmaat rentes ontvangen. Of de financiële injectie die het instituut van particuliere zijde krijgt, voldoende zal zijn om tekorten in de komende jaren op te vangen, hangt mede af van de mogelijkheid de telkens terugkerende bezuinigingen van overheden te ontwijken.

De financiële administratie werd gevoerd door mevrouw M. Mommers-Bakker en voldeed geheel aan de verwachtingen. De accountantscontrole werd als gebruikelijk zorgvuldig verricht door VB Accountantskantoor VNG. De loonadministratie werd met de vereiste nauwgezetheid verzorgd door de Centrale Personeelsdienst van de Provincie Limburg.

WETENSCHAPPELIJK VERSLAG

Historisch onderzoek

Het historisch onderzoek van het Sociaal Historisch Centrum kent sinds lang een grote spreiding en differentiatie, omdat het instituut een steunpunt voor een brede groep onderzoekers is. Het draagt bij aan vernieuwingen in het historisch onderzoek en geeft tevens antwoord op zeer uiteenlopende historische vragen, die vanuit de Limburgse samenleving worden gesteld.

In het kader van de voorgenomen liëring van het S.H.C. aan de Rijksuniversiteit Limburg per 01.01.1990 zijn in 1988 de uitgangspunten geherformuleerd. Voorop stonden de continuïteit van de onderzoekstraditie en de inbedding van het onderzoek in het totaal van de activiteiten van het S.H.C. als waarborg voor een gezonde toekomst. Omdat perspectieven ontstonden voor onderzoekspro-

jecten van langere adem, konden nieuwe elementen als samenhang, specialisatie en kristallisatie rond vragen van groot wetenschappelijk belang worden toegevoegd.

Het bleek mogelijk al deze elementen te verenigen en te concretiseren tot een centraal thema: de interactie tussen economische ontwikkeling en sociale verandering in Limburg tussen 1450 en 1980.

Het thema is breed en veelomvattend. In één planperiode is het niet af te ronden. Er dient immers rekening mee te worden gehouden dat het aantal medewerkers van het S.H.C., belast met historisch onderzoek, beperkt is: voor ambitieuze plannen is geen ruimte. Daarom is allereerst een beperking in de tijd aangebracht. Gekozen is voor beperking tot een tijdvak, waarin slechts twee samenlevingstypen worden aangetroffen: het agrarisch-ambachtelijk patroon uit de nieuwe tijd en de industriële samenleving uit de negentiende en twintigste eeuw. In beide samenlevingstypen is de spanning tussen sociale structuur en economische golfbewegingen evident aanwezig. Dit spanningsveld staat centraal.

De realisatie van het plan dient in drie stappen gestalte te krijgen: a) Op tal van onderdelen is detailonderzoek nodig. b) De samenhang tussen dit detailonderzoek dient bij voortduring te worden gewaarborgd door generaliserend onderzoek, waarin niet alleen verkregen inzichten worden samengevat, maar tevens nieuwe, vaak achterliggende vragen worden opgeworpen en waar mogelijk beantwoord. c) De rol van het S.H.C. als punt van waaruit stimulansen uitgaan voor diepgaand historisch onderzoek, maakt het nodig een derde stap toe te voegen. Het is noodzakelijk onderzoek te verrichten, dat het derden mogelijk maakt fundamentele vragen te beantwoorden. Derhalve wordt aandacht besteed aan infrastructuur versterkend onderzoek.

Op het vlak van het detailonderzoek kreeg een tiental projecten in het meerjarenplan aandacht. Daartoe behoren zeven dissertatieprojecten.

Eén van de dissertaties, H.P.M. Hillegers, *De heerdgang in Zuidelijk Limburg*, werd in 1992 aanvaard en ging in druk. De promotie zal op 4 juni 1993 plaatsvinden.

Met twee dissertaties, P.Th.R. Mestrom, *Uurwerken in Limburg 1650-1825*, en W.J.M.J. Rutten, *De mens belaagd door de pokken, de pokken belaagd door de mens*, werden zulke aanzienlijke voorde-

ringen gemaakt, dat de verwachting dat zij in 1993 kunnen worden afgerond, is gewettigd.

Een project liep aanzienlijke vertraging op. Het bleek niet mogelijk een Stiboca-onderzoek naar het Oude Cultuurlandschap in Noord-Limburg de vorm van een dissertatie te geven. De promovendus wil nu op een later tijdstip promoveren op de onderdelen uit deze studie, die in het kader van het Stiboca-rapport niet konden worden uitgewerkt.

Een dissertatieproject "Bokkerijders in rechtshistorisch perspectief" moest worden afgevoerd. Het bleek niet mogelijk tot een afronding te geraken die voldeed aan daaraan te stellen eisen.

De voortgang van de overige dissertaties was wisselend. Zeer bemoedigend waren vooral de tussenrapporten die mevrouw Drs. C.A.J.M. Wijnen uitbracht over haar A.I.O.-project betreffende het textielbedrijf van H. Pélerin. Het lijkt erop dat zij er niet alleen in zal slagen haar onderzoek snel af te ronden, maar ook de gangbare theorieën over proto-industrialisatie in aanzienlijke mate bij te stellen.

De onderzoeksprojecten betreffende de geschiedenis van de Joden en de geschiedenis van de landbouw in de twintigste eeuw hebben in 1991 en 1992 geleid tot de publicatie van telkens een boek. Hoewel over de geschiedenis van de Limburgse Joden nog het een en ander moet volgen, werd besloten een project toe te voegen.

Tijdens het landbouwhistorisch onderzoek werden bij toeval dossiers aangetroffen met zeer gedetailleerde beschrijvingen van de economische toestand ten plattelande tussen 1798 en 1805. Zij waren van zulke importantie voor het centrale thema van het onderzoeksplan van het S.H.C. en sloten zo nauw aan bij onderzoeksprojecten die elders in Nederland werden uitgevoerd, dat onverwijld publicaties dienden te volgen. Er zijn drie artikelen voorzien, waarvan één in 1992 verscheen en een tweede dat jaar in druk ging. Het derde artikel kan hopelijk in 1993 worden voltooid. Van de doorgaans langlopende detailonderzoeken was einde 1992 32% gereed, 20% verschenen en 12% in druk. Een vijftal onderzoeken uit het plan 1989-1993 is van evaluerende aard.

Vier van de vijf studies verschenen tussen 1989 en 1992. Alleen de bijdragen voor de bundel Limburgs Verleden III, handelend over de economische en de sociale geschiedenis van Limburg tussen 1815 en 1975, moeten nog worden geredigeerd. De Redactie van

deze bundel voorziet ook pas in 1995 een publicatie. De auteurs, J.C.G.M. Jansen en W.J.M.J. Rutten, trachten te voorkomen dat hun bijdragen op het moment van verschijnen al zijn verouderd. Intussen is een zevende project toegevoegd. Het zal handelen over de agrarische vernieuwingen in Limburg in de eerste helft van de negentiende eeuw. De over dat thema tussen 1964 en 1966 verschenen samenvattende studies dienen aan de hand van de sedertdien verschenen literatuur te worden herzien.

Het artikel over economische wisselvalligheden in een achterstand-situatie, in 1991 toegevoegd in deze rubriek, is in 1992 nog niet verschenen omdat de Redactie van de bundel, waarin deze bijdrage zou zijn opgenomen, er niet in slaagde alle toegezegde kopij tijdig binnen te krijgen.

Onder infrastructuur versterkend onderzoek wordt in het meerjarigenplan onderzoek verstaan dat er toe bijdraagt de aanwezige bronnen op het terrein van de sociale en economische geschiedenis van Limburg beter bruikbaar te maken voor verdere studies, waarin innoverende methoden, technieken en vraagstellingen worden toegepast. Tot dit type onderzoek behoren onder andere de realisering van het Woordenboek van de Limburgse Dialecten (W.L.D.), waarover hierna in een afzonderlijke paragraaf verslag wordt gedaan, de kritische verwerking van statistisch materiaal uit de periode waarin nog geen samenvattende statistieken verschenen, het ontsluiten van gegevens betreffende de waarde van munten, het bewerken van loon- en prijsgegevens en het samenstellen van een biografisch woordenboek. Het Bestuur geeft er de voorkeur aan dit soort onderzoek te doen uitvoeren in samenwerking met andere wetenschappelijke instellingen, zodat ook comparatieve aspecten aan de orde kunnen komen. Jaarlijks worden resultaten van onderzoek van dit type gepubliceerd. Einde 1992 waren twaalf van de 32 afleveringen van het W.L.D. gereed en lagen er tien gedrukt voor; de vijfde aflevering uit de serie prijsreeksen zal in 1993 ter perse gaan; de voorziene drie afleveringen van het Biografisch Woordenboek lagen alle gedrukt voor; van het statistisch onderzoek verscheen een aflevering met een raming van het regionaal inkomen in 1805; de verschijning van het muntonderzoek wordt thans in 1993 voorzien.

Alle projecten in deze rubriek lopen over de planperiode heen en zijn vóór het begin van de planperiode gestart. Het is niet wel

doenlijk hier de vorderingen in een percentage uit te drukken. De zeer hoge kosten, verbonden aan het publiceren van deze onderzoeken, hebben bovendien tot gevolg dat de welwillendheid van subsidiënten een onevenredig groot aandeel heeft in de planning. Alle projecten, behalve het W.L.D., worden bovendien uitgevoerd tussen de regulaire werkzaamheden door. Onder die omstandigheden volstaat het op te merken, dat het W.L.D. nauwkeurig op schema is en met genoegen kan worden vastgesteld dat de overige projecten elk jaar weer tot een publicatie leiden.

Buiten het programma rondde Drs. A.P.M. Cammaert nog zijn sedert 1983 onder medeverantwoordelijkheid van het S.H.C. uitgevoerd onderzoek naar de geschiedenis van het verzet in Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog af. Hij legde in 1992 concepten voor van de laatste hoofdstukken. Rond de jaarwisseling 1993-1994 hoopt de auteur te promoveren op dit omvangrijk onderzoek, dat meer dan 1.000 pagina's tekst opleverde.

De versterking van de onderzoekstaak sedert 1990 heeft niet alleen in kwantitatief opzicht gevolgen gehad. Het inzicht in de centrale vraagstelling van het onderzoeksplan, de verhouding tussen economische ontwikkelingen en sociale veranderingen is verdiept. Een paar facetten kunnen hier slechts worden aangestipt. De samenhangende studie van de economische en de sociale facetten van de geschiedenis van een regio van beperkte omvang heeft geleerd dat voor beide onderdelen, de economie en het sociale leven, verklaringen van veranderingsprocessen mogelijk zijn binnen eigenstandige kringlopen, waarin endogene factoren gewoonlijk volstaan ter verklaring van veranderingen. De interactie tussen beide kringlopen verschild van historische periode tot historische periode. In de tijd dat de informele economie, steunend op het gezinsbedrijf, overheerste en dat was in Limburg tenminste tussen 1650 en 1850 het geval, was instandhouding van gezin en bedrijf het primaire doel van economische activiteiten: de sociale factoren overheersten de economische component. In de markteconomie is precies het omgekeerde het geval. Ten laatste vanaf 1900 beheersen ook in Limburg werkgelegenheid en inkomen het leefklimaat. In de overgangsfase, die aan het eind van de achttiende eeuw inzette en nog tot diep in de twintigste eeuw sporen naliet, hebben zich op allerlei fronten botsingen voorgedaan. Het is mogelijk samenlevingstypen te onderscheiden die gewoonlijk een eeuw of langer hebben voort-

bestaan, zij het nooit in volstrekt zuivere vorm. Achterstands-situaties, zoals die in Limburg als gevolg van lokaal en sectoraal voortbestaan van een informele economie, langdurig zijn opgetreden, geven aan deze analyse een bijzondere dimensie: economisch-geografische en sociaal-geografische differentiaties kunnen worden verhelderd. Zij maken het mogelijk onderscheiden te maken in aard en richting van de interacties tussen de economische en de sociale kringlopen in randgebieden en landstreken, die in maatschappelijk opzicht gedurende dezelfde tijd een voortrekkersrol speelden. In 1992 werden tweeëntwintig publicaties verricht, waaronder vijf van monografische aard. Twaalf publicaties worden gerekend tot de wetenschappelijke publicaties, tien tot de vakpublicaties.

Monografische werken

C.A.J.M. Wijnen en E.A.M. Berkers, "Veelal is het uiterste gevegd." De geschiedenis van het GAK, Amsterdam 1992, 48 pag., ill.

J. Kruijssen en J. Goossens, Verbouw van graangewassen (= Woordenboek van de Limburgse Dialecten, I, afl. 4), Assen-Maastricht 1992, XVI + 174 pag., ill., reg. Het S.H.C. draagt voor deze aflevering alleen coördinerende verantwoordelijkheid.

J.F.R. Philips, Vijftig jaar TAEK in Zuid-Limburg. Een terugblik op een stuk verenigingsactiviteit van Tilburgse afgestudeerden in Zuid-Limburg, Maastricht 1992, 80 pag., ill.

H. Cromptvoets, Meijel: dialectologisch een scharnier en tevens een zwart gat, in: Mededelingen van de Vereniging voor Limburgse Dialect- en Naamkunde, nr 61, 19 pag.

J.C.G.M. Jansen en W.J.M.J. Rutten, Geschiedenis van de landbouw in Limburg in de twintigste eeuw, Leeuwarden-Mechelen 1992, XXIV + 418 pag., ill.

Artikelen

H. Cromptvoets, Het Lemma in het Woordenboek van de Limburgse Dialecten, in: *Taal en Tongval*. Themanummer 4: dialectgeografie, 1991, pag. 25-38.

J.C.G.M. Jansen, Landbouw rond Oirsbeek omstreeks 1800, in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, XXXVII, 1992, pag. 1-52.

E. Berkers en C. Wijnen, De wollenstoffenfabriek Van Dooren en Dams (1858-1914). Een eerste aanzet tot een analyse op micro-economisch niveau van de negentiende-eeuwse wollenstoffenindustrie, in: *Textielhistorische Bijdragen*, 32, 1992, pag. 71-92.

[W.J.M.J. Rutten e.a.], Limburgs Biografisch Repertorium, in: *Limburg*, jrg 70, 1991, pag. 155-187 (gedistribueerd in 1992).

J.F.R. Philips, Het magistraatsgeslacht Stas en zijn relatie met Beek, in: *Becha. Tijdschrift van de Heemkunde Vereniging Beek*, jrg 6, pag. 27-32 en 40-41.

J. van den Boogard, Schutterij Herkenbosch met vliegend vaandel. De Schuttersvlaggen van Sint Sebastianus, 450 jaar = 1542-1992 = Schutterij fluit- en trommelkorps St. Sebastianus Herkenbosch, Herkenbosch 1992, pag. 50-69, 73-93 en 115-122.

J.C.G.M. Jansen, Slechts een letter verschil: van Limburg en Nederland naar Limburg in Nederland, in: *Ex Tempore. Historisch Tijdschrift K.U. Nijmegen*, jrg 11, 1992, pag. 253-258.

Vakpublicaties

W.A.A. Mes, Archieven van Beeker instellingen en personen in het Sociaal Historisch Centrum te Maastricht, afl. 1, in: *Becha. Tijdschrift van de Heemkunde Vereniging Beek*, jrg 6, 1992, pag. 17-18.

W.A.A. Mes, Archieven van Beeker instellingen en personen in het Sociaal Historisch Centrum te Maastricht, afl. 2, in: Becha. Tijdschrift van de Heemkunde Vereniging Beek, jrg 6, 1992, pag. 35-36.

W.A.A. Mes, Archieven van Beeker instellingen en personen in het Sociaal Historisch Centrum te Maastricht, afl. 3, in: Becha. Tijdschrift van de Heemkunde Vereniging Beek, jrg 6, 1992, pag. 63-64.

E. Berkers en C. Wijnen, Ondernemen in Tilburg in de 19e eeuw. De wollenstoffenfabriek Van Dooren en Dams en haar ondernemers, in: Tilburg. Tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur, jrg 8, 1992, pag. 100-106.

H. Cromptvoets, Etymologische varia - Balkenbrij, in: Veldeke, jrg 67, 1992, pag. 40-41.

H. Cromptvoets, Samenwerking tussen Veldeke en het Amt für rheinische Landeskunde te Bonn, in: Veldeke, jrg 67, 1992, pag. 37-39.

H. van de Wijngaard, Rond de Benrather lijn, in: Euver Plat Jekald. Jaarboek van de Stichting Kirchräodsjer Dieksiejoneer, 1991, pag. 58-63.

H. van de Wijngaard, Uit het Woordenboek van de Limburgse Dialecten - De graanbak, in: Veldeke, jrg 66, 1991, pag. 182-186.

H. van de Wijngaard, Uit het Woordenboek van de Limburgse Dialecten - Romaanse leenwoorden in de Limburgse molenaarsterminologie, in: Veldeke, jrg 67, 1992, pag. 80-84.

Mede dank zij redactionele werkzaamheden van medewerkers van het S.H.C. verschenen in 1992 nog enkele hierboven niet vermelde publicaties, te weten het 55ste deel van het Economisch en Sociaal-Historisch Jaarboek (Amsterdam 1992, 234 pag.), een deeltje in de reeks Cahiers voor lokale en regionale geschiedenis, M.E. Monteiro en T.N. den Hartog, Vrouwengeschiedenis (Zutphen 1992, 72

pag.), en een bedrijfsgeschiedenis [R. Camps, A. Gorissen en R. van den Hoek], Venlo enveloppenstad, Venlo 1992, 103 pag. Ook verscheen een half dozijn boekbesprekingen, die samen 15 pagina's druks omvatten.

Woordenboek van de Limburgse Dialecten

Aan de Nijmeegse Centrale voor Dialect- en Naamkunde (N.C.D.N.) wordt sedert 1965 gewerkt aan de totstandkoming van een Woordenboek van de Limburgse Dialecten. Het project omvat drie onderdelen: de agrarische vaktaal, de niet-agrarische vaktaal en de algemene woordenschat, die elk tien à twaalf afleveringen zullen omvatten. De eerste aflevering uit het onderdeel agrarische vaktaal is in 1983 verschenen. Deze publicatie werd in 1984 gevolgd door een tweede aflevering en pas in 1987 door een derde. De bijzonder lange duur van het project heeft er toe geleid, dat maatregelen zijn beraamd om de uitvoering te versnellen. Daartoe is een beroep gedaan op het Provinciaal Bestuur van Limburg. Gedeputeerde Staten besloten begin 1983 een arbeidsplaats te financieren op voorwaarde, dat deze medewerker werd aangesteld door het Bestuur van het Sociaal Historisch Centrum en gedetacheerd bij de N.C.D.N. te Nijmegen, zodat gebruik kon worden gemaakt van de daar aanwezige expertise en documentatie. In 1987 voegden Provinciale Staten er voor de duur van zes jaar nog een tweede medewerker aan toe: Drs. H.H.A. van de Wijngaard. In 1991 werd de projecttijd verlengd tot 6¼ jaar. Per 01.01.1993 kwam een eind aan de middelenstroom, waaruit de arbeidsplaats van Dr. Cromptvoets werd gefinancierd. Provinciale Staten besloten de kosten voortaan voor eigen rekening te nemen. De voortzetting van het W.L.D. na voltooiing van het tweede deel werd verzekerd door een subsidie van de Minister van Onderwijs en Wetenschappen, toereikend voor zes manjaren werk. Vanaf 1 april 1992 stelde het Provinciebestuur van Limburg te Hasselt een additioneel medewerker beschikbaar. De Katholieke Universiteit Nijmegen continueerde de aanstelling van haar medewerker, zodat thans vier medewerkers beschikbaar zijn. De financiering is nagenoeg verzekerd tot de voltooiing van het gehele woordenboek per ultimo 1999. De door ons Bestuur aangestelde medewerkers, Dr. H.J.G. Cromptvoets en

Drs. H.H.A. van de Wijngaard, nemen het tweede deel van het W.L.D., de niet-agrarische vaktaal, voor hun rekening. De beide andere medewerkers voltooien het eerste deel, de agrarische vaktaal. In 1995 zal de ene na de andere medewerker afleveringen gereed gaan maken van deel 3, de algemene woordenschat. Die zal tien afleveringen omvatten, zodat per aflevering 1,75 mensjaar kan worden ingezet. Aan het derde deel dient wel een klankinleiding vooraf te gaan, zodat in het woordenboek zelf alleen heteroniemen hoeven te worden beschreven. Met de voorbereiding daarvan zullen zich vanaf medio 1993 Dr. H. Cromptvoets en Prof. Dr. J. Goossens bezighouden. Een begeleidingscommissie, bestaande uit Mr. J. Smeets, voorzitter, Prof. Dr. J. Goossens, begeleider, Dr. J. Cajot, vertegenwoordiger van Belgisch-Limburg, Prof. Dr. A. Weijnen, oud-directeur van de N.C.D.N., Prof. Dr. A.M. Hagen, directeur N.C.D.N., Drs. F.A.G. Walraven, voorzitter van de Vereniging Veldeke en Prof. Dr. J.C.G.M. Jansen, directeur van het S.H.C., draagt zorg voor een ongestoorde voortgang en bewaakt de wetenschappelijke kwaliteit.

Sedert 1985 kon telkenjare een aflevering van deel II verschijnen. De voortgang van deel I liet tot 1992 nog te wensen over, zodat verdere versnelling nodig werd geacht.

Pogingen daarvoor steun te verwerven van de Belgische overheid - het W.L.D. behandelt immers ook het dialect van de Belgische provincie Limburg - hadden in 1992 het beoogde resultaat. Dr. J. Molemans startte met de bewerking van de veeteeltterminologie. In 1993 zal hij een eerste aflevering voorleggen, begin 1994 een tweede. Inmiddels is een plan opgesteld voor deel III. Het zal op basis van door N.C.D.N. in de loop der jaren afgevraagde vragenlijsten worden vervaardigd. Om samenhang tussen het Limburgs woordenboek en zijn Vlaamse en Brabantse pendanten te garanderen, wordt gebruikgemaakt van een geavanceerd uitwisselbaar automatiseringssysteem. Om een overvloed aan verklankingen in het W.L.D.-III te vermijden, gaat een klankinleiding vooraf, die vastlegt op welke wijze woorden uit het A.B.N. een dialectische klank krijgen. Zo kan het woordenboek beperkt blijven tot lemma's, waarin alleen heteroniemen worden beschreven en aanzienlijk sneller gereed zijn.

Deel III omvat de navolgende tien afleveringen:

1. Het menselijk lichaam

2. Eten en drinken, huis en keuken
3. Menselijke behoeften, kleding
4. Gevoel, verbeelding, verstand en moraal
5. Geldzaken, handel, industrie
6. Gezin, huwelijk, geboorte, begrafenis, feest, (kinder)spelen, verwantschap
7. Vervoer en verkeer, oorlog, leger, woonkernen, onderwijs, muziek
8. Het weer, de ruimte en de tijd
9. Geloof, volksgeloof, bijgeloof
10. Flora en fauna.

Voordat een begin wordt gemaakt met deel III, zal deel II gereed dienen te zijn, want in de herfst van 1987 stelden Provinciale Staten van Limburg onder strikte voorwaarden aanvullende middelen beschikbaar om de uitvoering van het deel betreffende de niet-agrarische vaktaal te versnellen. De belangrijkste voorwaarde is, dat in hoog tempo van deel I en deel II afleveringen in druk verschijnen. Aan deze voorwaarde kan worden voldaan, nu behalve het deel betreffende de niet-agrarische vaktaal ook deel I energiek - door twee medewerkers wordt uitgevoerd. Het thans geldende werkplan gaat ervan uit dat aan het einde van het project Versneling W.L.D. op 1 juni 1994 achttien afleveringen gereed zijn en zo mogelijk vijftien gedrukt. In de loop van 1995 zullen alle 22 afleveringen van W.L.D. I en II zijn voltooid en is ook de klankinleiding van deel III gereed.

Inmiddels zijn tien afleveringen verschenen en twaalf gereed. In 1992 verscheen de aflevering van Drs. Kruijsen over de verbouw van graangewassen. Drs. Kruijsen voltooide de aflevering over het boerenerf; Drs. Van de Wijngaard kwam gereed met de keramische en grof-keramische industrie en Dr. Crompvoets met de textielbewerkende beroepen. Medio 1993 zullen nog twee afleveringen gereedkomen. In de loop van 1993 kunnen drie afleveringen verschijnen en voorjaar 1994 nog eens, indien de drukkosten kunnen worden gefinancierd. In dit opzicht heeft N.W.O. al vele malen bijzondere hulde verdiend door zijn genereuze publicatiesteun.

Bijzondere leerstoel

Medio 1983 werd de directeur van het instituut, Dr. J.C.G.M. Jansen, tot bijzonder hoogleraar benoemd in de Geschiedenis van de westerse samenleving met bijzondere nadruk op structurele verandering in Limburg en aangrenzende regiones.

In het College van Toezicht hebben zitting vanwege de Rijksuniversiteit Limburg Prof. Dr. G. de Vries en vanwege het Sociaal Historisch Centrum Dr. G.C.P. Linssen en Prof. Dr. A.M. van der Woude, voorzitter. Dit college stelde zich regelmatig op de hoogte van de activiteiten.

De bijzonder hoogleraar heeft zijn aandacht verdeeld over het onderwijs en de begeleiding van onderzoeksprojecten, waaronder een zestal dissertaties. Die inspanningen loonden. De uitkomsten waren gewoonlijk heel opmerkelijk. Dat gold ook voor de onderwijsactiviteiten. Zij namen in 1992 de vorm aan van een zestal wetenschapsstages, waarvoor driemaal een blokperiode werd ingeruimd. Zoals gebruikelijk moest daarbij worden uitgegaan van een heel beperkte historische voorkennis, zodat een intensieve begeleiding nodig was. Het voordeel is evenwel dat de studenten zeer goed op de hoogte zijn van actuele ontwikkelingen in hun eigen vakgebied en met speels gemak oude toestanden vanuit die discipline analyseren en interpreteren. Spectaculair waren in het verslagjaar studies naar de doorwerking van gezondheidswetenschappelijk en hygiënistisch onderzoek in de negentiende eeuw en in de huidige tijd bij verbeteringen in volkshuisvesting, verwijdering van afvalstoffen en drinkwatervoorziening; die naar de grote verscheidenheid in factoren die kort vóór het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog het vertrouwen in de dokter stimuleerden met duidelijke regionale en sociale accenten en die naar de invloed van cultuurpatronen in diverse Westeuropese staten bij acties ter bestrijding van tuberculose tussen 1850 en 1920.

Regelmatig wordt ten behoeve van meerdere faculteiten inhoudsdeskundige ondersteuning gegeven, voornamelijk ten behoeve van onderzoeksprojecten. Vanwege het grote belang dat moet worden gehecht aan uitbreiding van het onderzoek en voortdurende verhoging van de kwaliteit ervan is veel aandacht besteed aan de begeleiding van dissertaties, in het bijzonder aan die welke bij de R.L. kunnen worden verdedigd. Momenteel lopen zes dissertatieprojec-

ten die wekelijks begeleiding vergen. Zij dragen de navolgende titels:

- Uurwerken in Limburg (1650-1825).
- De Heerdgang in Zuidelijk Limburg.
- Limburg en Nederland 1839-1848. Achtergronden en verloop van het Limburgs separatisme.
- Het oude cultuurlandschap in Noord- en Midden-Limburg.
- Kloosterintrede en gezondheidszorg in Limburg 1840-1900.
- Proto-industriële textielnijverheid in Limburg: het bedrijf Pélerin te Maastricht.

Eén van deze dissertaties is in 1992 in druk gegaan. Van enkele andere werden concepten besproken. Sommige projecten bevinden zich evenwel nog in de voorbereidingsfase. In één geval wordt de verdediging van de dissertatie buiten Maastricht voorzien.

De hoogleraar had zitting in promotiecommissies te Tilburg en Wageningen.

Jaarboek

De Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg verheugen zich in een grote belangstelling. Hoewel ook in 1992 een zeer klein aantal geïnteresseerden om economische redenen zijn abonnement opzegde en enige trouwe lezers overleden, nam het aantal contribuanten dank zij spontane meldingen en wervingsactiviteiten niet af. Een zestigtal abonnees is afkomstig uit het buitenland. De oplage werd op 1.250 bepaald. Dank zij efficiency verhogende maatregelen verscheen het XXXVIIe deel van de Studies tijdig in november 1992. In deel XXXVII waren vier bijdragen opgenomen, te weten:

- J.C.G.M. Jansen, Landbouw rond Oirsbeek omstreeks 1800.
- J.M. Glorie en R.L.M.M. Camps, "Het is neet van mich". Kindermoord in het arrondissement Maastricht 1811-1841.
- M.P.G. Panhuysen, Vruchtbaarheid en Mijnarbeid. Een gezinsreconstructie te Heerlen 1871-1916.
- H.F.J.M. van den Eerenbeemt, Hoe Limburgse jongens de Venlose apotheker Van der Grinten in de negentiende eeuw hielpen op het ondernemerspad.

Een literatuuroverzicht bevatte uitvoerige besprekingen van een viertal boeken.

Aan het Jaarboek werd het Jaarverslag 1991 van het Sociaal Historisch Centrum toegevoegd. Het Jaarboek werd typografisch verzorgd door de Handelsdrukkerij van 1874 te Leeuwarden. De omvang was X + 237 pagina's. Door het gebruik van een geautomatiseerd procédé dalen de kosten steeds verder. Daar staat wel tegenover dat door diverse medewerksters van het S.H.C. heel wat editing-werkzaamheden moesten worden verricht. De dames M. Mommers-Bakker, I. Frints en E. Muyres-Schilder hebben die taak met grote zorgvuldigheid uitgevoerd.

Maaslandse Monografieën

De activiteiten van de Stichting Maaslandse Monografieën waren ook in 1992 omvangrijk. Er was een tamelijk groot aanbod aan kopij. Elk van de vijf voorgelegde manuscripten leverde specifieke problemen op, gewoonlijk van financiële aard. Vier manuscripten waren omvangrijker dan eigenlijk maximaal is toegestaan. Eén van de vier was bovendien zeer rijk geïllustreerd. De twee door de Redactie aanvaarde manuscripten die wel aan de omvangseisen voldeden, leverden weer andere moeilijkheden op. De Ordinarius van Sint-Servaas te Maastricht gaf niet alleen lay-out-problemen. De auteur, Drs. J. Tagage, overleed tijdens de afronding van zijn studie. Hij had in de tekstuitgave die het corpus van zijn werk uitmaakt, aangegeven welke passages nog moesten worden gecontroleerd, het voorwerk moest nog worden toegevoegd. Zulke kleine moeilijkheden waren eenvoudig op te lossen, temeer omdat Prof. Dr. H. Wegman bereid bleek een inleiding te schrijven.

Tagages manuscript levert evenals de vertaling van de Kroniek van de abdij van Sint-Truiden, waarvan het derde en laatste deel in manuscript gereed kwam, niet onaanzienlijke lay-out-technische problemen op. Tot nu toe heeft de drukker steeds zorg gedragen voor het oplossen van zulke moeilijkheden. Dat leidde gewoonlijk tot niet onaanzienlijke kosten met negatieve uitwerking op de boekhandelsprijs en de afzet. Om uit deze spiraal te geraken, is overgestapt op een andere vorm van geautomatiseerde editing, waardoor zulke moeilijkheden op zeer eenvoudige wijze kunnen

worden opgelost en per saldo zelfs een daling van de kosten wordt gerealiseerd.

De markt is niet in staat meer dan twee Maaslandse Monografieën per jaar af te nemen. Een groot aanbod aan kopij leidt daarom vanzelf tot spreiding van uitgaven. Vooral als het om dissertaties gaat, leidt dit tot spanningen. Het kan dan gebeuren dat een auteur een andere publicatiemogelijkheid zoekt en zijn manuscript terug trekt. Zulke kwesties kunnen alleen worden vermeden als auteurs Redactie en Bestuur zeer tijdig informeren over hun projecten en zich enigermate houden aan de gesuggereerde termijnen.

In 1992 verschenen twee delen. De belangstelling voor de uitgaven bleef onveranderd groot. Het aantal vaste afnemers beliep 1.400. In de gewone serie van de Maaslandse Monografieën verscheen deel 52:

J.C.G.M. Jansen en W.J.M.J. Rutten, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg in de twintigste eeuw*, Eisma B.V., Leeuwarden-Mechelen 1992, XXIV + 418 pag.

In de grote reeks verscheen deel 8:

E. den Hartog, *Romanesque Architecture and Sculpture in the Meuse Valley*, Eisma B.V., Leeuwarden-Mechelen 1992, VIII + 229 pag.

Aan het einde van het verslagjaar was de kaart, behorend bij de vijfde aflevering uit de reeks Historische Atlas van Limburg en aangrenzende gebieden uit de reeks kerkelijke kaarten, nog steeds in druk. De kaartbladen worden gedrukt door I.F.A.G. te Frankfurt, een drukkerij die voor haar hoog kwalitatief drukwerk helaas een zeer tijdrovend technisch proces toepast. Het bijbehorend tekst-deel, getiteld *Historische Atlas van Limburg en aangrenzende gebieden, II serie Kerkhistorische kaarten, deel 4*, W.A.J. Munier, *Kerkelijke circumscription van de tegenwoordige provincie(s) Limburg en omliggende gebieden (1821-1840)*, Van Gorcum, Assen-Maastricht, XIII + 166 pag., verscheen al in 1991. De distributie moest worden verschoven naar een tijdstip dat ook eind 1992 nog onduidelijk was.

De samenstelling van het Bestuur en de Redactie onderging geen wijziging. In de de Raad van Advies werden Prof. Dr. F. Petri en Prof. Dr. J.A. van Houtte na 28 jaar wegens een gebrekkiger wordende mobiliteit die samenhang met hun gevorderde leeftijd,

vervangen door Prof. Dr. H.F.J.M. van den Eerenbeemt (Tilburg) en Prof. Dr. W. Janssen (Bonn).

De heren Petri en Van Houtte behoorden van de oprichting van Maaslandse Monografieën af tot de adviseurs van de Stichting. Zij hebben zich steeds met groot enthousiasme van hun taak gekwetend. Aan hun vele wijze raadgevingen was mede te danken dat zoveel werken konden worden gepubliceerd. Bestuur en Redactie zijn hen daarvoor zeer erkentelijk. Helaas overleed Prof. Petri kort na zijn aftreden op 91-jarige leeftijd. Maaslandse Monografieën houdt zijn nagedachtenis in ere.

Het Bestuur van de Maaslandse Monografieën zag zich geruggesteund door de samenwerking met Eisma B.V. te Leeuwarden die sedert medio 1988 optreedt als uitgever van de publicaties van de Stichting.

De dames M.C. Mommers-Bakker, I.J.L. Frints en E.M. Muyres-Schilder verwierven zich ook dit jaar grote verdiensten bij het persklaar maken van manuscripten en de controle van de proeven. De editing-werkzaamheden waren tijdrovend en werden met bewonderenswaardige nauwgezetheid uitgevoerd. Door de automatisering van de drukprocessen is de taak van de editors aanzienlijk verzaamd. Steeds meer facetten van het publicatieproces worden aan hen overgelaten. De verkoop en de administratieve afwikkeling van de activiteiten leverden meer moeilijkheden op dan de laatste jaren gebruikelijk was. Mede als gevolg van steeds ingewikkelder wordende regelingen bij de P.T.T. vergt zij de inzet van extra menskracht. Enige stroomlijning is onontkoombaar.

Samenwerking op wetenschappelijk terrein

Aan de samenwerking met de Rijksuniversiteit Limburg is veel aandacht besteed. Tussen beide instellingen is in de loop van de jaren een aantal ad-hoc samenwerkingsverbanden tot stand gebracht. Zij spitsten zich toe op medewerking aan onderwijs en onderzoek en op bibliothecaire samenwerking. Ook in 1992 namen deze samenwerkingsvormen in intensiteit toe. Dat gold in het bijzonder voor de bibliothecaire samenwerking. Het Sociaal Historisch Centrum trad toe tot het L.B.S.-samenwerkingsverband, waarin de R.L., de hogescholen, de Stadsbibliotheek Maastricht en

enige wetenschappelijke instellingen participeren. Dank zij de L.B.S.-samenwerking kunnen docenten en studenten van de meeste Limburgse instellingen voor wetenschappelijk onderwijs en onderzoek de catalogus van de R.L. en het S.H.C. in eigen omgeving consulteren. Spoedig zullen zij vanaf hun bureau boeken kunnen lenen. Ook bij het S.H.C. is een terminal geplaatst, zodat deze dienstverlening ook de eigen medewerkers en de bezoekers ten goede komt.

De uitvoering van de liëringsovereenkomst van 12 juni 1990, die met terugwerkende kracht per 1 januari 1990 in werking trad, verliep voorspoedig. Dank zij de medewerking van functionarissen van diverse diensten van de R.L. deden zich geen fricties voor. Het Bestuur betuigt daarvoor gaarne zijn bijzondere erkentelijkheid.

De samenwerking met andere onderwijsinstellingen werd voortgezet. Contacten met de dagopleiding geschiedenis aan de Hogeschool Katholieke Leergangen te Sittard hebben er toe geleid, dat het S.H.C. voor geschiedenisstudenten van deze instelling mogelijkheden schept voor praktisch onderzoek, waarvan in 1992 minder veelvuldig gebruik werd gemaakt dan in voorgaande jaren, omdat het aantal studenten aan deze opleiding jammer genoeg sterk is gedaald. De contacten met diverse historische verenigingen en instellingen, met pers, televisie en radio ontwikkelden zich voorspoedig. Vooral het Woordenboek van de Limburgse Dialecten mocht zich verheugen over grote belangstelling van de media. Met grote regelmaat werkten de redacteurs mee aan radiouitzendingen. Evenals in voorgaande jaren werd deelgenomen aan wetenschappelijke bijeenkomsten, vergaderingen, studiedagen en congressen in binnen- en buitenland om zo het contact met collega's in Nederland, België en het Rijnland te intensiveren. Sinds vele jaren wordt er naar gestreefd deze contacten vooral te benutten voor meer actieve vormen van samenwerking. De voornemens van de Ministers van Onderwijs van Nederland, Vlaanderen en Nordrhein-Westfalen grensoverschrijdend onderzoek en samenwerkingsverbanden tussen wetenschappelijke instellingen die onder hun bevoegdheid vallen te stimuleren, heeft geleid tot een toenemend beroep op het S.H.C. zulke activiteiten ook op het terrein van de economische en sociale geschiedenis gestalte te geven. Aan zulke verzoeken is gaarne gevolg gegeven. Concrete projecten kunnen evenwel

pas in 1993 worden ontwikkeld, omdat de Belgische organisaties op dit terrein ongedeeld zijn, zodat pas tegen het einde van het verslagjaar medewerking van Belgische zijde werd verkregen. Het was zeer verheugend dat na een langdurige en gedegen voorbereiding ook van Waalse zijde enthousiasme werd getoond, zodat de dreigende breuk tussen Euregionale initiatieven en Nederlands-Vlaamse activiteiten in het kader van het Gent-accord konden worden vermeden.

J.C.G.M. Jansen sprak op 3 juni 1992 tijdens een studiedag, georganiseerd in Brauweiler voor archivariissen uit Nederland, België en Nordrhein-Westfalen over behoefte van historici aan overheidsarchiefmateriaal en op 26 juni in Stolberg voor een gezelschap uit de Euregio over industriële archeologie.

H.J.G. Crompvoets hield op 14 november 1992 te Hasselt tijdens het congres van de Vereniging voor Limburgse Dialect- en Naamkunde een voordracht onder de titel "Meijel: dialectologisch een scharnier en tevens een zwart gat". Ook getroostte hij zich grote moeite het W.L.D. onder de aandacht van wetenschappers en het grote publiek te brengen. Hij wist zich daarbij te verzekeren van de actieve steun van de besturen en leden van de Vereniging Veldeke en van de Limburgse Vereniging voor Dialect- en Naamkunde te Hasselt.

De dagbladen en het regionale radiostation wijdden meermalen aandacht aan facetten van het werk van het S.H.C. De werkzaamheden aan het W.L.D. kregen grote aandacht in de Belgische pers en op enkele radiostations.

VERSLAG VAN DE DIENSTVERLENING

Archief

De explosieve groei van de archiefbestanden, bewaard door het Sociaal Historisch Centrum, in de jaren 1984-1990 heeft het Bestuur genoopt maatregelen te treffen om te voorkomen dat de depots volledig verstopt raken. Er vindt een strenge afweging plaats voordat tot overname wordt overgegaan. De schoning van de over te nemen bestanden krijgt bijzondere aandacht. In geval historisch zeer waardevolle bestanden worden aangeboden, wordt

bezien of de overdracht enige tijd kan worden uitgesteld, danwel of er mogelijkheden bestaan om het archief elders op gelijkwaardige wijze onder te brengen. Dit beleid heeft medio 1991 gestalte gekregen. Het heeft in 1992 vruchten afgeworpen. De toename van de archiefbestanden nam sterk af. De aanwinsten beliepen 42 meter. Daarnaast werden 45 meter aanvullingen op reeds aanwezige archieven toegevoegd. Middels selectie en vernietiging kon 15 meter worden afgevoerd. De netto groei beliep derhalve 72 meter, een bescheiden percentage van de toevloed uit 1990 en 1991. Toen werden respectievelijk 380 en 214 meter toegevoegd. In de komende jaren zal de teruggang niet veel groter kunnen zijn, omdat bij overlijden, verhuizingen en liquidaties altijd spoedovernames nodig zullen zijn. Tot de aanwinsten van grotere omvang behoorden het archief van het advocatenkantoor Van Oppen en Duynstee uit de negentiende en twintigste eeuw, waarschijnlijk het oudste advocatenkantoor waarvan het archief bewaard bleef, en het archief van een bedrijf, dat zich tussen 1905 en 1955 toeleedde op de vervaardiging van kunstnijverheidsprodukten, dat van de mosaïst J. Lizier. Tot de aanvullingen behoorde slechts één omvangrijke. Zij had betrekking op de Vroedvrouwenschool te Heerlen, die naar een veel kleinere accommodatie te Kerkrade verhuisde en de restanten van haar oud-archief niet kon meenemen. Een archiefje werd afgevoerd. In de loop der jaren waren met een bedrijfsarchief enkele gedeelten van het archief van de O.-L.-Vrouwekerk te Helden-Panningen bij het S.H.C. terechtgekomen, omdat de eigenaar van het bedrijf tevens kerkmeester was en abusievelijk gedeelten van het parochie-archief in het bedrijfsarchief had opgeborgen. Na overleg met de archivaris van het bisdom Roermond, Drs. M. Bohnen, werden deze bescheiden weer naar het parochie-archief terug geleid en geplaatst in het archiefdepot van de gemeente Venlo. Door schoning van reeds aanwezige bestanden kon 15 strekkende meter worden afgevoerd. Per saldo steeg het aantal archieffondsen tot een totaal aantal van 443. Te zamen beslaan zij een gezamenlijke lengte van 4.220 strekkende meter. Sedert medio 1988 is een magazijnbeheerder beschikbaar. Dit biedt de gelegenheid bijzondere aandacht te besteden aan de schoning, materiële verzorging en samenvoeging van op verschillende tijdstippen verworven delen van een archief van een aantal bedrijfsar-

chieven, waarin vrij veel documenten voorkwamen zonder historisch belang of waarvan de ordening werd voorbereid.

In het verslagjaar zijn tien archieven ontsloten door middel van plaatsingslijsten en inventarissen. De heer Mes ordende met assistentie van stagiairs het archief van architect Philips te Geleen, meubelmaker Muris te Beek en timmerbedrijf P. Kerckhoffs te Beek. Mevrouw Peeters ordende de archieven van drukkerij Crolla te Valkenburg, het Groene Kruis te Swalmen, M.A. Goossens-Postmes te Maastricht, de aanvulling op het archief van het XII Apostelenhuis te Maastricht, de Stichting Herintreding Werklozen Limburg te Heerlen en het mozaïekbedrijf Lizier te Maastricht. De heer Wijnen droeg zorg voor het archief van de Bank Haffmans en Steegh te Venlo. Met de inventarisatie van de archieven van Drukkerij Leiter-Nypels te Maastricht, de Société Céramique te Maastricht en mevrouw J. van Basten Batenburg te Sittard kon een aanvang worden gemaakt. De inventaris van het archief van de Diocesane Commissie van Samenwerking, waarvoor stagiair Drs. S.H.M. Vaessen zich bijzonder inzette, wordt in dit deel van de Studies gepubliceerd.

Het Bestuur acht het wenselijk te voorkomen dat het grote aantal aanwinsten de ordeningswerkzaamheden verdringt. Derhalve is een plan voor ordeningswerkzaamheden opgesteld. Het plan voorziet in een evenwichtige verdeling tussen overname, schoning, opstellen van plaatsingslijsten, afronden van inventarissen en materiële verzorging op zodanige wijze, dat de verworven archieven binnen enige jaren goed toegankelijk worden. Dit heeft tot resultaat gehad dat ten aanzien van kleinere aanwinsten geen achterstanden meer voorkomen. Kleine archieven worden geordend in het jaar dat zij binnenkomen. Geleidelijk aan worden achterstanden ten aanzien van middelgrote archieven weggewerkt. Met enige regelmaat wordt nu ook aan grote archieven gewerkt.

Mevrouw Peeters beheerde in goede samenwerking met de bibliotheek de studiezaal. Een drietal zwangerschappen met daarbij behorende langdurige verloven heeft tot gevolg gehad dat diverse andere medewerkers herhaaldelijk moesten invallen. Zij hebben de dienstverlening voortreffelijk op peil gehouden. Het Bestuur spreekt daarvoor gaarne zijn waardering uit. Mevrouw Peeters begeleidde samen met mevrouw Okrogelnik Nagornik-Willems en de heren Royakkers en Van den Boogard een aantal studenten en

projecten van de dagopleiding voor docenten geschiedenis te Sittard. De heer Wijnen verzorgde de uitleenadministratie.

De Limburgse overheidsarchieven en de archivaris van het S.H.C. kwamen in 1984 overeen enige lijn te brengen in het acquisitiebeleid en te proberen tot een taakafbakening te komen. Die afspraken werken uitstekend voor zover het de zorg voor kerkelijke archieven aangaat. Voor meer dan 95% zijn dat documenten, afkomstig van r.-k. parochiebesturen. De werkafspraken tussen de archivariissen konden dan ook op eenvoudige wijze door middel van een overeenkomst met de bisschop van Roermond worden vertaald naar schenkers en bruikleengevers. Ook voor de parochiebesturen is duidelijk waar hun archief thuis hoort. Dat ligt anders bij bedrijven en particulieren. De ervaring leert dat niet de archivaris uitmaakt waar een bedrijfsarchief moet worden bewaard, maar dat de ondernemer dit bepaalt. Indien geen gehoor wordt gegeven aan zijn wensen, dreigt al te vaak vernietiging van de stukken en is er geen keuze. Privépersonen zijn gelukkig in meerderheid gevoelig voor de argumentatie van de archivaris. Indien een enkeling per se anders wil, kan men zich gewoonlijk troosten met de gedachte dat het slechts gaat om een fonds van bescheiden omvang.

Bibliotheek

Evenals in vorige jaren ging de bibliotheek in 1992 selectief te werk bij de collectievorming. De toevloed aan bibliotheekmateriaal was even groot als in het voorafgaande jaar. Zij besloeg 86 m³ plankruimte. Van de Rabobank Nederland, de F.N.V.-Limburg en het Economisch Technologisch Instituut Limburg werden belangrijke schenkingen verworven.

Door de Minister van Onderwijs en Wetenschappen is enkele jaren geleden gesteld, dat de groei van de bibliotheekbestanden in Nederland dient te worden teruggebracht tot nul procent. Hoewel die doelstelling vanwege het karakter van onze bibliotheek, die een typische bewaarfunctie heeft, niet haalbaar is, wordt een beleid gevoerd dat erop is gericht ook bij het Sociaal Historisch Centrum de groei van de bibliotheek te beperken. Daarom wordt bij de collectionering de nadruk gelegd op de zogenaamde grijze literatuur, waaronder publicaties worden verstaan die niet langs de gebrui-

kelijke kanalen in de handel werden gebracht. Aan opvang van dergelijke publicaties is grote behoefte. 60% van de aanwinsten heeft betrekking op deze zeldzame publicaties.

Door ontubbeling, het aanleggen van strenge selectiecriteria en het afstoten naar andere bibliotheken kon de feitelijke toename van het bestand worden gereduceerd tot 3%. De omvang van de bibliotheek is thans 2.936 m'. De boeken beslaan 436 m', de brochures 232 m', de statistische publicaties 160 m', de naslagwerken, bibliografieën en dergelijke 98 m'. Het overgrote deel, 2.010 m', komt voor rekening van de periodieken (tijdschriften, jaarverslagen, seriewerken en dergelijke).

De samenwerking met de overige wetenschappelijke bibliotheken in Nederland krijgt gestalte door de deelname van het S.H.C. aan de Gezamenlijke Geautomatiseerde Catalogus; als zodanig fungeert het Pica-samenwerkingsverband van de Koninklijke Bibliotheek en de bibliotheken van universiteiten en hogescholen. Daartoe fungeert sedert 1985 een samenwerkingsovereenkomst met de R.L. Die loopt tot 1996. In 1992 is zij uitgebreid tot een samenwerking in een lokaal bibliotheekstelsel, L.B.S.-3. Dat houdt in dat gebruik wordt gemaakt van de on-line publiekscatalogus van I.H.O.L., een organisatie waarin behalve de R.L. ook een aantal hogescholen en wetenschappelijke bibliotheken, alsmede de Stadsbibliotheek Maastricht participeren.

De omvang van het bibliotheekpersoneel van het S.H.C. is klein, zoals blijkt uit een vergelijking van de beheerskosten per aanwezige titel, die slechts een derde bedragen van het landelijk gemiddelde. Het is evident dat zo'n groot verschil niet uitsluitend door lage huisvestingskosten wordt veroorzaakt. De bibliotheek kampt dan ook met een ernstig tekort aan personeel. Voor zover mogelijk wordt dit manco ondervangen door efficiënte inzet van de beschikbare menskracht.

De aanwas van boeken en tijdschriften kwam - zoals voorheen - voor een belangrijk deel tot stand via schenking. Hieronder volgt een overzicht van de van publicerende instellingen ontvangen jaarverslagen, rapporten, nota's en dergelijke naar sectoren over de jaren 1990-1992.

	1990	1991	1992
volkshuisvesting	4	4	5
handel, nijverheid, bankwezen	31	32	39
arbeidszaken	3	5	7
overheid, inclusief openbare nutsbedrijven	16	22	22
transport en vervoer	6	4	3
land- en tuinbouw	1	2	1
onderwijs, vorming	1	2	3
cultuur, recreatie	7	7	7
maatschappelijke dienstverlening en samenlevingsopbouw	11	7	6
gezondheidszorg	6	5	4
uitvoeringsorganen sociale wetgeving en verzekering	4	3	2
archiefdiensten en wetenschappelijke instellingen	46	40	46
vrouwenbeweging	2	2	2
pers en uitgeverijen	-	2	1

De schommelingen worden goeddeels veroorzaakt door het toenemend gebruik om uit zuinigheidsoverwegingen slechts tweejaarlijkse verslagen te publiceren. Voor de lijst van schenkers zij verwezen naar bijlage I. Het Bestuur dankt alle schenkers hartelijk voor hun bijdrage aan de opbouw van de bibliotheek.

Documentatie

Door de jaren heen is er een steeds groter wordende hoeveelheid documentatie verzameld, die noch tot het archiefgoed noch tot het bibliotheekmateriaal kan worden gerekend. Het gaat behalve om pamfletten, knipsels en affiches vooral om audio-visueel materiaal en vaandels. Ook die collecties nemen jaarlijks in omvang toe. In 1992 werden verzamelingen foto's van de sportvereniging Kimbria te Maastricht en van het grootwinkelbedrijf Schunck te Heerlen-Geleen overgedragen, alsmede een gevarieerde verzameling documentatiemateriaal over het verenigingsleven te Maastricht.

Van bijzonder belang waren de aanvullingen op de omvangrijke collectie vaandels, afkomstig van afdelingen van vakbonden en andere sociale organisaties in Limburg. De F.N.V. verrijkte onze zeer omvangrijke verzameling met een vijftal exemplaren van grote artistieke waarde.

De groeiende vraag naar dit documentatiemateriaal dwingt ruim aandacht te besteden aan de verzorging van deze collecties. Van de pamfletten en affiches is een trefwoordenlijst samengesteld. De documenten van belang voor biografisch onderzoek zijn alfabetisch ontsloten. De vaandels zijn gefotografeerd en opnieuw beschreven door mevrouw Peeters. Zij zullen te zijner tijd worden overgedragen aan het Limburgs Museum voor Geschiedenis en Volkskunde. Verwacht wordt dat dit museum nog beter in staat is de vereiste materiële verzorging te bieden.

Bijzondere aandacht vraagt telkenjare de verzorging van het beeldmateriaal. Het wordt doorgaans in twijfelachtige staat overgedragen. Alle foto's, albums en films worden steeds dadelijk zorgvuldig geconserveerd. De beschrijving en de materiële verzorging van de fotocollectie zijn op de gebruikelijke wijze voortgezet. De heer A.H. Bleeser werkte samen met de heer M.I.M.A. Wijnen gestaag aan dit project verder.

Inlichtingen

Er wordt frequent gebruik gemaakt van de diensten van het Centrum. De faciliteiten van de studiezaal en de bibliotheek worden gewaardeerd. De automatisering van de catalogus van het bibliotheekbezit attendeert steeds meer onderzoekers op uniek documentatiemateriaal. Het aantal bezoekers en gebruikers neemt gestaag toe.

Jaar	Aantal bezoekers
1990	345
1991	352
1992	375

Deze cijfers zijn ontleend aan de bezoekersadministratie in de studiezaal en aan de uitleenadministratie van de bibliotheek. Telefonische en schriftelijke informatie zijn daarin niet begrepen.

In overleg met het personeel is een rooster van werktijden opgesteld, dat het mogelijk maakt de studiezaal van maandag tot en met vrijdag ononderbroken open te stellen van negen uur in de ochtend tot vijf uur in de namiddag. Deze vorm van dienstverlening is vooral van belang voor bezoekers, die een lange reis naar Maastricht moeten maken, ongeveer de helft van het totale aantal.

Intensief, langdurig en hoogkwalitatief onderzoek heeft tot 1990 vele bezoekers voor financiële problemen gesteld. Het gros van de jonge historici dat hier onderzoek deed, moest vanwege de afstand tussen Maastricht en de universiteitsstad, waar zij studeren, hoge kosten maken om hier langdurig onderzoek te verrichten. Het invoeren van de OV-jaarkaart voor studenten heeft een einde gemaakt aan deze problemen en zal naar verwachting steeds meer bijdragen tot verbetering van de kwaliteit van het onderzoek.

De gebruikersgroep kan in een aantal categorieën worden onderscheiden.

	1990	1991	1992
studenten en medewerkers van universiteiten	138	142	184
studenten en medewerkers van hogescholen	101	98	81
andere instellingen van onderwijs	24	25	30
instellingen en bedrijven	48	50	45
privé-belangstellenden	34	32	30
onbekend	-	4	5
	<hr/>		
totaal	345	351	375

De samenstelling van de gebruikersgroep heeft de laatste jaren slechts geringe wijziging ondergaan. Drie vierde van de bezoekers is studierend aan een of andere instelling van onderwijs. Onder hen overweegt de groep die zich voorbereidt op universitaire examens of examens aan hogescholen duidelijk. Het aandeel van de "liefhebbers" blijft tamelijk stabiel. De groep die namens een bedrijf of

instelling een bezoek aan het instituut brengt, vertoont nauwelijks schommelingen.

De onderwerpen, waarover gegevens werden gezocht, vertonen veel spreiding, al overwegen de onderzoeken, waarin de eerste helft van de twintigste eeuw aan de orde komt. Speciaal de belangstelling voor onderwijs en gezondheidszorg neemt toe. Onderstaande tabel geeft daar een gespecificeerd overzicht van.

	1990	1991	1992
Sociale geschiedenis:			
vakbeweging	12	10	11
arbeidsvoorwaarden	10	7	8
onderwijs, pers, vorming, jeugd	13	10	14
emancipatie van bevolkingsgroepen	17	19	15
gezondheidszorg	16	18	21
arbeidsmarkt	10	6	9
overige sociale geschiedenis	6	9	5
Economische geschiedenis:			
geschiedenis van de mijnindustrie	11	10	7
overig bedrijfsleven	32	35	30
industrialisatie en herstructurering			
Zuid-Limburg	5	6	7
handel en prijzen	6	4	9
landbouw en ambacht	14	10	6
industriële archeologie	14	10	6
verkeer en vervoer	10	7	8
volkshuisvesting en ruimtelijke ordening	13	10	12
Geschiedenis van bestuur, cultuur, kerk en recht:			
politieke partijen en stromingen	21	10	12
verzet tijdens de tweede wereldoorlog	8	9	8
kunst en cultuur	26	18	15
biografie en genealogie	10	9	8
historische geografie	9	7	6
kerkgeschiedenis	14	6	8
lokale geschiedenis	17	19	17
historische demografie	3	2	2
natuur en milieu	11	7	6

Diversen:

algemene onderwerpen	5	2	4
onbekend	3	1	1

Het is verheugend dat onderzoekers vaak bereid zijn het resultaat van hun onderzoek te deponeren. De aanwezigheid van scripties en werkstukken voorkomt het herhalen van hetzelfde onderzoek door studenten van verschillende wetenschappelijke instellingen. Bovendien bevordert het de integratie van de resultaten in algemene studies. Op die manier wordt een geleidelijke voortgang van het onderzoek beter mogelijk.

BESLUIT

Het jaar 1992 verliep voor het Sociaal Historisch Centrum voorspoedig. Er werden veel resultaten bereikt. Het aantal publicaties van medewerkers en de vraag naar begeleiding was niet onaanzienlijk.

Bijzonder verheugend was de zekerheid die werd verkregen omtrent de voltooiing van een groot en langdurig onderzoeksproject, het Woordenboek van de Limburgse Dialecten. Ook de versterking van de band met het bedrijfsleven, dat heel positief reageerde op een initiatief uit het laatste kwartaal van 1992, het opzetten van een tentoonstelling over "Bedrijf in Beeld", en de daaropvolgende enthousiaste en ruimhartige medewerking van een vijftigtal bedrijven was bemoedigend. Het Bestuur is daarvoor zeer erkentelijk. Het blijft evenwel bezorgd over de afkalvende steun van gemeentelijke zijde. Dat is des te opmerkelijker omdat de wetgever de gemeenten ten aanzien van instellingsarchieven juist een grotere taak wil geven.

BIJLAGE I
SCHENKERS VAN BIBLIOTHEEKGOED IN 1992

Provinciaal Bestuur Belgisch Limburg	Hasselt
Rabo-Bank Nederland	Eindhoven
Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds (ABP)	Heerlen
FNV Limburg (uit nalatenschap van Luc Geurts)	Heerlen
Nederlands Christelijk Instituut voor Volkshuisvesting (NCIV)	Heerlen
Economisch Technologisch Instituut Limburg (ETIL)	Maastricht
Provinciaal Bestuur van Limburg	Maastricht
Provinciaal Bureau Welzijnsplanning	Maastricht
Rijksuniversiteit Limburg	Maastricht
Stichting Kunst en Cultuur Limburg	Maastricht
Limburgse Werkgevers Vereniging	Sint- Odiliënberg
Dr. Remigius Dieteren OFM	Maastricht
Drs. Ch.J. Gemmeke	Maastricht
Mevrouw H. Janssen-Tackens	Maastricht
Dr. J.F.R. Philips	Maastricht
Familie Martens	Sittard

BIJLAGE II
LIJST VAN AANWINSTEN VAN ARCHIEVEN 1992

Ean

1021	Drukkerij/uitgeverij Crolla te Valkenburg, 1912-1980 (G.M.X. Crolla te Valkenburg)	2,5 meter
1022	Stichting Krisis Opvangcentrum te Maastricht, 1973-1982	1 doos
1023	Architect J. Philips te Geleen, 1910-1929 (De heer en mevrouw Dewez-Philips te Sittard)	1 doos
1024	Stichting (Her)intreding Werklozen Limburg, 1982-1991	2 meter
1025	Mr. P. Pluymaekers te Maastricht (Stukken betreffende M.S.-school te Roermond en foto's van Mr. P.W.M. Truyen) (Dr. R. Philips te Maastricht)	1 doos
1026	Advocatenkantoren Van Oppen en Duynstee, 19e-20e eeuw	35 meter
1027	NKV/Industriebond FNV, voorheen KAB Sint-Martinus afdeling Stein, 1957-1982 (R. op den Camp te Utrecht)	1 doos
1028	J. Lizier, mosaïste te Maastricht, 1905-1955 (De heer en mevrouw Brouwers-Lizier te Maastricht)	2 meter
1029	H. Jacobi te Sittard, 1941 (Stukken betreffende de verzetsbeweging te Vaals)	1 doos

Aanvullingen:

Industriebond FNV/Ned. Kath. Bond van Werknemers in het
kleding- en textielbedrijf Sint-Lambertus
XII Apostelen
A. Tyndall
Dr. R. Philips
Mr. E. Hosselet
Drukkerij/uitgeverij Leiter Nypels (circa 1920-1979)
Mevrouw Goossens-Postmes
IKOL, Roermond
Vroedvrouwenschool, Heerlen
Koninklijke Sphinx, Maastricht
LOZO, Venlo
KAB-Limburg (Stukken en documentatie L. Geurts)

Omvang totaal

45 meter

Documentatie:

Foto's van de voetbalvereniging Kimbria (de heer Besselink te
Maastricht)
Foto van bedrijf/familie Schunck te Heerlen (P. Rademacher te
Geleen)
Krantenknipsels en documentatie betreffende verenigingen (W.
Janssen te Maastricht)
Vaandels en dia's van de KAB-Limburg

Verliezen:

Het gedeelte van het archief van de O.-L.-Vrouweparochie te
Helden-Panningen, dat jaren geleden werd gedeponeerd, is
overgedragen aan het gemeentearchief te Venlo.

BESTUUR SOCIAAL HISTORISCH CENTRUM
VOOR LIMBURG

DAGELIJKS BESTUUR

DR. G.C.P. LINSSEN, voorzitter (1973)	Roermond
CH.H.F. FRIJNS, secretaris (1988)	Maastricht
DRS. J.J.C. HUYBEN, penningmeester (1980)	Weert
MR. H.J.J.M. VAN DER BRUGGEN (1987)	Roermond
IR. A. PETERS (1986)	Maastricht
DR. REMIGIUS DIETEREN OFM, adviseur (1949)	Maastricht

ALGEMEEN BESTUUR

DRS. J.C.A. BASTIAANSEN (1985)	Maasbree
PROF. DR. A. BEEK (1992)	Maastricht
P.A. BOOIJ (1990)	Stein
DR. L.L.M. FREDERIX (1991)	Munstergeleen
PROF. DR. A.FL. GEHLEN (1989)	Heerlen
L.J.A. HEIJENRATH (1990)	Kerkrade
F.A.G. HOL (1992)	Heerlen
DRS. J.A. HUTSCHEMAEKERS (1953)	Roermond
J.S. HUIJS (1992)	Grubbenvorst
DRS. J.W. JANSEN (1985)	Maastricht
MR. R.M.L.A. LEENDERS (1991)	Maastricht
DRS. H.R. VAN OMMEREN (1972)	Maastricht
H.L.A. PAUWELS (1989)	Maastricht
DR. J.F.R. PHILIPS (1983)	Maastricht
MR. E.J. RONGEN (1989)	Herkenbosch
TH.L.C. THIJSSSEN (1991)	Belfeld
J.J.G. TONNAER (1992)	Sittard
DRS. G.C.J. VAN DER VELDE (1992)	Maastricht
PROF. DR. A.M. VAN DER WOUDE (1979)	Wageningen

ORGANISATIESCHEMA

Adres: Boschstraat 73, 6211 AV Maastricht
Tel.: 0 43 - 25 01 41 / Fax: 0 43 - 25 57 88
Directeur: Prof. Dr. J.C.G.M. Jansen

Afdeling Archief, hoofd:	W.A.A. Mes
dienstverlening:	mevrouw A.M.Th. Peeters
ordening:	M.I.M.A. Wijnen
magazijnbeheer:	F.H. Heijnen
Afdeling Bibliotheek, hoofd:	mevrouw Drs. E.C.M. Fleré
dienstverlening:	mevrouw H.H.M. Okrogelnik Na- gornik-Willems
catalogisering:	mevrouw T.A.G. Brockbernd-Wijts mevrouw M.E.J. Charpentier mevrouw M.H.H.E. Volkers-Geus- kens
Afdeling Onderzoek, hoofd:	Drs. W.J.M.J. Rutten
historisch onderzoek:	Drs. J.J.F. van den Boogard Dr. J.F.R. Philips Drs. C.A.J.M. Wijnen
Woordenboek Limburgse Dialecten	Dr. H.J.G. Cromptvoets Dr. J. Molemans
Tel.: 0 80 - 61 56 70	Drs. H.H.A. van de Wijngaard
Algemene Dienst, hoofd:	mevrouw M.C. Mommers-Bakker
secretariaat:	mevrouw I.J.L. Frints mevrouw E.M. Muyres-Schilder
huishouding:	mevrouw M. Hanssen
Maaslandse Monografieën:	H.M.L. Huygen

BEGUNSTIGERS EN CONTRIBUANTEN

Gemeenten

Gemeentebestuur Baexem (1973)	Baexem
Gemeentebestuur Beek (1950)	Beek
Gemeentebestuur Beesel (1951)	Beesel
Gemeentebestuur Born (1961)	Born
Gemeentebestuur Brunssum (1951)	Brunssum
Gemeentebestuur Echt (1957)	Echt
Gemeentebestuur Eijsden (1950)	Eijsden
Gemeentebestuur Gennep (1961)	Gennep
Gemeentebestuur Grathem (1977)	Grathem
Gemeentebestuur Heerlen (1950)	Heerlen
Gemeentebestuur Heythuysen (1977)	Heythuysen
Gemeentebestuur Hunsel (1976)	Hunsel
Gemeentebestuur Kerkrade (1952)	Kerkrade
Gemeentebestuur Kessel (1962)	Kessel
Gemeentebestuur Maasbracht (1954)	Maasbracht
Gemeentebestuur Maastricht (1950)	Maastricht
Gemeentebestuur Margraten (1976)	Margraten
Gemeentebestuur Meerlo-Wanssum (1952)	Meerlo-Wanssum
Gemeentebestuur Meerssen (1951)	Meerssen
Gemeentebestuur Meijel (1956)	Meijel
Gemeentebestuur Onderbanken (1951)	Onderbanken
Gemeentebestuur Posterholt (1976)	Posterholt
Gemeentebestuur Roermond (1951)	Roermond
Gemeentebestuur Roggel (1972)	Roggel
Gemeentebestuur Simpelveld (1951)	Simpelveld
Gemeentebestuur Sittard (1951)	Sittard
Gemeentebestuur Stein (1951)	Stein
Gemeentebestuur Swalmen (1950)	Swalmen
Gemeentebestuur Tegelen (1977)	Tegelen
Gemeentebestuur Thorn (1976)	Thorn
Gemeentebestuur Vaals (1950)	Vaals
Gemeentebestuur Valkenburg aan de Geul (1953)	Valkenburg aan de Geul
Gemeentebestuur Venray (1956)	Venray
Gemeentebestuur Voerendaal (1951)	Voerendaal
Gemeentebestuur Wittem (1972)	Wittem

Bedrijven

Aannemersbedrijf Sondermeijer B. V. (1985)	St.-Odiliënberg
--	-----------------

ABN-Amro-Bank N.V. (1958)	Maastricht
ABN-Amro-Bank N.V. (1961)	Venlo
Akzo Chemie Nederland B.V. (1959)	Herkenbosch
Ankersmit Holding B.V. (1978)	Maastricht
Architectenbureau Schinkel-Benning B.V. (1974)	Sittard
Ars Drukkerij (1993)	Roermond
Bierbrouwerij 'De Leeuw' B.V. (1957)	Valkenburg aan de Geul
Bouw- en Aannemings Mij. Laudy B.V. (1966)	Sittard
Boven & Van der Bruggen, Van, Advocaten (1988)	Roermond
Brouwerij 'De Ridder' B.V. (1957)	Maastricht
Buro Kragten B.V. (1988)	Roermond
CCV Landbouwbelang B.A. (1988)	Roermond
Dassen Electrotechniek B.V. (1978)	Stein
Deloitte & Touche (1974)	Maastricht
D.S.M. (1978)	Heerlen
Eerste Nederlandse Cement Industrie N.V. (1951)	Maastricht
Elisastichting (1961)	Venlo
Fischer B.V., P. (1958)	Maastricht
Fonds voor Sociale Instellingen, Stichting (1988)	Brunssum
Gorcum-Zuid, Van (1983)	Maastricht
Gulpener Bierbrouwerij, Distilleerderij en Azijnfabriek B.V. (1961)	Gulpen
Hasselt's Baggermaatschappij B.V., Van (1988)	Echt
Hobru Hoensbroek B.V. (1978)	Hoensbroek
Hostellerie 'De Hamert' B.V. (1979)	Wellerlooi
Koninklijke Brand's Bierbrouwerij B.V. (1961)	Wijlré
Koninklijke Nederlandse Papierfabrieken NV (1961)	Maastricht
Koninklijke Sphinx N.V. (1961)	Maastricht
Kultuurtechniek H. Dolmans B.V. (1988)	Bunde
Laura, Stichting Jubileumfonds (1978)	Eijgelshoven
Lindeboom Bierbrouwerij B.V. (1988)	Neer
Linden & Co. B.V., Van der (1988)	Panningen
Maaslands Antiquariaat (1961)	Maastricht
Machinefabriek & IJzergieterij P. Konings B.V. (1949)	Swalmen
Moraco (1978)	Maastricht
'Mosa' B.V. (1949)	Maastricht
Muyres Algemene Bouw B.V., Marcel (1959)	Sittard
Nedcar Production B.V. (1969)	Sittard
Public Relationskommissie van de Rabobanken in de regio Roermond (1970)	Roermond
Rabobank Maastricht (1988)	Maastricht
Roermond Papier B.V. (1988)	Roermond
Roosmalen's Transport en Handel Mij. B.V., Van (1961)	Maastricht
Schuffelers B.V., P. (1982)	Maastricht
SNS-Bank (1988)	Maastricht
Solvay Chemie B.V. (1950)	Roermond

Teewen B.V. (1958)	Tegelen
Thomas Regout N.V. (1988)	Maastricht
Verenigd Streekvervoer Limburg (1958)	Heerlen
Verfindustrie Jac Eyck B.V. (1978)	Heerlen
Waterleiding Mij. Limburg N.V. (1958)	Maastricht
Wolf en Hertzdahl Beheer B.V. (1958)	Maastricht
Worms Techniek B.V. (1988)	Sittard

Organisaties en instellingen

Aalmoezeniers van Sociale Werken van het Bisdom Roermond (1990)	Roermond
Alphonsianum Paters Redemptoristen (1959)	Wittem
Archiefdienst Heerlen (1979)	Heerlen
Bisdom Roermond (1949)	Roermond
Bisschoppelijk College (1958)	Sittard
Bouwvereniging St.-Servatius (1977)	Maastricht
Centrale Bibliotheek van de Katholieke Universiteit Leuven (1972)	Leuven (B)
College 'Sancta Maria' (1977)	Kerkrade
'Collegium Carolinum' der Paters Oblaten (1961)	Valkenburg aan de Geul
Depot van Nederlandse Publikaties K.B. (1976)	's-Gravenhage
Dienst Kunst, Cultuur en Onderwijs, afdeling Archief (1979)	Maastricht
Economisch Technologisch Instituut Limburg (1958)	Maastricht
Elisabeth Strouven, Stichting (1958)	Maastricht
Erasmus Universiteit (1959)	Rotterdam
Eijkhagen College (1966)	Schaesberg
Eijsdens Verleden, Stichting (1976)	Eijsden
F.N.V.-Limburg (1961)	Heerlen
Fontes Rodenses, Stichting (1976)	Kerkrade
Franciscanen (1967)	Venray
Franciscanessen (1979)	Maastricht
Geerlingshof, Volkshogeschool en Europahuis, Stichting (1978)	Valkenburg aan de Geul
Gemeente Maastricht, Bestuurs- en Beheersdienst (B.B.D.) (1957)	Maastricht
Gemeentearchief Venlo (1973)	Venlo
Gemeentekrediet van België (1976)	Brussel (B)
Gemeentelijke Bibliotheek (1979)	Lanaken (B)
Geschied- en Heemkundige Kring 'Het Land van Thorn' (1988)	Thorn
Gewest Noord-Limburg (1970)	Venlo-Blerick
Groot Seminarie Rolduc (1986)	Kerkrade
Heemkunde-Museum Beek, Stichting (1979)	Beek

Heemkundevereniging Geleen (1980)	Geleen
Heemkundevereniging Helden (1984)	Panningen
Heemkunde Vereniging Maas- en Swalmdal (1981)	Reuver
Heemkundevereniging "Medelo" (1984)	Meijel
Heemkunde-Vereniging 'Roerstreek' (1969)	St.-Odiliënberg
Historische Werkgroep Arcen-Lomm-Velden (1982)	Lomm
Historischer Verein für Geldern und Umgegend (1975)	Geldern (D)
Hoeseltse Geschiedkundige Studiegroep (1976)	Hoeselt (B)
Hogeschool voor Economisch en Administratief Onderwijs (1992)	Sittard
Hogeschool Katholieke Leergangen (1965)	Tilburg
Hogeschool Sittard (1978)	Sittard
Huisvesting Alleenstaanden, Stichting (1986)	Heerlen
i&b centrale (1978)	Roermond
Industriebank LIOF N.V. (1976)	Maastricht
Industriebond F.N.V. (1981)	Amsterdam
Instituut voor Genealogie en Streekgeschiedenis (1969)	Roermond
Janscollege, Sint (1979)	Hoensbroek
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Maastricht en Omstreken (1949)	Maastricht
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Midden-Limburg (1956)	Roermond
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor de Mijnstreek (1956)	Heerlen
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Noord-Limburg (1955)	Venlo
Koninklijke Bibliotheek (1974)	's-Gravenhage
Kreisarchiv Viersen (1959)	Kempfen (D)
Kristelijke Vereniging van Mijnbeambten (1949)	Heerlen
Kunst en Cultuur Limburg, Stichting (1959)	Maastricht
Lambertus-College (1978)	Kerkrade
Liefdezusters van de H. Carolus Borromeus (1949)	Maastricht
Limburgse Groene Kruis (1950)	Sittard
Limburgse Land- en Tuinbouwbond (1951)	Roermond
Limburgse Organisatie van Zelfstandige Ondernemers (1951)	Venlo
Limburgse Werkgeversvereniging (1958)	Roermond
Mediatheek Katholieke Lerarenopleiding (1980)	Sittard
Middelbare Landbouwschool (1978)	Horst
Milieu- en Heemkundevereniging (1982)	Swalmen
Montfortanen (1959)	Valkenburg aan de Geul
Mijnmuseum, Stichting (1984)	Kerkrade
NCIV, Regio Limburg (1988)	Heerlen
Nederlands Openluchtmuseum (1979)	Arnhem
Openbare Bibliotheek (1958)	Heerlen
Openbare Bibliotheek (1979)	Venlo

Openbare Bibliotheek en Leeszaal Valkenburg (1979)	Valkenburg aan de Geul
Openbare Leeszaal en Bibliotheek (1960)	Venray
Pedagogische Academie Dr Van Gils (1966)	Roermond
Peutz Architecten B.V. (1974)	Heerlen
P.O.B. (1979)	Hamont-Achel (B)
Provinciale Bibliotheek (1979)	Hasselt (B)
Provinciale Vereniging voor Vreemdelingen- verkeer in Limburg (1960)	Valkenburg aan de Geul
Rooms-Katholiek Gymnasium 'Rolduc' (1978)	Kerkrade
Rooms-Katholieke Scholengemeenschap St.-Ursula voor Gymnasium, Atheneum en HAVO (1978)	Horn
Rijksarchief in Limburg (1964)	Maastricht
Rijksarchief in Noord-Brabant (1976)	's-Hertogenbosch
Rijksdienst voor de Monumentenzorg (1982)	Zeist
Rijks Hogeschool Maastricht, afdeling Pabo (1978)	Maastricht
Scholengemeenschap Albert Schweitzer (1975)	Geleen
Scholengemeenschap voor Atheneum en HAVO 'Groenewald' (1978)	Stein
Scholengemeenschap voor Atheneum, HAVO en MAVO 'Bouwens van der Boye College' (1978)	Panningen
Scholengemeenschap voor Gymnasium, Atheneum en HAVO van het Bisschoppelijk College Schöndeln (1978)	Roermond
Stadsbibliotheek Antwerpen (1982)	Antwerpen (B)
Stadsbibliotheek Maastricht (1958)	Maastricht
Streekarchief regio Eindhoven-Kempenland (1974)	Eindhoven
Universitätsbibliotheek (1982)	Münster (D)
Universiteitsbibliotheek (1973)	Amsterdam
Vrije Universiteit (1974)	Amsterdam
Zusters Arme Kind Jezus, Nederlandse Provincie (1990)	Simpelveld

Persoonlijke contribuanten

Aalbrecht, W.C.L.G. (1977)	Nieuwstadt
Aben, J.M. (1988)	Geysteren
Abrahams, A.G.J. (1979)	Maastricht
Acker, B.M.J. van (1981)	Heerlen
Admiraal, Mr. W.A.M. (1979)	Heiloo
Adriaens, Drs. F.H.M.C. (1960)	Horn
Ahsmann, M.J.M. (1981)	Heerlen
Akkermans, M. (1988)	Wijnandsrade
Anckaer, J. (1990)	Londerzeel (B)
Arends, A. (1993)	Roermond
Aretz, J.A.W. (1980)	Ubach over Worms
Augustus, Drs. L. (1975)	Heerlen
Backbier, H.A.M. (1974)	Vessem

- Baerts, M.W.P. te (1973)
 Baeten, Mr. A.M.I.H. (1958)
 Baldewijns, Mevr. Ch. (1992)
 Baltis, C.H.J.M. (1974)
 Baltus, C.J. (1975)
 Banens, J.H.M. (1987)
 Barse, A.J.H. de (1988)
 Bartelds, J.H. (1988)
 Bartels, Mr. J.M.A.L. (1988)
 Bastiaansen, Drs. J.C.A. (1977)
 Batenburg, D.J.C. van (1987)
 Becker, Drs. H.J.G. (1982)
 Beckers, J.J. (1974)
 Beek, Chr.W. ter (1974)
 Berden, Drs. J.V.C.M. (1977)
 Berebrouckx, H.A.R. (1979)
 Berger, Mr. E.A. (1974)
 Bergers, H. (1981)
 Bergh, J.E. van de (1979)
 Bergmans, N.H.M. (1974)
 Bertens, Drs. J.W. (1975)
 Bertrand, C. (1979)
 Betteray, Mevr. J.J.H. van (1979)
 Beugels-Brassee, Mevr. F.V. (1982)
 Beumer, F. (1993)
 Beumer, Mej. W.G.M. (1988)
 Biggelaar, J.C. van den (1977)
 Block, Ed.J. (1982)
 Bloemen, H.A.C. (1966)
 Bloemen, M. (1979)
 Blok, Prof. Dr. A. (1974)
 Boelens, F.P. (1966)
 Boersma, Drs. H.J.L.M. (1976)
 Boersma, M.Th.L.W. (1982)
- Boesten, H.M.P.L.B. (1979)
 Bogman, B. (1974)
- Bohnen, Drs. M.M.M. (1993)
 Bokken, H.L.M. (1979)
 Bonnet, J.J. (1979)
 Boom, Th.M.P.M. (1982)
 Boonstra, B.P.A. (1970)
 Boreas, W.J.G.M. (1989)
 Bos, N.J.P.M. (1989)
 Bosman, Prof. Dr. H.W.J. (1969)
 Bosmans, Dr. J.L.J. (1974)
- Brunssum
 Maastricht
 Borgloon (B)
 Sittard
 Sittard
 Maastricht
 Rotterdam
 Meppel
 Maastricht
 Maasbree
 Utrecht
 Maastricht
 Ubach over Worms
 Venray
 Gouda
 Ekeren (B)
 Ottersum
 Maastricht
 Beek
 Buggenum
 Maastricht
 Wijlré
 Haarlem
 Amstenrade
 Grevenbicht
 Amsterdam
 Wintelre
 Kerkrade
 Enschede
 Kaulille (B)
 Soest
 Groningen
 Banholt
 Valkenburg
 aan de Geul
 Buchten-Born
 Hamme-
 Merchtem (B)
 Heythuysen
 Thorn
 Maastricht
 Roermond
 's-Hertogenbosch
 Voerendaal
 Geleen
 Tilburg
 Velp

Bossink, J.K.M. (1992)	Maastricht
Botman, S.G.J.M. (1974)	Valkenburg aan de Geul
Bots, Dr. A.C.A.M. (1976)	Nijmegen
Bouwens, J.G.T. (1967)	Maastricht
Boven, J.H.H. van (1981)	Nuth
Bovens jr., Th. (1979)	Maastricht
Brans, Dr. Med. H.O. (1988)	Stolberg (D)
Brassé (1993)	Roermond
Brassee, Ch.J.P. (1973)	Landgraaf
Brassée, J.H.J. (1958)	Oirsbeek
Broens, J.W. (1974)	Roermond
Brokamp R.A., Drs. P.P. (1988)	Venlo
Brouwer, Ir. J.F.H. (1979)	Heythuysen
Brouwers, E.H. (1974)	Klimmen
Bruekers, A.W.J. (1988)	Weert
Bruggen, Mr. H.J.J.M. van der (1986)	Roermond
Bruin, L. de (1989)	Maastricht
Buchem, G.J. van (1981)	Mheer
Buchem, Mevr. I. (1989)	Munstergeleen
Bult, C. van de (1974)	Heerlen
Buren, F. van (1988)	Sweikhuizen
Castermans, W.P. (1979)	Maastricht
Celen, A. (1985)	Borgloon (B)
Chambille, Ing. H. (1974)	Maastricht
Charpentier, P.H.M. (1983)	Eijsden
Cillekens, Drs. C.M.H. (1978)	Maastricht
Claessens, Drs. Th.J.A.H. (1960)	Valkenswaard
Claessens, V.Th.J. (1982)	Maastricht
Closset, Drs. P.L.J.L. (1982)	Maastricht
Cluitmans, Drs. J.H. (1958)	Swalmen
Cobben, H.P.M. (1988)	Beek
Coenegracht, J.N.J.A. (1987)	Maastricht
Coenen, Prof. Dr. H.L.M. (1973)	Tilburg
Coenen, J. (1988)	Heers (B)
Coenen, Prof. Ir. J.M.J. (1986)	Maastricht
Coenen, L.W. (1958)	Hoensbroek
Cohlst, J.M.F. (1982)	Vaals
Colsen, J.H.M. (1959)	Venray
Coolen, G.M.A. (1987)	Maastricht
Corten, Alb.J.A.M. (1960)	Heerlen
Corten, G.J.P.M. (1985)	Munstergeleen
Courtens, Dr. N.G.M. (1974)	Maastricht
Cox, Drs. G.W.H. (1958)	Goirle
Cox, Prof. Dr. H.L. (1989)	Rheinbach (D)
Cozijnsen, W. (1979)	Maastricht
Crolla-Baggen, de heer en mevr. A.M.G. (1964)	Noorbeek

Crombach, H. (1982)	Voerendaal
Crousen, Dr. A.M.F.B. (1960)	Roermond
Crugten, Mr. O.W.J.H. van (1986)	Roermond
Crutzen, F.G.H.M. (1979)	Wijlré
Crijns, Ir. A.W.N.J. (1967)	Bunnik
Cuijpers, J.M.M. (1989)	's-Gravenhage
Daniëls, A.L.M.J. (1977)	Maastricht
Daniëls, Mr. J.H.J. (1987)	Roermond
Darley, W. (1968)	Maastricht
Debats, M. (1974)	Maastricht
Debets, Drs. R.M.C. (1974)	Haarlemmermeer
Defesche, H.F.H.G. (1981)	Venlo
Defesche, Mr. H.J.M. (1974)	Bunde
Delissen, Th.M.J. (1958)	Simpelveld
Deumens, T.C.G.M. (1991)	Brunssum
Deursen, M. van (1992)	Nijmegen
Dewez, Dr. J.Th.M. (1960)	Sittard
Diederer, Drs. J.A.M. (1958)	Monnickendam
Diederiks, Dr. H.A. (1973)	Amsterdam
Dierick-Van Loo, Mevr. M.C.G. (1977)	Stein
Dieteren, H. (1971)	Maastricht
Dieteren, J.J.G. (1984)	Sittard
Dieteren, J.W. (1964)	Spaubeek
Dieteren, P.E.M. (1982)	Ubach over Worms
Dinjens, G. (1988)	Maastricht
Dohmen, A.W.J. (1992)	Roermond
Donker, Mr. J.G. (1974)	Afferden
Dorenbosch, M.K.W. (1975)	Roermond
Dormans, E.H.M. (1979)	Uden
Douben, Prof. Dr. N.H. (1987)	Eindhoven
Drenth, J.H. (1981)	Kerkrade
Duynstee, Mr. J.E.F.F.M. (1988)	Maastricht
Dijck, Drs. R.E.P.M. van (1993)	Grathem
Dijk-Regout, Mevr. Drs. L. van (1965)	Heerlen
Dijksman, C. (1982)	Neer
Eerenbeemt, Prof. Dr. H.F.J.M. van den (1968)	Tilburg
Einig, Drs. P.C.A. (1974)	Roermond
Engelen, C.F.M. (1979)	Sittard
Engelen, J.P.J. (1975)	Klimmen
Engelen, Drs. Th.L.M. (1982)	Cuijck
Ensinck, J.H. (1958)	Maastricht
Erdkamp, M.H. (1993)	Linne
Erens, F. (1992)	Elsloo
Erps, J. (1979)	Zutphen
Essers, H. (1979)	Maastricht
Eurlings, Mr. P.A.H. (1988)	Voerendaal
Eussen, R. (1984)	Almere

Faessen, J.H. (1977)
 Feller, Drs. J.C. (1979)
 Franssen, Drs. G.H. (1977)
 Franssen, M. (1979)
 Frantzen, J.W.H. (1959)
 Frederiks, Dr. P.W.J.M. (1974)
 Frederix, Drs. L.L.M. (1980)
 Frijns, Ch.H.F. (1988)
 Geelen, Ch.H. (1974)
 Geenen, Drs. W. (1982)
 Gemmeke, Drs. Ch.E.A. (1960)
 Gerards, A.J.M. (1979)
 Gerrits, H.P.A.J. (1958)
 Geurts, A.J. (1977)
 Geurts, J.H.J. (1974)
 Geux, A.J. (1972)
 Ghelen, J.D. (1979)
 Ghijzen, Drs. J.W.J.M. (1989)
 Gielen, P.M.P.J. (1978)
 Gillessen R.A., J.H.M.J. (1979)
 Glaudemans, F.J.T.H. (1982)
 Goes, Mevr. H.M. (1974)
 Goossens, H.M.H. (1979)
 Gootzen, P.J. (1969)
 Gulikers, J.H.J. (1982)
 Gijbels, G. (1968)
 Gijssen, Mgr. Dr. J.M. (1969)
 Haanen, Drs. E.P.H.P.T. (1974)
 Haas, Dr. J.A.K. (1963)
 Haegen, Prof. Dr. H. van der (1971)
 Hamans, P. (1986)
 Hamburger, Dr. M. (1984)
 Hamelaers R.A., Drs. M.V.C.H. (1991)
 Hamelers, Ing. H.H.M. (1982)
 Hanckx, J.Th.F.G.M. (1981)
 Hardy, L.V.H. (1958)
 Hautvast, J.P.G. (1979)
 Heiligers, G.J. (1988)
 Hélin, Prof. Dr. E. (1975)
 Helsen, J. (1981)
 Hendriks, W.Th.M. (1958)
 Henquet, K.J.M. (1991)
 Henrar, A.F. (1975)
 Hermans, J.J. (1991)
 Hermans, Dr. J.J. (1992)
 Hermens, P. (1982)
 Herp, Drs. P.J. van (1964)

Arcen en Velden
 Venlo
 Tilburg
 Vaals
 Sittard
 Geleen
 Munstergeleen
 Maastricht
 Voerendaal
 Wijlré
 Maastricht
 Sittard
 Blerick
 Veenendaal
 Nijmegen
 Helden
 Neerharen (B)
 Maastricht
 Simpelveld
 Weert
 Cadier en Keer
 Maastricht
 Ubach over Worms
 Melick
 Maastricht
 Maastricht
 Herzogenburg
 Swartbroek
 Maastricht
 Heverlee (B)
 Gronsveld
 Schin op Geul
 Berg en Terblijt
 Bunde
 Maastricht
 Epen
 Heerlen
 Gulpen
 Luik (B)
 Tongeren (B)
 Venlo
 Oosterhout
 Maastricht
 Hoensbroek
 Groningen
 Schinnen
 Treebeek

Hertog, C.G. (1979)	Heerlen
Heus, G.M. de (1974)	Valkenburg aan de Geul
Heuts, W.G. (1990)	Eijsden
Heijboer, Drs. H.J. (1959)	Heerlen
Heijden, Q. van der (1993)	Roermond
Heyden, Drs. R.P.W.J.M. van der (1974)	Meerlo
Heythuysen-Corstjens, Mevr. A. (1979)	Kerkrade
Hillen, Drs. A. (1979)	Neer
Hodiamont, Mej. E. (1979)	Maastricht
Hoebers, P.C.M. (1974)	Horst
Hoen, J.G.H. (1975)	Maastricht
Hoen, J.H.M. (1988)	Beek
Hommes, Mej. Mr. A.H.M.H. (1958)	Maastricht
Hon, A.P. de (1988)	Munstergeleen
Honings, M.J. (1985)	Venhorst
Houben, Drs. C.J.M. (1974)	Roermond
Houben, Mr. Drs. P.N.J. (1988)	Maastricht
Hout, Ir. L.W.M. van (1991)	Blerick
Hucht, C.A. van der (1986)	Elshout
Hummel, R.P. (1975)	Brunssum
Hupperts, Mr. A.J.M. (1982)	Maastricht
Hustinx, Mr. F.P.J. (1958)	Maastricht
Hutschemaekers, Drs. A.J. (1987)	Roermond
Huyben, Drs. J.J.C. (1975)	Weert
Huijs, Drs. T.P.M. (1978)	Venlo
Huyskens, P. (1993)	Roermond
Huijts, F.L. (1974)	Cadier en Keer
Jacobi, H. (1991)	Sittard
Jacobs, J.H.M. (1960)	Geleen
Jacobs-Bouwens, Mevr. H.H.M. (1976)	Maastricht
Jadoul, Drs. F.L.J.F. (1986)	Ulestraten
Jaegers, A.P.J.M. (1973)	Schinnen
Jamar, Drs. J.T.J. (1972)	Heerlen
Jammers, M. (1974)	Maastricht
Jansen, C.J. (1988)	Mook
Jansen, Drs. J.W. (1987)	Eijsden
Janssen, Drs. A.M.P.P. (1988)	Sittard
Janssen, B.G.Chr. (1979)	Sittard
Janssen, C.H. (1992)	Nederweert
Janssen, Mr. C.M.J.M. (1958)	Nijmegen
Janssen, E.M.L. (1981)	Heerlen
Janssen, Drs. H.A.J. (1966)	Nederweert
Janssen, Drs. J.A.J. (1974)	Nuth
Janssen, J.H.A.G. (1988)	Weert
Janssen, Drs. J.P. (1982)	Obbicht
Janssen, J.P.H.M. (1979)	Molenhoek

Janssen, Mr. J.W.A.M. (1974)
 Janssen, R. (1979)
 Janssen, W.P.M. (1980)
 Jenniskens, Drs. A.H. (1975)
 Jessen, Mevr. L. (1989)
 Jetten, J.M.A. (1982)
 Jochems, Dr. D.B. (1988)
 Jongen, J.M.G. (1979)
 Jongh, A. de (1974)
 Jonkergouw, A.E.L. (1979)
 Joosten, E.A. (1988)
 Jorritsma, H.H.M.D. (1976)
 Kasdorp, M.M.J. (1988)
 Kerckhoffs, Drs. J.H.H. (1974)
 Kerkhofs, M. (1979)
 Kersten, F.J. (1988)
 Kessels, F.A.H. (1974)
 Kicken, R.J.A. (1986)
 Kirkels, L. (1979)
 Klaassen, Drs. W.J.M. (1974)
 Klaassens, D.H.P. (1979)
 Klep, Prof. Dr. P.M.M. (1978)
 Kleutghen, A. (1979)
 Klomp, J.A.H.M. (1974)
 Knapen, Drs. J.G.J. (1975)
 Knoors, H.J. (1979)
 Knoors, J.A. (1972)
 Kockelkoren, J.M.H. (1979)
 Koelman, Drs. J.B.H. (1979)
 Kohlbacher, J. (1988)
 Kokkermans, J.J.M.F. (1979)
 Koldewey, Dr. J. (1982)
 Koops, Drs. H.A.B. (1988)
 Korsten, Drs. H.S.M. (1974)
 Kreuwels, Ir. W.G.J. (1984)
 Kunder, J. de (1988)
 Kusters, J. (1984)

Kuypers, Drs. H.M.M. (1974)
 Lakmaker, Mevr. F. (1986)
 Lambriex, P.H.M.J. (1988)
 Lardinois, P.M.J.P. (1975)
 Latten, H.F. (1991)
 Lauwers, P. (1979)
 Leclercq, R.M.F.M. (1981)
 Leenders, Chr. (1973)
 Lem, W.F.Th. (1969)

Nijmegen
 Maaseik (B)
 Eijsden
 Maastricht
 Stevensweert
 Gulpen
 Schin op Geul
 Heerlen
 Maastricht
 Sittard
 Swalmen
 Amsterdam
 Lanaken (B)
 Spaubeek
 Schimmert
 Haelen
 Venlo
 Schimmert
 Meerssen
 Alphen a/d Rijn
 Venlo
 Nijmegen
 Overpelt (B)
 Kerkrade
 Bunde
 Roermond
 Grevenbicht
 Haelen
 Heerlen
 Maasmechelen (B)
 Eys
 Buren
 Eijsden
 Venlo
 Geldrop
 Heythuysen
 Eisdën-
 Maasmechelen (B)
 Heerlen
 Gronsveld
 Maastricht
 Maastricht
 Kerkrade
 Beringen (B)
 Stein
 Maastricht
 Maastricht

Lemmens, B.M.P. (1974)	Nijmegen
Lemmens, W.L.M. (1976)	's-Gravenhage
Lendfers, J.M. (1972)	Maastricht
Lenssen, A.J.T. (1991)	Kerkrade
Leunissen, H.J. (1980)	Heerlen
Leurs, Ing. C.J.P. (1974)	Venray
Leyen, C.J.M. (1974)	Heerlen
Lieshout, J.W.V. van (1981)	Jabeek
Linden, Prof. Dr. A.J. van der (1981)	Maastricht
Linden, Drs. P.R.H.M. van der (1971)	Nuth
Linschoten, P. van (1989)	Geleen
Linssen, Mr. A.J.C. (1974)	Oirsbeek-Schinnen
Linssen, Dr. C.A.A. (1962)	Groningen
Linssen, Dr. G.C.P. (1960)	Roermond
Linssen, H.H.J. (1974)	Weert
Loo, A.J.W. van (1982)	Klimmen
Loo, T.F.J. van de (1979)	Venlo
Louer, R.P.M. (1987)	Tilburg
Lucassen, Prof. Dr. J.M.W.G. (1974)	Gouda
Lücker, B.P.L. (1974)	Landgraaf
Luthjens, Ir. L.H. (1976)	's-Gravenhage
Luykx, P.M. (1975)	Nijmegen
Luyn, Drs. P.B.N. van (1980)	Limbricht
Maas, P. (1979)	Hoensbroek
Machielsen, F. (1982)	Meerssen
Maenen, Dr. A.J.Fr. (1958)	Maastricht
Maenen, Mr. F.J.M.G. (1986)	Maastricht
Maenen, J. (1979)	Lanaken (B)
Maes, J. (1979)	Maastricht
Maesen, Dr. Fr. (1981)	Heerlen
Manders, W.G.A. (1974)	Tienraij
Mantel, J.L. (1967)	Brunssum
Marres, E.C.W.L. (1969)	Helmond
Martens, Ir. A.H.W. (1960)	Simpelveld
Martens, M.J.M. (1979)	Nijmegen
Mast, Drs. E.R.J. van der (1974)	Warmond
Mathijssen, Mr. H.J.M.E. (1977)	Wanssum
Matti, Mr. J.L. (1979)	Weert
Maussen, Drs. M.J. (1972)	Schaesberg
Meessen, H.L. (1981)	Ulestraten
Meeuws, J.B.R.G. (1974)	Nijmegen
Melssen, J.Th.M. (1988)	Eindhoven
Mennens, P.G.H. (1974)	Beek
Mertens, C.G.A. (1958)	Blerick
Mertens, Dr. F.J.H. (1987)	's-Gravenhage
Mertens, Ir. P.A.M. (1974)	Hoensbroek
Mestrom, W.H. (1974)	Pey-Echt

Meuwissen, J. (1984)	Einighausen
Meijer, Ir. J.B.M.A. (1961)	Lanaken (B)
Meijsing, Mej. J.C. (1978)	Valkenburg aan de Geul
Mingels, A.P.Y.M. (1982)	Maastricht
Minis, Drs. S. (1981)	Maastricht
Mobers, H. (1979)	Hoogezaand
Moelaert, J. (1982)	Wijchen
Molemans, Dr. J. (1979)	Hasselt (B)
Mommers, L. (1973)	Maastricht
Mooren, L.W.H. (1981)	Linne
Moorer, W.T. (1982)	Brunssum
Mosmuller, Drs. J.M.H. (1972)	Bosch en Duin
Muisenbergh, Mr. C.W.F.H. van den (1958)	Goirle
Mulken, W. van (1975)	Bunde
Mulleners, J. (1979)	Amstenrade
Mijland, H.J.M. (1976)	Oirschot
Narinx, J.M.G. (1979)	Maastricht
Naus, J.H. (1975)	Panningen
Naus, J.M.A.M. (1979)	Sittard
Naus, J.S.M. (1990)	Herkenbosch
Neer, L.P.G. van (1979)	Maastricht
Neukirch, Dr. R. (1967)	Köln (D)
Neven, J.C.J. (1987)	Gulpen
Nies, F.F.N.J.W. (1981)	Melick
Niessen, B. (1981)	Bunde
Niessen, H.F. (1974)	Delft
Niessen, Drs. L.F.P. (1974)	Klimmen
Niesten, J.J.C.M. (1973)	Roermond
Nieuwenhuis, M. (1980)	Venlo
Nieuwhof-Reul, M. (1960)	Hoensbroek
Nissen, Drs. P.J.A. (1980)	's-Hertogenbosch
Notenboom, Drs. H.A.C.M. (1958)	Venlo
Notten, J.G.M. (1980)	Valkenburg aan de Geul
Nusteling, Dr. H.P.N. (1974)	Bemmel
Nijsten, Mevr. Dr. M. (1988)	Maastricht
Offermans, Drs. J.P.L.G. (1981)	Sittard
Okhuysen, H. (1988)	Achel-Hamont (B)
Oldenbeuving, G.L.J. (1980)	Elsloo
Olieslagers, Drs. P.J.J.H. (1964)	Maastricht
Ommeren, Drs. H.R. van (1973)	Maastricht
Oojen, P.W.A. van (1981)	Gulpen
Op den Kamp, H.J. (1979)	Munstergeleen
Op het Veld, A.J.G. (1975)	Helden-Panningen
Oppen, Mr. M.A.W. van (1960)	Maastricht
Oppenhuis de Jong, H.W.M. (1985)	Maastricht

Palmen, C.J.M. (1963)	Heerlen
Palmen, Ir. H.M.J. (1974)	Sittard
Palmen, J.Ch. (1963)	Tervuren (B)
Panhuysen, J.F.M. (1982)	Maastricht
Parren, Drs. H.P.C.M. (1974)	Heerlen
Patelski, A.S.M. (1982)	Klimmen
Peerboom, P.E.H.G. (1990)	Eijsden
Peeters, Drs. J.G.H. (1958)	Boxmeer
Peeters, Mevr. M.E. (1986)	Schimmert
Pelzer, Dr. L.H. (1958)	Maastricht
Penners, W.J.A.M. (1982)	Nieuwstadt
Pernot, R.A.J.G. (1982)	Sittard
Perry, Dr. J. (1976)	Maastricht
Peters, H.W.J.R. (1976)	Beek
Philippe, A. (1979)	Hasselt (B)
Pierey, Drs. L.J.M. (1974)	Heerlen
Pieters, H. (1981)	Stein
Piets, J.P.M. (1983)	Maastricht
Pleumeekers, Drs. J.B.V.N. (1987)	Simpelveld
Pluijmen, L.J.H. (1979)	Valkenburg aan de Geul
	Ulestraten
Poell, Drs. W.A.G. (1974)	Weert
Post-Janssen, Mevr. M. (1993)	Koedijk
Prett, Ing. P.J. (1987)	Utrecht
Prevaes, P. (1980)	Cadier en Keer
Purnot, J.H.M.G. (1982)	Heerlen
Put, M. (1991)	Rijswijk
Puts, H.P. (1979)	Gouda
Pijls, V. (1970)	Maastricht
Pijpers, Drs. J.H.F. (1982)	Heerlen
Quaedvlieg, Drs. N.T.J. (1982)	Geulle
Quint-Maagdenberg, Mevr. Drs. M.J.L. (1983)	Overijsse (B)
Raedts, Ir. C.J.B.M. (1984)	Ransdaal
Ramaekers, J.M.G. (1988)	Wageningen
Renes, J. (1988)	Maastricht
Rensch, Mr. T.J. van (1975)	Nijmegen
Roberts, P. (1979)	Utrecht
Roebroeck O.S.A., Prof. Dr. E.J.M.G. (1967)	Maastricht
Roebroeck, J.M.G.F. (1981)	Gulpen
Roll, J. (1978)	Banholt-Mheer
Ronckers, E.M.A. (1979)	Sittard
Ronden, M. (1989)	Ittervoort
Roost, P.M. (1982)	Reuver
Ros, Joh. J. (1979)	Zoetermeer
Rosenboom, E. (1979)	Eijsden
Royen, E.J.G. van (1979)	Berg en Terblijt
Ruyters, Mevr. M.H. (1981)	

- Rijcken, R.J.L.M. (1979)
 Saes, Drs. J.L. (1964)
 Salden, A.H. (1989)
 Scaf, A. (1964)
 Schaaf, G. (1980)
 Schatorjé, J.M.W.C. (1980)
 Schefman, P. (1979)
 Schellinx, Ing. J.H.W. (1979)
 Schinck, Drs. P.J.G. (1991)
 Schlösser, Ir. J.C. (1959)
 Schreuder, P.F.J.M. (1975)
 Schreurs, Mej. Maria J.J.G. (1973)
 Schreurs, J.W.J. (1976)
 Schroten, Ir. H.M. (1987)
 Schrijnemakers, L. (1979)
 Schrijnemakers, Prof. Dr. M.J.H.A. (1974)
 Schümmer, P.C.H. (1976)
- Schunck-Brouwers, Mevr. J.H.L.M. (1979)
 Schutgens, N.H.J. (1966)
 Schwanen, H.M.M. (1975)
 Schwartz, Drs. G.A.H. de (1960)
 Schijven, L.J. (1992)
 Seelen, Drs. Th.L.A.M. (1959)
 Seems, J.H.B. (1974)
 Seerden, Mevr. W. (1990)
 Segers, L. (1983)
 Semmeling, R.J.J. (1982)
 Senden, F. (1988)
 Severens, J.J. (1979)
 Sillekens, J.P.H. (1979)
 Sillekens, Drs. J.Th. (1972)
 Simonis, J.G.C. (1977)
 Sleijpen, G. (1988)
 Sliepen, Ing. W.L.A.G. (1960)
 Slootweg, G.J. (1980)
 Smeets, Mr. C.G. (1979)
 Smeets, H.M.A.A. (1974)
 Smeets, Ir. J.J.W.M. (1982)
 Smeets, Drs. M.K.J. (1967)
 Smeets, N.H. (1972)
 Smeets, Mr. S.H.F. (1971)
 Smeets, V. (1979)
 Smeijsters, Drs. E.M.A. (1974)
 Smisdorn, R. (1979)
 Specker, C. (1968)
 Speth, L.J.H. (1979)
- Heeze
 Cadier en Keer
 Venlo
 Maastricht
 Maastricht
 Horst
 Maastricht
 's-Hertogenbosch
 Baarlo
 Heerlen
 Maastricht
 Eindhoven
 Herten
 Rotterdam
 Geleen
 New York (U.S.A.)
 Valkenburg
 aan de Geul
 Mheer
 Maastricht
 Kerkrade
 Stein
 Maaseik (B)
 Venlo
 Horn
 Eijsden
 Maastricht
 Maastricht
 Maastricht
 Amstenrade
 Heerlen
 Nijmegen
 Maastricht
 Berg en Terblijt
 Geleen
 Limbricht
 Maastricht
 's-Hertogenbosch
 Merkelbeek
 Maastricht
 Maastricht
 Weert
 Hasselt (B)
 Spaubeek
 Antwerpen (B)
 Waubach
 Maastricht

Spierts, P.J.G. (1968)
 Spiertz, L.J. (1974)
 Spiertz, Prof. Dr. M.Ph.G. (1972)
 Spitz, E.J.C. (1958)
 Spoelstra, B. (1988)
 Spreuwenberg, J.Th.C.M. (1977)
 Stals, L. (1979)
 Standaert, C.M.H. (1982)
 Stappers, Mej. M. (1982)
 Starmans, Drs. J.C.J.M. (1988)
 Stassen, Mr. R.J. (1969)
 Steeghs, W.J.H. (1982)
 Steen, Mevr. Drs. I.M. (1985)
 Steen, F.M.J. van der (1970)
 Stehmann, Chr.H. (1979)
 Steur, A.G. van der (1968)
 Stevelmans, F. (1976)
 Stevens, H. (1988)
 Stevens, M.F.M.N. (1981)
 Stevens-Heinen, Mevr. A. (1975)
 Steijvers, J.L. (1974)
 Stikkelbroek, Mevr. J. (1989)
 Stille, Mr. A.L.G.A. (1979)
 Stoel, Mej. J.G.M. (1979)
 Stouthart, Drs. L.G.M. (1964)
 Straatman, R. (1986)
 Stratmans, H. (1974)
 Stratum, Drs. J.C.M. van (1965)
 Straus, C.P.L. (1981)

Stroom, A.M.G.G. (1974)
 Stuffken, Dr. Ir. J. (1978)
 Stuurman, J.A.G.M. (1967)
 Stijnen, P.J.J. (1979)
 Suylen, H.H.G. (1987)
 Sweisen, J.J.P.M. (1979)
 Tagage, Pastoor S. (1982)
 Teeuwen, Dr. P.J.M. (1980)
 Theelen, J.E. (1974)
 Theunissen, R.J. (1983)
 Thewissen, Drs. E.J.C.G. (1982)
 Thewissen, Drs. H. (1992)
 Thoelen, J. (1979)
 Thijs, Drs. P. (1975)
 Thijssen, J.H.F. (1979)
 Timmermans, H.J. (1979)
 Tonnaer, J.J.G. (1958)

Landgraaf
 Kerkrade
 Nijmegen
 Maastricht
 Oirsbeek
 Leiden
 Weert
 Thorn
 Sevenum
 Maastricht
 Roermond
 Mijdrecht
 Kessel-Lo (B)
 Helden
 Cadier en Keer
 Haarlem
 Groningen
 Maastricht
 Landgraaf
 Venray
 Eelde
 Utrecht
 's-Gravenhage
 Lomm
 Maastricht
 Amsterdam
 Geldern (D)
 Zaltbommel
 Valkenburg
 aan de Geul
 Maastricht
 Heerlen
 Hoensbroek
 Maastricht
 Berg en Terblijt
 Amsterdam
 Maastricht
 Venlo
 Roermond
 St.-Odiliënberg
 Wijlré
 Maastricht
 Hasselt (B)
 Singapore
 Born
 Stein
 Sittard

Tonnaer, F.J.G.J. (1981)
 Trier, Dr. W.G.J.M. van (1974)
 Tuiden, M. van (1977)
 Tummers, Dr. P.M.J.E. (1971)
 Turlings, J. (1982)
 Vaessen, J.S.G. (1976)
 Vaessen, J.W. (1972)
 Vanderbeeken, G. (1979)

Veelen, M.J. (1990)
 Vellenga, Dr. S.Y.A. (1988)
 Venner, Dr. J.G.C. (1982)
 Verbeet, Dr. G.J.B. (1960)
 Verbong-Giesen, Mevr. A. (1979)
 Verhagen, Drs. Th.J.P. (1977)
 Verheggen, A. (1982)
 Verheggen, H.A.J.A. (1974)
 Verheggen-Crousen, Mevr. E.W.M. (1982)
 Verheijen, G.F. (1973)
 Verheijen-Zach, Mevr. M. (1979)
 Verhoeven, L.M.H. (1974)
 Verhofstadt, J.H. (1987)
 Vermeere, H.M.H. (1986)
 Vermeulen, L.P. (1975)
 Versteeg, J.H.W. (1974)
 Verstraelen, Drs. J.H.H. (1989)
 Veugen, F.L.G. (1982)
 Vinckenroye, Dr. F. van (1974)
 Visée, J. (1982)
 Vissers, Drs. F.A. (1973)
 Vleeshouwers, J.M.E. (1979)
 Vlerken, Drs. J.P. van (1974)
 Vorbach, A.H.J. (1975)
 Vossen, Mevr. H. (1988)
 Vrencken, Ir. Drs. J.H.A.M. (1979)
 Vries, Prof. Dr. Joh. de (1974)
 Vromen, G.J. (1975)
 Vroomen, R.J.P.M. (1971)
 Vugt, Th. van (1986)
 Waes, Ir. D.L. van (1988)
 Waltmans, Dr. H.J.G. (1958)
 Waltmans, R.F.B. (1979)
 Wanders, Mr. J.W.M. (1968)
 Wanders, Mr. R.M.H. (1971)
 Warreburg, W.F.M. van de (1974)
 Warrimont, A. de (1989)

Nederweert
 Venray
 Roermond
 Arnhem
 's-Gravenhage
 Ridderkerk
 Sittard
 Heerent-
 Winksele (B)
 Posterholt
 Utrecht
 Grathem
 Maastricht
 Tegelen
 Maastricht
 Roermond
 's-Gravenhage
 Sittard
 Horst
 Heerlen
 Venlo
 's-Hertogenbosch
 Heerlen
 Heerlen
 Maastricht
 Weert
 Sittard
 Hasselt (B)
 Heerlen
 Aerdenhout
 Munstergeleen
 Aarle-Rixtel
 Venlo-Bieniek
 Amsterdam
 Sittard
 Amersfoort
 Eersel
 Echt
 Klein-Doenrade
 Maastricht
 Landsmeer
 Klimmen
 Brunssum
 Venlo
 Nederweert
 St.-Martens-
 Voeren (B)

Welten, R.G. (1985)	Maastricht
Weltens, H.A.J. (1988)	Maastricht
Werf, G.H.F. van de (1981)	Neerbeek
Westrene, E.J.W. van (1989)	Utrecht
Wetering, J.L.H. van (1964)	Maastricht
Wetzels, P.J.M. (1975)	Maastricht
Weusten, H.A.M. (1980)	Valkenburg aan de Geul
Weijer, J.J. van de (1979)	Maastricht
Weijers, J.M. (1987)	Maastricht
Weijnen, J.P.H. (1986)	Hoensbroek
Widdershoven, A.J.H. (1982)	Maastricht
Wieërs, J.L.L.J. (1979)	Susteren
Wieland, Drs. J.H.M. (1984)	Hasselt (B)
Willems, H.A.E. (1986)	Lelystad
Willems, J.H. (1979)	Meijel
Wintgens, D. (1981)	Beek
Wintgens, Mej. E.M.A. (1979)	Heerlen
Worms, G. (1982)	Maastricht
Woude, Prof. Dr. A.M. van der (1987)	Oirsbeek-Schinnen
Wouters, Dr. Mr. H.H.E. (1988)	Ede
Wouw, N. van de (1991)	Maastricht
Wijers, Drs. J.J.M. (1959)	Brunssum
Wijnands, H.J.G. (1982)	Brunssum
Wijnen, M.H.M. (1988)	Eijsden
Wijnen, Prof. Dr. W. (1981)	Eijsden
Xhonneux, Ir. G.S.J.A. (1982)	Bunde
Zanders, Dr. H.L.G. (1969)	Gulpen
Zeekaf, Ing. J.G.M.E.H. (1962)	Lage Mierde
Zeguers, Mej. D.P.M.H. (1975)	Well
Zeijen, M.P.J. (1982)	Maastricht
Zuidam, J. (1991)	Swalmen
Zijlstra, N. (1982)	Schimmert
	Hoensbroek